

ओ३म् सांख्यसूत्रवैदिकवृत्तिः ।

अर्थात्

श्रीमन्महर्षिकपिल्लमणीतसूत्राणा वेदानुसारिणी वृत्ति ।

श्रीमत्परमहंसपरिव्रजकाचार्य्योदासीनवर्य्यात्माराम
भगवत्पादगिष्येण

श्रीमत्परमहंसपरिव्रजकाचार्य्योदासीनवर्य्यपण्डितस्वामि
ज्वाहिरदासभगवत्पादाधिगतवेदवदाङ्गविद्येन ।

श्रीमन्निखिलशास्त्रनिष्णातपण्डितस्वामि
हरिप्रसादेन निर्मिता ।

सा च

विहारमान्तीय भागलपुरनिवासि महामान्य श्रीयुत चौधरी याबू छेदी
प्रसाद हरिमोहनमिश्र वैजनाथ मण्डळ महाशयैः ।

मुद्रय्यां

“श्रीवेङ्कटेश्वर” यन्त्रालयेऽङ्गायित्वा प्राकाश्यनीता

सम्बन् १०६३

प्रथमागृनिः १०००

मूल्य १)

१८९७ तम सिन्हाब्दि २५ तम शान्तिवर्षानुसारेण शान्तेनैव सर्वथा
पण्डितदेवदत्ताम्मायत्ताङ्गनाऽय प्रथम ।

अथ साङ्ख्यदर्शनम् ।

द्रष्टव्यं यो विवेकेन प्रधानपुरुषेश्वरम् ।

व्याचख्यौ मोक्षकामानां वन्दे तं कपिलं वरम् ॥ १ ॥

सांख्यासिद्धान्तजिज्ञासुबालधीबोधहेतवे ।

पुण्यां कपिलसूत्राणां वैदिकी वृत्तिमारभे ॥ २ ॥

अथ परमपुरुषार्थसाधनत्वनेप्सिततममकृतिपुरुषविवेकप्रत्यय विस्तरे-
णोपदिदिक्षु करुणैकनिलयो भगवान् कपिलाचार्यस्तदुपदेशपर शास्त्रमा-
रभमाण परमपुरुषार्थस्वरूप दर्शयन् तदारम्भन्तावत्मतिजानीते—

“अथ त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः” ॥ १ ॥

अथेति शास्त्रारम्भमाह । त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्ति = आध्यात्मिका-
धिभौतिकाधिदैविकेति तिस्रो विधा यस्य, तद् त्रिविध, तच्च दुःखञ्चेति त्रि-
विधदुःख, तस्य याऽत्यन्तनिवृत्ति = अन्तमतिक्रान्ता बाधिताबाधितसाधार-
ण्येन निःशेषतोनिवृत्ति सोऽत्यन्तपुरुषार्थ = अन्तमतिक्रान्त पुरुषमात्रेणा-
र्थनीय. परमपुरुषार्थ इत्यर्थः ।

भोगापवर्गो हि पुरुषार्थो । यत्कृते प्रधानमवृत्तिरिति सांख्या । तत्र
भोगस्तावन्नन्यभावतया नान्तमतिक्रामति । तेनैव पुरुषार्थोऽपि नात्यन्त-
पुरुषार्थः । अन्तमतिक्रामत पुरुषार्थस्यैवात्यन्तपुरुषार्थत्वात् । अत एव तत्सा-
धनोपदेशपर शास्त्रमपि नारम्भणीयम् । मन्दमयोजनत्वापत्तेः । किन्तु दुःखा-
त्यन्तनिवृत्तिसाधनोपदेशायैव । यतो दुःखात्यन्तनिवृत्तिरेवान्तमतिक्रामन्ती

पुरुषमात्राभिलाषगोचरतया परमपुरुषार्थ इति । तथाच—‘पुरुषमात्राभिलाषगोचरदुःखात्यन्तनिवृत्तिलक्षणपरमपुरुषार्थसाधनस्य प्रकृतिपुरुषविवेकप्रत्ययस्योपदेशपरम् । “अथेत्यादि, “पुरुषार्थ इत्यन्तं षडध्यायात्मकं शास्त्रमेतदारब्धमिति सूत्रार्थो निष्पन्नः ।

यद्यपि सांख्यानां दुःखादि सर्वं बुद्धेरेव । नपुरुषस्यात्मनः । तस्य कूटस्थ नित्यत्वेन दुःखादिपरिणामानभ्युपगमात् । तथापि दुःखादिमत्या बुद्धेःसन्निधानात् पुरुषस्यात्मनः तत्र प्रतिबिम्बिततया बुद्धेरेव वा तत्र प्रतिबिम्बिततया दुःखादिच्छायापत्तौ विवेकग्रहाभावेन सूर्ये बिम्बे जलकम्पादिवदौषाधिकं पुरुषेऽपि दुःखादिसर्वमस्त्येव, तेन तदत्यन्तनिवृत्तिः परमपुरुषार्थ इत्युपपद्यते । निवृत्तिश्चात्र न ध्वंसः । सांख्यानांसत्कार्यवादित्वेनाभावपदार्थानङ्गीकारात्, किन्त्वतीतानागतावस्थयोरेव तेषां ध्वंसप्रागभावस्थानितयाऽतीतावस्थैव । तस्याश्चात्यन्तत्वं तद्दुःखानागतावस्थयाऽसहवृत्तित्वमिति । तत्र चातीतं दुःखं स्वयमेवातीतावस्थां यातम् । वर्तमानञ्च भोगारूढतया क्षणान्तरे स्वयमेव यास्यति । परिशेषादनागतं दुःखमेवातीतावस्थां यापनीयम् । तद्ययोनं समानतन्त्रेऽपि । यो. पा. २ सू. १६ । ‘ह्ययं दुःखमनागतम्’ इति । तस्य चात्मनि पुरुषेऽविवेकमूलकतया विवेकप्रत्यय एव सम्यगुच्छेदोपायो नान्यः कश्चनति तदुपदेशाय शास्त्रारम्भ इति भावः,

तत्रात्मानं=शरीरं मनश्चाधिकृत्य प्रवृत्तं व्याध्याद्युत्थं कामक्रोधाद्युत्थञ्च दुःखमाध्यात्मिकम् । भूतानि=प्राणिनो=व्याघ्रचोरादीनाधिकृत्य प्रवृत्तं दुःखमाधिभौतिकम् । देवान्=विद्युदग्निवाय्वादीनाधिकृत्य प्रवृत्तं दाहाद्युत्थं दुःखमाधिदैविकम् । यद्यप्येतत्सर्वं दुःखं मानसमेव, तथापि मनोमात्रजन्यत्वानन्यत्वाभ्यां विशेष इति विवेकः ॥ १ ॥

ननु भवतु त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः, तथापि सा दृष्टोपायोऽव सेत्स्यति । कृतं ब्रह्मायाससाध्येन शास्त्रीयोपायेन विवेकप्रत्ययेन । तत्राह—

“न दृष्टान्तसिद्धिर्निवृत्तेऽप्यनुवृत्तिदर्शनात्” ॥ २ ॥

दृष्टान्त=लोकसिद्धादौपधाद्युपायात् तत्सिद्धिः=तस्यास्त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तेः सिद्धिः=निष्पत्तिर्न=न भवति । कुतः ? निवृत्तेऽपि=लोकसिद्धोपायेन कथञ्चिन्निवृत्तेऽपि दुःखेऽनुवृत्तिदर्शनात्=काळान्तरे पुनस्तदनुवृत्तिदर्शनादित्यर्थः ।

न ह्यत्यन्तनिवृत्तं पुनरनुवर्तते । तस्मान्न तेन तदत्यन्तनिवृत्तिरिति भावः ॥ २ ॥

नन्वेवन्तर्हि दृष्टोपायनन्यायास्तद्दुःखनिवृत्तेर्लोकसिद्धं पुरुषार्थत्वं न स्यात् । तत्राह—

“प्रात्यहिकक्षुत्प्रतीकारवत्तत्प्रतीकारचेष्टनात्पुरुषार्थत्वम्” ॥ ३ ॥

दृष्टादित्यनुवर्तते । प्रात्यहिकक्षुत्प्रतीकारवत्=‘उपसर्गस्य घञि’ इति वा दीर्घः । प्रतीकारो निवृत्तिमात्रं न त्वत्यन्तनिवृत्तिः । प्रात्यहिकः=प्रत्यहं जायमानो यः क्षुत्प्रतीकारः=भोजनादितः क्षुत्.=बुभुक्षयाः प्रतीकारः=निवृत्तिमात्रं तद्वत्=तस्य यथा पुरुषार्थत्वं, तथा ‘यदा दुःख तदा तत्प्रतिकर्तव्यम्’ इतिन्यायेन दृष्टान्त=दृष्टोपायतोऽपि तत्प्रतीकारचेष्टनात्=तस्याध्यात्मिकादिदुःखस्य यः प्रतीकारः=निवृत्तिमात्रं, तस्य चेष्टनात्=अन्वेषणात् कथञ्चिन्जायमानायास्तद्दुःखनिवृत्तेः पुरुषार्थत्वं=पुरुषार्थत्वमात्रं न त्वत्यन्तपुरुषार्थत्वमित्यर्थः ॥ ३ ॥

ननु तथापि पुरुषार्थोऽसौ दृष्टोपायनन्यो दुःखप्रतीकारः पुरुषैरुपादेयः किन्नस्यादित्याशंस्य पुरुषैरुपादेयोऽपि निपुणैर्ह्य एवेत्याह—

“सर्वासंभवात् संभवेऽपि सत्तासंभवाद्धेयः प्रमाणकुशलैः” ॥ ४ ॥

दृष्टादित्यनुवर्तते । दृष्टान्त=दृष्टोपायादेकस्मिन् कस्मिंश्चित्प्रतिकृतेऽपि दुःखे

(४) सांख्यदर्शनसूत्रवृत्तौ ।

सर्वासंभवात्=सर्वेषामाध्यात्मिकादीनां तेषां प्रतीकारसंभवात् । संभवेऽपि= कथञ्चित्काकतालीयन्यायेन स्थूलरूपतया तत्प्रतीकारसंभवेऽपि सत्तासंभवात्= सूक्ष्मरूपाणतिपां सत्तायाः संभवात्=अवश्यंभावाद् हेयः=सर्वसाधारणवत् परमपुरुषार्थत्वबुद्ध्या नोपादेयो दृष्टोपायमन्यो दुःखमतीकारः प्रमाणकुशलैः= निपुणैरित्यर्थः ॥ ४ ॥

हेयत्वे हेत्वन्तरमाह—

“ उत्कर्षादपि मोक्षस्य सर्वोत्कर्षश्रुतेः ” ॥ ५ ॥

हेयः प्रमाणकुशलैरित्यनुवर्तते । मोक्षस्य=शास्त्रीयोपायमन्यस्य दुःखात्यन्तानिवृत्तिलक्षणस्य केवल्यस्योत्कर्षादपि=दृष्टोपायमन्यदुःखमतीकारपेक्षयो-त्कृष्ट्यादपि हेयः स प्रमाणकुशलैरिति पूर्ववत् । ननु मोक्षोत्कर्षं किं मानम् । तत्राह—सर्वोत्कर्षश्रुतेः=‘ अंशरीरं वाव सन्तं न प्रिया-प्रिये स्पृशतः ’ ।

‘ एषास्य परमागतिरेषास्य परमा संपत् ’ इति सर्वस्माद् दृष्टोपायनाहुःखमतीकारान्मोक्षस्योत्कृष्ट्यश्रुतेरित्यर्थः ॥ ५ ॥

ननु माभूद् दृष्टोपायाद् दुःखात्यन्तनिवृत्तिः । अदृष्टोपायात्तु वैदिककर्मणः स्यात् । तत्राह—

“ अविशेषश्चोभयोः ” ॥ ६ ॥

एवार्थश्च । उभयोः=द्वयोर्दृष्टादृष्टयोरौक्तिकवैदिकोपाययोरविशेषश्च=दुःखात्यन्तनिवृत्त्यसाधकतायामविशेष एव=विशेषो नास्त्येव=तौल्यमेवेत्यर्थः ।

यथा दृष्टोपायस्यौषधादेर्नदुःखात्यन्तनिवृत्तिसाधकत्वम् । तथाऽदृष्टोपायस्यापि केवल्यज्ञादेर्वैदिककर्मण इति भावः ॥ ६ ॥

ननु दुःखात्यन्तनिवृत्तेर्मांक्षत्वाद्दुःखयोग एव बन्धो वक्तव्यः, स च-स्वाभाविकश्चेत् कथं दृष्टादृष्टोपायवच्छास्त्रीयोपायेन विवेकप्रत्ययेनापि निव-

नेतित्याशक्य बन्धस्य तस्य विवेकप्रत्ययनिवर्त्यत्वसपत्त्यर्थमाविवेकमात्रमयो-
ज्यत्व व्यवस्थापयिष्यन्नादे। तावत्स्वाभाविकत्वे दोषमाह—

“न स्वभावतो बद्धस्य मोक्षसाधनोपदेशविधिः” ॥७॥

पुरुषस्य स्वभावतो बन्धो न सम्भवतीति प्रतिज्ञाशेष । कुतो न सम्भवति ।
यत स्वभावतो बद्धस्य=स्वरूपतो दु स्वयोगवत् पुरुषस्य मोक्षसाधनोपदेश-
विधिः,=मोक्षाय=दु स्वात्यन्तनिवृत्तिलक्षणाय केवल्याय साधनोपदेशस्य=
शास्त्रेण कृतस्य तदुपायोपदेशस्य विधि =विधान=करणम्=अनुष्ठान न=न
घटते इत्यर्थे ॥

यस्मिन् सति कारणांतरविलम्बादिलम्बो यस्याभिव्यक्तौ न भवति,
तस्य तत्स्वाभाविक यथाशैरोष्ण्यमिति भाष्यकारः ॥ ७ ॥

ननु कस्मादनुष्ठान न घटते । मा वा घटतामनुष्ठान किन्तेन । तत्राह-
“स्वभावस्यानपायित्वादननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यम्” ८ ॥

स्वभावस्य=स्वरूपस्यानपायित्वात्=यावद्द्रव्यभाषित्वेनाग्न्योष्ण्यवद-
निवर्त्यत्वादिति पूर्वत्र हेतु । शास्त्रोपदेशस्यानुष्ठानाभावे दूषणम् ‘अनु-
ष्ठानलक्षणमप्रामाण्यम्’=अनुष्ठान=तदुपदेशाननुवर्तन=तद्विहिताकरणमि-
ति यावद् लक्षण=ज्ञापक यस्य तादृगमामाण्यम्=अप्रमाणत्व शास्त्रस्य तस्य
म्यादित्यर्थः ॥ ८ ॥

नन्वेवं तर्हि शास्त्रबलोद्वानुष्ठानमस्तु । तत्राह—

“नाशकयोपदेशविधिरुपदिष्टेऽप्यनुपदेशः” ॥ ९ ॥

अशक्योपदेशविधि =अशक्याय=साधयितुमशक्याय फलायोपदेशस्य=
शास्त्रायस्य तदुपायोपदेशस्य विधि =अनुष्ठान न=न सम्भवति । कुत ? यत
उपदिष्टेऽपि=शास्त्रेगोपदिष्टेऽप्यशक्यस्योपायेऽनुपदेश =स तस्य शास्त्रस्योप-
देशोऽनुपदेश एव=उपदेशाभास एव भवतीत्यर्थः ।

असम्भवार्थप्रतिपादनादिति भावः ॥ ९ ॥

(६) सांख्यदर्शनसूत्रवृत्तौ ।

अत्र स्वाभाविरापायवादिमतमाशङ्कते ।

“शुक्लपटवद् बीजवच्चेत्” ॥ १० ॥

ननु शुक्लपटवत्=यथा शुक्लपटस्य रागेण स्वाभाविकं शीतल्यं बीजवत्= यथा वा बीजस्य वद्विना स्वाभाविकं तत्तदङ्कुरजननसामर्थ्यमपैति, तथा पुरुषस्यापि स्वाभाविके बन्धः शार्दूलयोपायेनापिप्यति न कश्चिदेष इति चेदित्यर्थः ॥ १० ॥

समाधत्ते ।

“शक्तयुद्धवानुद्धवाभ्यां नाशक्योपदेशः” ॥ ११ ॥

नाशक्योपदेशः=उक्तोदाहरणान्यामप्यशयोपदेशो न भवति । कुतः ? शक्तयुद्धवानुद्धवाभ्याम्=उत्तेजकेन मतिबन्धकेन न तत्तच्छक्तेरुद्धवानुद्धवाभ्यां सर्वत्रोत्पादापायव्यवहारयोरेभ्युपगमादित्यर्थः ।

तथा च शुक्लपटवीनयोसपि रागेण वद्विना च मतिबन्धकेन शीतल्याङ्कुरजनयोस्तुद्धव एव जायते नात्यन्तापायः । रजकस्य व्यापारेण योगिनः संकल्पेन चात्तेजकेन पुना रजपटभृष्टवीनयोस्तयोः शीतल्याङ्कुरजनयोराविभावस्योपलब्धेः । तस्मान्नास्तिकुत्रापि स्वाभाविकस्यापायः शस्यनिदर्शन इति न पुरुषस्य स्वाभाविको बन्ध इति फलितम् ॥ ११ ॥

ननु मास्तु पुरुषस्य स्वभावतो बन्धः । कालवादिनो मे कालतो निमित्ताद्भविष्यति, तत्राह—

“न कालयोगतो व्यापिनो नित्यस्य सर्वसंबन्धात्” ॥ १२ ॥

निमित्तं तसिलर्थः । पुरुषस्य बन्ध इति मकरणलाभः । न=नापि कालयोगतः=कालसंबन्धनिमित्तकः पुरुषस्य बन्धः । कुतः ? व्यापिनः=सर्वपदार्थसयोगिनो नित्यस्य=सततस्य त्वदभ्युपगतकालपदार्थस्य सर्वसंबन्धात्=सर्वतः सर्वदा मुक्तामुक्तसर्वपुरुषसंयोगादित्यर्थः ।

बन्धकस्य कालस्य मुक्तामुक्तसर्वपुरुषसंबन्धाविशेषादमुक्तस्येव मुक्तस्यापि बन्धापत्तेरिति भावः ।

सांख्यानां तु क्षणात्मकः कालो नित्यः तदन्यः सर्वोऽप्यनित्य इत्यग्रे
विस्पष्टम् ।

‘ अत्र च प्रकरणे कालदेशकर्मादीनां निमित्तत्वसामान्यं नापलप्यते ।
श्रुतिस्मृतियुक्तिभिः सिद्धत्वात् । किन्तु यत्रैमित्तिकत्वं पाकजरूपादिवन्निमि-
त्तजन्यत्वं तदेव प्रतिपिच्यते । पुरुषे बन्धस्यौपाधिकत्वाभ्युपगमात्’ इति
भाष्यकृतः ॥ १२ ॥

एतेनैव हेतुना दिग्योगतोऽपि पुरुषस्य बन्धं निराचष्टे ।

“ न देशयोगतोऽप्यस्मात् ” ॥ १३ ॥

देशयोगतोऽपि=दिक्संबन्धानिमित्तकोऽपि न=पुरुषस्य बन्धो न । कुतः ?
अस्मात्=व्यापिनो नित्यस्य सर्वसंबन्धादित्यर्थः ।

कालवद् दिशोऽपि मुक्तामुक्तसर्वपुरुषसंबन्धाविशेषादमुक्तस्यैव मुक्त-
स्यापि बन्धापत्तेरिति भावः ॥ १३ ॥

नन्वस्तु तर्ह्यवस्थातो बन्धस्तत्राह-

“ नावस्थातो देहधर्मत्वात्तस्याः ” ॥ १४ ॥

अपरिनुवर्तते । नाप्यवस्थातः=बाल्यकौमारयौवनादिलक्षणावस्थातः
पुरुषस्य बन्धः । कुतः ? तस्याः=अवस्थाया देहधर्मत्वात्=आत्मातिरि-
क्तस्यानात्मनो देहस्य धर्मत्वादित्यर्थः ॥ १४ ॥

. ननु देहधर्मत्वेऽपि पुरुषस्यात्मनो धर्मः किं न स्यात्, तत्राह-

“ असद्गोऽयं पुरुष इति ” ॥ १५ ॥

इतिशब्दो हेतुमाह । यतोऽसंगः=न विद्यते संगः=केनापि कथमपि
विकारहेतुसंबन्धाविशेषो यस्य, स तथायं=प्रत्यगात्मा पुरुष इति=अतोऽव-
स्थाया देहमात्रधर्मत्वमेव न पुरुषधर्मत्वमित्यर्थः ।

अन्यथा देहवत्पुरुषस्यापि परिणामिता स्यादिति भावः ॥ १५ ॥

ननु मा भूत् कलादियोगतः पुरुषस्य बन्धः । कर्मणा भविष्यति, तत्राह-

(८) साख्यदर्शनसूत्रवृत्तौ ।

“न कर्मणाऽन्यधर्मत्वादतिप्रसक्तेश्च” ॥ १६ ॥

नं=नापि कर्मणा=विहितेन वा निषिद्धेन वा कर्मणा पुरुषस्य बन्धः । कुतः?
अन्यधर्मत्वात्=कर्मणस्तस्य पुरुषातिरिक्तदेहादिधर्मत्वात् । अन्यधर्मेणान्यस्य
बन्धांगीकारेऽतिप्रसक्तेश्च=अन्यत्वाविशेषाद्मुक्तस्येव मुक्तस्यापि बन्धापत्तेश्चे-
त्यर्थः ॥ १६ ॥

दूषणान्तरमाह—

“विचित्रभोगानुपपत्तिरन्यधर्मत्वे” ॥ १७ ॥

अपिरनुवर्तते । अन्यधर्मत्वे=बन्धकस्य कर्मणः पुरुषातिरिक्तदेहादिधर्म-
त्वेऽपि पुरुषबन्धहेतुतायामभ्युपगतायां विचित्रभोगानुपपत्तिः=अनुभूयमानस्य
विचित्रस्य=मिथो विलक्षणस्य भोगस्य=पुरुषाणां सुखदुःखानुभवात्मकस्य
भोगन्यानुपपत्तिः=अव्यवस्थितिः=संगतिर्न स्यादित्यर्थः ।

न ह्यनादिसंसारे केनापि सुखहेतु कर्म वा दुःखहेतु कर्म वा न कृतम् ।
अन्यधर्मेणान्यत्र कार्प्यनने तु नियमाभावात् सर्वे सुरिनो वा दुःखिनो
वा मादुःप्युरिति भावः ॥ १७ ॥

नन्वस्तु तर्हि साक्षात्प्रकृतिनिमित्ततः पुरुषस्य बन्ध इत्याशङ्क्य नेत्याह—

“प्रकृतिनिबन्धनाच्चेन्न, तस्या अपि पारतन्त्र्यम्” ॥ १८ ॥

ननु प्रकृतिनिबन्धनाच्चेन्न=साक्षात्प्रकृतिनिमित्ताच्चेत्पुरुषस्य बन्ध इति न ।
कुतः? यतस्तस्या अपि=प्रकृतेरपि बन्धकतायां पारतन्त्र्यम्=अविवेककृतसं-
योगविशेषपरार्थानत्वमस्तीत्यर्थः ।

नहि प्रकृतिरन्तरेणाविवेककृतसंयोगविशेषं कस्यापि साक्षात्=संबन्ध-
सामान्याद्बन्धिका भवति । भवेच्चेत् । तदा तस्या व्यापकतया सामान्यतः
सर्वपुरुषसंबन्धाविशेषान्मुक्तस्यापि बन्धः स्यादिति भावः ॥ १८ ॥

ननु स्वभावतो वा निमित्ततो वा पुरुषस्य बन्धो नास्ति चेत्तर्हि
कस्मात्तस्य बन्धस्तत्राह—

“न नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य तद्योगस्तद्योगाहते” १९

नित्यत्वं=कूटस्थनित्यत्वम् । शुद्धत्व=गुणासर्गित्वम् । बुद्धत्व=अलुप्त-
चिद्रूपत्वम् । मुक्तस्वभावत्वं=मुक्तशीलत्वम् । न नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य
पुरुषस्यात्मनस्तद्योग =बन्धयोग’=बन्ध इति यावत् तद्योगाहते=अविवे-
ककृतप्रकृतिसयोगविशेष विना सम्भवतीत्यर्थः ।

अविवेककृत प्रकृतिपुरुषसयोगो बन्धहेतुरिति परमार्थः । तथा चोक्त
समानतन्त्रेऽपि । यो० पा० २ सू० १७ ।

‘द्रष्टृदृश्यसंयोगो हेयहेतुः’ इति । प्रकृतिपुरुषसयोगस्य च
बन्धकस्याविवेककृतत्वमग्रे पञ्चपञ्चाशत्तमे सूत्रे वक्ष्यते । तस्मादविवेककृत
एव बुद्धिसत्त्वापाधिक पुष्पस्य बन्धो न स्वभावसिद्धो न वा निमित्तजन्य
इति भाव ॥ १९ ॥

ननु नास्माभि प्रकृत्यादिबाह्य वस्त्वन्यदभ्युपगम्यत येनाविवेककृतत-
त्सयोगविशेषादौपाधिकः पुरुषस्य बन्धः स्यात् । किन्तु चित्तापरपर्याय क्षणि-
कविज्ञानमेवाद्वितीय पारमार्थिकमात्मतत्त्वमातस्य च ससारलक्षण सवोऽपि
बन्ध सागृत्तिकः । सञ्चित्तिरवस्तुभूताऽनिर्वचनीयाऽविद्या तन्मात्रविलसित
इति यावदिति बौद्धभेदेषु योगाचाराभिमत बन्धकारणन्तावन्निराकुरुते ।

“नाविद्यातोऽप्यवस्तुनावन्धायोगात्” ॥ २० ॥

अपि शब्दः पूर्वोक्तकालाद्यपेक्षया । तद्योग इत्यनुवर्तते । अविद्यातोऽ-
पि= वदभ्युपगतसञ्चित्तोऽपि पुरुषस्य तद्योग =बन्धयोगो न=न सम्भवति ।
कुत ? अवस्तुना=अवस्तुभूतया=मिथ्याभूतयाऽनिर्वचनीयया त्वदभ्युपगत-
याऽविद्यया पुरुषस्य बन्धायोगात्=स्वाप्नरज्ज्वेव बन्धानौचित्यादित्यर्थः ।

इदमत्र बोध्यम् । यद्यपि वैदिकदर्शनेषु सांख्ययोगिन्यायवैशेषिक-
पूर्वोत्तरमीमाम्बपि बन्धहेतुतयाऽस्त्यविद्याभ्युपगम । तथापि सा नेदृशी ।
यथा सौगतैरभ्युपगम्यते । किन्तु तद्विलक्षणा चित्तधर्मोऽपि वासनारूपणा-
नादिर्मिथ्याज्ञानलक्षणाऽविवेकापरपर्यायैव, इति ॥ २० ॥

(१०) सांख्यदर्शनसूत्रवृत्तौ ।

ननु नाविद्या सर्वथाऽवस्तु । येन तया बन्धनं न स्यात् । तत्राह—

“वस्तुत्वे सिद्धान्तहानिः” ॥ २१ ॥

वस्तुत्वे=अविद्याया वस्तुत्वे सिद्धान्तहानिः=सिद्धान्तस्य=स्वाभ्युपग-
तस्य तदनृतत्वस्य हानिः=हानं स्यादित्यर्थः ॥ २१ ॥

दूषणान्तरमाह—

“विजातीयद्वैतापत्तिश्च” ॥ २२ ॥

वस्तुत्वे इत्यनुवर्तते । अविद्याया वस्तुत्वे विजातीयद्वैतापत्तिश्च स्यादि-
त्यर्थः । सन्तानान्तःपातिव्यकीनामानन्त्यात्सर्गार्तायद्वैतमिष्यत एवेत्या-
शयेन विजातीयद्वैतमिति विशेषणमिति भाष्यकृतः ॥ २२ ॥

शंक्ते—

“ विरुद्धोभयरूपा चेत् ” ॥ २३ ॥

ननु नाविद्याऽवस्तुभूता । नापि वस्तुभूता । किन्तु विरुद्धोभयरूपा=न
वस्तु, नावस्तु=वस्त्ववस्तुविलक्षणेति यावत् । वस्त्ववस्तुभयरूपा वेति
चेदित्यर्थः ॥ २३ ॥

निराचष्टे—

“न तादृक्पदार्थाप्रतीतिः ” ॥ २४ ॥

न=यदुक्तं तत्र । कुतः ? तादृक्पदार्थाप्रतीतिः=जगति तादृशोवस्त्वव-
स्तुविलक्षणवस्त्ववस्तुभयरूपस्य पदार्थस्याप्रतीतिः=अप्रसिद्धेरित्यर्थः ॥ २४ ॥

पुनराशंक्ते ।

“न वयं पदपदार्थवादिनो वैशेषिकादिवत्” ॥ २५ ॥

ननु न वयम्=अद्वैतिनोबौद्धा वैशेषिकादिवत्=नैयायिक आदिपदार्थः ।
कणमक्षाक्षरणा इव पदपदार्थवादिनः=उपलक्षणश्चेतन् पदपोडशनियत-
पदार्थवदनशीलाः । तेनाप्रतीतोऽपि मिथ्याभूतोऽविद्यालक्षणस्तादृक्पदा-
र्थोऽभ्युपेतव्य इत्यर्थः ॥ २५ ॥

पारिहरांत ।

“अनियतत्वेऽपि नायौक्तिकसंग्रहोऽन्यथाबालोन्मत्ता-
दिसमत्वम्” ॥ २६ ॥

अनियतत्वेऽपि=वैशेषिकादिवत्पदार्थनियमाभावेऽपि नायौक्तिकस्य=युक्ति-
मसहमानस्य लोकप्रसिद्धवस्त्वस्तुविलक्षणवस्त्वस्तूभयात्मकस्य कस्य
चित्पदार्थस्य संग्रहः=स्वीकारो भवद्वचनमात्रादर्हति भवितुम् । अन्यथा=
अयौक्तिकस्यापिसंग्रहे बालोन्मत्तादिसमत्वं=व्युत्पत्तिशून्यो बालः ।
उन्मत्तो विभ्रान्तः । तदादितुल्यत्वं सङ्गहीतुः स्यादित्यर्थः ।

तथा च लोकप्रसिद्धमिथ्याभूताविद्यायाः संग्रहासंभवात् तथा पुरुष
स्यात्मनोदुःखयोगलक्षणो बन्धः शक्यसंभव इति भावः ।

एतेन शांकरं मतमप्यपास्तं वेदितव्यम् । तत्रापि योगाचारवदनिर्वचनी
याविद्यया पुरुषस्य बन्धो विद्यया च मोक्ष इत्यभ्युपगमात् ॥ २६ ॥

ननु बाह्यं विषयजातमपलपतो योगाचारस्य तादृशाविद्यया क्षणिक-
विज्ञानात्मनः पुरुषस्य बन्धो माभूत् । अनादिविषयवासनानिमित्ततो भवि-
ष्यति । परमाणुपञ्चात्मनो बाह्याविषयजातस्यावयोः सौत्रान्तिकवैभाषिकयो-
रङ्गीकारात्, तत्राह-

“नानादिविषयोपरागनिमित्ततोऽप्यस्य” ॥ २७ ॥

अस्य=क्षणिकविज्ञानात्मनःपुरुषस्यानादिविषयोपरागनिमित्ततोऽपि=
प्रवाहरूपेणानादियों विषयोपराग.=उपरञ्जरुस्य बाह्याविषयस्य वासनालक्षणः
सम्बन्धविशेषः । तन्निमित्ततोऽपि=तन्निमित्तकोऽपि न=बन्धो नेत्यर्थः ।

मोक्षहेतोर्भवनाप्रचयस्य स्थिरैकाश्रयाभावेन विशेषानाधायकतया
वासनोच्छेदकत्वानुपपत्तौ विगतविषयाकारोपप्लवविशुद्धविज्ञानसन्तानोदयल-
क्षणमोक्षानुपपत्तेरिति भावः ॥ २७ ॥

किञ्च-

“न बाह्याभ्यन्तरयोरुपरञ्जयोपरञ्जकभावोऽपि, देश-
व्यवधानात्, स्युन्नस्थपाटलिपुत्रस्थयोरिव” ॥ २८ ॥

बाह्याभ्यन्तरयोः=विषयविज्ञानयोःपरश्चोपरश्चक्रभावोऽपि=परस्परमुपर-
 अकत्वमुपरश्च्यत्वमपि न=न घटते । कुतः ? देशव्यवधानात्=मध्ये
 शरीररूपदेशेन व्यवधानात् । तत्रैःदाहरणम्-द्युन्नस्थपाटलिपुत्रस्थयोरिव=
 यथा द्युन्नस्थपाटलिपुत्रस्थयोःपुष्पस्कटिकयोर्देशव्यवधानात् परस्परमुपरश्च्यो
 परश्चक्रभावो घटत इत्यर्थः ।

यथा हि वैदिकैरात्मातिरिक्तं चित्तं तद्गतितिरिक्तञ्च ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं
 जीवात्मनि पुरुषे विषयसमर्पणायाभ्युपगम्यते । न तथा बौद्धैरभ्युपेयते ।
 येन वैदिकानामिव परम्परयाऽप्यात्मानि विषयोपरागःसंभवेत् । ते हि क्षणिक-
 मेव चित्तमात्मा । तस्मैव क्षणिकं विज्ञानं, क्षणिका च बुद्धिरिति नामान्त-
 रम् । ज्ञानेन्द्रियपञ्चकञ्च नगोलरूप्यतिरिक्तं विषयसमर्पकमित्यभ्युपयन्ति ।
 तस्मात्तेषां समर्पकान्तराभवेनात्यन्तव्यवहितयोर्देहाभ्यन्तरबाह्यदेशस्थयो-
 र्चित्तचित्तयोः परस्परमुपरश्च्योपरश्चक्रभावोऽपि नापपद्यत इति भावः ॥२८॥

ननु क्षणिकमपि विज्ञानात्मा चित्तं न देहाभ्यन्तरमेव । किन्तु
 बहिरन्तःसर्वतः पूर्णमिति न विषयोपरागानुपपत्तिस्तत्राह—

“द्वयोरिकदेशलब्धोपरागान्न व्यवस्था” ॥ २९ ॥

एवन्तर्हि क्षणिकविज्ञानवादिनस्ते द्वयोः=बद्धमुक्तात्मनोरुभयोरविशेषेणै-
 कदेशलब्धोपरागात्=भावमधानो निर्देशः । एकस्मिन् विषयदेशे लब्धो
 विषयोपरागो याभ्याम्, तयोर्भावस्तत्त्वम्, तस्मान्न व्यवस्था=बन्धमोक्षव्यव-
 स्था नस्यादित्यर्थः ॥ २९ ॥

अदृष्टतो व्यवस्थां चोदयति ।

“अदृष्टवशाच्चेत्” ॥ ३० ॥

ननु बद्धमुक्तात्मनोर्विषयसंयोगसाम्येऽपि यस्यादृष्टमस्ति, तस्यैवादृष्ट-
 वशाद्विषयोपरागलाभोनान्यस्य मुक्तस्यादृष्टाभावादिति न बन्धमोक्षाव्यवस्थेति
 चेदित्यर्थः ॥ ३० ॥

भङ्गचन्तरेण दूषयति ।

“न द्वयोरेककालायोगाद्दुपकार्योपकारकभावः” ३१ ॥
 तथापि बौद्धस्य ते चित्तस्यात्मनः क्षणिकत्वाभ्युपगमाद्द्वयो. = अदृष्टस्य
 कर्तृभोक्तृचित्तात्मनोरेककालायोगात् = समानकालकत्वाभावाद्योपकार्योपकार
 कभाव. = न कर्तृचित्तनिष्ठादृष्टेन भोक्तृचित्तनिष्ठो विषयोपरागलक्षण उपकारः
 सम्भवतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

एककालायोगेऽप्युपकार्योपकारकभाव शङ्कते ।

“पुत्रकर्मवदितिचेत्” ॥ ३२ ॥

ननु यथा पितृनिष्ठेन गर्भाधानादिना कर्मणा तद्भिन्नकालकस्य पुत्रस्य
 सस्कारलक्षण उपकारो भवति, तथाऽत्रापि कर्तृनिष्ठादृष्टेन भोक्तृनिष्ठो
 विषयोपरागलक्षण उपकारः सेत्स्यतीति चेदित्यर्थः । पुत्रकर्मवत् = तदसमा-
 नकालकापितृवृत्तपुत्रसस्कारककर्मवदित्यक्षरार्थः ॥ ३२ ॥

दृष्टान्तासिद्ध्या परिहरति ।

“न, अस्ति हि तत्र स्थिर एकात्मा, यो गर्भाधाना-
 दिना संस्क्रियते” ॥ ३३ ॥

न = यद्भवतोक्त, तद्युक्त न । कुतः ? हि = यस्मात् । तत्र = येषां वैदिकाना-
 मुदाहरण, तेषां सिद्धान्ते । य. = यो जीवात्मा । गर्भाधानादिना = गर्भ-
 पात्रशोधनपूर्वकगर्भनिषेको गर्भाधान, गर्भः शुद्धतयाऽऽधीयतेऽनेनेति तद्व्यु-
 त्पत्तेः । तदादौ यस्य सस्कारकर्मणस्तेन संस्क्रियते = सतोऽर्थस्य गुणान्तराधान
 सम्कारस्तद्युक्तो विधीयते । सोऽस्ति = विद्यते स्थिरः = स्थासुरैकात्मा = एको
 जीवात्मा पुरुष इत्यर्थः ।

भवत्सिद्धान्ते च स तथा नास्तीत्युदाहरणासिद्धिः । तदसिद्ध्याचादृष्टस्या-
 व्यवस्थापकत्वेन बन्धमोक्षव्यवस्थानुपपत्तौ तदवस्थैव विषयोपरागानिमित्ततो-
 ऽप्यस्य बन्धानुपपत्तिरिति भावः ॥ ३३ ॥

अथ बन्धविषय बौद्धमत निराकृत्य ‘ग्रामगच्छन्’ इति न्यायेन विशेष-
 तस्तन्मत निराचिकीर्णपूर्वभाषिकन्तावत्पुनरुत्थापयति ।

“स्थिरकार्प्यासिद्धेः क्षणिकत्वम्” ॥ ३४ ॥

ननु स्थिरकार्प्यासिद्धेः=स्थिरस्य=स्थायिनः कार्प्यस्य=एकस्यापि भाव-
कार्प्यस्यासिद्धेः=अनुपलब्धेरुदाहरणाभावात् कस्यापि भावपदार्थस्य स्थिर-
त्वम् । किन्तु ‘यत्सत् तत् क्षणिकं’ यथा दीपशिखा, सञ्चेदं भावनातमिति
भावमात्रस्य क्षणिकत्वं=स्वोत्पत्तिक्षणमात्रावस्थायित्वं=स्वोत्पत्त्यव्यवहितो-
त्तरक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

दूषयति-

“न प्रत्यभिज्ञाबाधात् ॥ ३५ ॥

क्षणिकत्वमित्यनुवर्तते । न=कस्यापि भावपदार्थस्य क्षणिकत्वम् । कुतः ?
प्रत्यभिज्ञाबाधात्=यदेवाहमद्राक्षं तदेवाहं स्पृशामीति प्रत्यभिज्ञया घटपटा-
दिसर्ववस्तुषु बद्धावनुष्णत्वाभाववत् क्षणिकत्वाभावस्य निश्चयादित्यर्थः ३५ ॥

ननु प्रत्यभिज्ञेयं सादृश्यमवलम्बताम्, को दोषस्तत्राह-

“श्रुतिन्यायविरोधाच्च” ॥ ३६ ॥

नेति पदमनुवर्तते । ‘सदेवसोम्येदमग्र आसीत्’ इत्यादिश्रुतिः ।
‘कथमसतः सज्जायेत’ इत्यादिश्रौतन्यायः । ‘असदैकरणात्’
इत्यादिस्मार्तन्यायो वा । ताभ्यामसत्त्वप्रतिपेधेन भावमात्रस्य सत्त्वमतिपा-
दकान्यां विरोधाच्च=क्षणिकत्वानुमानस्य बाधाच्च न प्रत्यभिज्ञेयं सादृश्याव-
लम्बिनीभवितुमर्हतीत्यर्थः ।

अथवा दूषणान्तरमाह-‘श्रुतिन्यायविरोधाच्च’ । हेत्वन्त-
रापेक्षया चः । न क्षणिकत्वमिति पदद्वयमनुवर्तते । पूर्वोक्तश्रुतिन्यायविरो-
धाच्च न क्षणिकत्वं कस्यापि भावस्येत्यर्थः ॥ ३६ ॥

ननु श्रुतिन्यायाभ्यां भावमात्रस्य सत्त्वमवगम्यते, नाक्षणिकत्वम्
तच्चास्माकमनुकूलमेव, न प्रतिकूलम् । यत्सत् तत् क्षणिकं यथा दीपशिखा ।
सञ्चेदं भावनातमिति प्रयुक्तत्वात्, तत्राह-

“दृष्टान्तासिद्धेश्च” ॥ ३७ ॥

न क्षणिकत्वमिति पदद्वयमनुवर्तते । दृष्टान्ते दीपशिखादौ क्षणिकत्वा-
सिद्धेश्च न क्षणिकत्व कस्याप्यमनुमातुं शक्यमित्यर्थः ।

दीपशिखादौ हि सूक्ष्मानेकक्षणानाकलनमात्रेण क्षणिकत्वध्रमो न
परमार्थनस्तथात्वमिति भावः ॥ ३७ ॥

किञ्च क्षणिकत्ववादे कार्यकारणभावोऽपि न भवतीत्याह—

“युगपज्जायमानयोर्न कार्यकारणभावः” ॥ ३८ ॥

युगपज्जायमानयोर्वा ऋमिकयोर्वा कार्यकारणभावो वक्तव्यः । तत्र
युगपज्जायमानयोर्मृद्घटयोः सव्येतरविषाणयोरिव न कार्यकारणभावः
शक्यसंभव इत्यर्थः ।

कारणस्य कार्यनियतपूर्ववृत्तित्वनियमादिति भावः ॥ ३८ ॥

अथ ऋमिकयोरिति चेत् तत्राह—

“पूर्वापाये उत्तरायोगात् ” ॥ ३९ ॥

न कार्यकारणभाव इत्यनुवर्तते । ऋमिकयोरपि कार्यकारणभावो न
संभवति । कुत ? पूर्वापाये=पूर्व कारण, तदपायवेलायामुत्तरायोगात्=उत्त-
रस्य कार्यस्योत्पत्तेरनौचित्यादित्यर्थः ।

नहि मृदपाये घट उत्पद्यते । कार्यस्योपादानकारणानुगततयैवानुभ-
वादिति भावः ॥ ३९ ॥

किञ्च—

“तद्भावे तदयोगाद्बुभयव्यभिचारादपि न ” ॥ ४० ॥

कार्यकारणभाव इत्यनुवर्तते । भावमात्रस्य क्षणिकतया तद्भावे=तयोः
पूर्वात्तरयोः कारणकार्ययोर्भवे=सत्त्वे । तदयोगात्=तयोरुत्तरपूर्वयोः कार्य-
कारणयोरयोगात्=असत्त्वाद्बुभयव्यभिचारादपि=उभयोरन्वयव्यतिरेकयोः का-
र्यकारणभावनियामकयोर्बुभयव्यभिचारादपि । न=कार्यकारणभावो नेत्यर्थः ।

(१६) सांख्यदर्शनसूत्रवृत्तौ ।

अन्वयव्यतिरेकव्यभिचारस्यैव कार्प्यकारणभावविषयत्वत्वादिनि
भावः ॥ ४० ॥

ननु निमित्तकारणस्यैवोपादानकारणस्यापि पूर्वभावमात्रेणैव कारणत्व-
मस्तु किं तस्य कार्प्यकाले सत्त्वेन, तत्राह-

“ पूर्वभावमात्रे न नियमः ” ॥ ४१ ॥

पूर्वभावमात्रे=उपादानकारणस्य कार्प्यापेक्षया पूर्वभावमात्रेऽभ्युपगम्य-
माने न नियमः=इदमेवोपादानकारणं नेदमिति नियमो न स्यादित्यर्थः ।

निमित्तकारणस्यापि पूर्वभावाविशेषादिति भावः ॥ ४१ ॥

योगाचारमतं निरस्यति ।

“ न विज्ञानमात्रं बाह्यप्रतीतिः ” ॥ ४२ ॥

विज्ञानमात्रं=विज्ञानमेव । न=तत्त्वं न । कुतः ? बाह्यप्रतीतिः=वि-
ज्ञानवद् बाह्यार्थानामपि प्रतीतिरित्यर्थः ॥ ४२ ॥

ननु स्वाप्नप्रतीतिरिवास्तु बाह्यप्रतीतिस्तत्राह-

“ तदभावे तदभावाच्छून्यन्तर्हि ” ॥ ४३ ॥

तर्हि=बाह्यार्थाभावे शून्यं=शून्यमेव प्रसज्येत । कुतः ? तदभावे=तस्य
बाह्यार्थस्याभावे । तदभावात्=विज्ञानस्याप्यभावादित्यर्थः ।

नास्ति निर्विषयं किमपि विज्ञानम् । स्वप्नेऽप्यर्थानामभ्युपगमादिति
भावः ॥ ४३ ॥

शून्यवादिनमुत्थापयति ।

“ शून्यं तत्त्वं, भावो विनश्यति, वस्तुधर्मत्वाद्वि-
नाशस्य ” ॥ ४४ ॥

अस्तु तर्हि शून्यं तत्त्वं=शून्यमेवैकं तत्त्वम् । कुतः ? यतो भावो विनश्य-
ति=यो यो भावः स सर्वो विनश्यत्येव । कस्मात् ? विनाशस्य वस्तुधर्म-
त्वात्=वस्तुनो=भावमात्रस्य धर्मत्वात्=स्वभावत्वादित्यर्थः ।

स्वभावस्तु निरनियोज्य इति भावः ॥ ४४ ॥

प्रत्याह-

“अपवादमात्रमबुद्धानाम्” ॥ ४५ ॥

अबुद्धानाम्=अज्ञातशास्त्रतत्त्वानां शून्यवादिनां माध्यमिकानामपवादमात्रं= 'यो यो भावः स सर्वो विनश्यत्येव' इत्यपवादमात्रम्=अपवादो मिध्याम-
वादस्तन्मात्रमित्यर्थः ।

निरवयवभावानां विनाशासंभवादिति भावः ॥ ४५ ॥

किन्तर्हि विधेयं ? तत्राह-

“ उभयपक्षसमानक्षेमत्वादयमपि ” ॥ ४६ ॥

उभयपक्षसमानक्षेमत्वाद्=सौत्रान्तिकवैभाषिकयोर्द्वयोःक्षणिकबाह्यार्थस्ता
वदेकः पक्षः । तद्विन्नस्य च तृतीयस्य योगाचारस्य क्षणिकविज्ञान-
मात्रं द्वितीयः पक्षः । तदेतदुभाभ्यां पक्षाभ्यां समानः=तुल्यः क्षेमः=
रक्षणम्=तत्तन्निरासकहेतुभिर्निरसनकोटौ व्यवस्थापनं यस्य पक्षस्य । स
तथा । तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात्=तुल्यनिरसनहेतुकत्वादयमपि=माध्यमि-
कानां तुरीयः शून्यपक्षोऽपि तदुभयपक्षवत्पारित्याज्य इत्यर्थः ।

नहि सर्वं शून्यमित्यभ्युपगमे 'यदेवाहमद्राक्षं, नदेवाहम्' इत्यादिप्रत्यक्ष
प्रत्यभिज्ञा “ षटोऽयं षटोऽयमित्यादिप्रत्यक्षाभेज्ञा वा कथञ्चिदुपपद्यते ।
तस्मात्तदनुपपत्तिरेव क्षणिकबाह्यविज्ञानपक्षयोरिव तन्निरासे हेतुः । तन्निर-
स्यत्वाच्च तदुभयवदयमपि परिहेय इति भावः ॥ ४६ ॥

ननु नायं परित्याज्यः दुःखनिवृत्तिरसाधनयोरेकरूपत्वाद् तत्राह-

“ अपुरुषार्थत्वमुभयथा ” ॥ ४७ ॥

अपिरनुवर्तते । शून्यस्येति विपरिणम्यान्वयः । उभयथापि=मकारद्वये-
नाप्यपुरुषार्थत्वं=शून्यस्य पुरुषार्थत्वं न संभवतीत्यर्थः ।

आत्मनः शून्यभावो दुःखनिवृत्तिरूपतया तत्साधनरूपतया वा

पुरुषार्थो नोपपद्यते । सर्वपाऽनिष्टत्वात् । तस्मात्परित्याज्य एवायं पक्ष इति भावः ॥ ४७ ॥

ननु क्षणिकबाह्यार्थविज्ञानमात्रशून्यानां बौद्धपक्षाणामयुक्तत्वान्माभु-
त्तदभ्युपगतविषयोपरगादितः पुरुषस्य बन्धो, गतिविशेषात्स तस्य भवि-
ष्यति तत्राह-

“ न गतिविशेषात् ” ॥ ४८ ॥

पुरुषस्य बन्ध इति मकरणलाभः । न गतिविशेषात्=दिव्यादिव्यशरीर-
प्रवेशादि लक्षणाद्रतिभेदात्पुरुषस्य बन्धो नेत्यर्थः ॥ ४८ ॥

अत्र हेतुमाह-

“ निष्क्रियस्य तदसम्भवात् ” ॥ ४९ ॥

निष्क्रियस्य=क्रियापरिणामग्रहितस्यतदसंभवात्=गत्यसंभवादित्यर्थः ॥ ४९ ॥

ननु पुरुषस्यमध्यमपरिमाणत्वमभ्युपगम्यते, न तेन तदसम्भवः,
तत्राह-

“मूर्त्तत्वाद्घटादिवत्समानधर्मापत्तावपसिद्धान्तः” ॥ ५० ॥

घटादिवत्=यथा घटादेर्मूर्त्तत्वात्=मध्यमपरिमाणत्वात्सावयवत्वादिधर्म-
वत्त्वं, तथा पुरुषस्यापिमूर्त्तत्वात्समानधर्मापत्तौ=घटादितुल्यसावयवत्वादि-
धर्मप्राप्तौ सत्यामपसिद्धान्तः=सिद्धान्तस्य=स्वाभ्युपगतस्य पुरुषनित्यत्व-
स्यापगतिः=हानिः स्यादित्यर्थः ॥ ५० ॥

ननु निष्क्रियश्चेत् पुरुषः, तदा तस्य गतिप्रतिपादिका श्रुति
स्तवापि कथमुपपद्येत, तत्राह=

“ गतिश्रुतिरभ्युपाधियोगादाकाशवत् ” ॥ ५१ ॥

त्वयोऽपि, पुरुषस्येति मकरणलाभः गतिश्रुतिरपि= “पुण्येन पुण्यं
लोकं नयति, पापेन पापम्” इत्यादिकागतिश्रुतिस्तूपाधियोगात्=

बुद्धिसत्त्वलक्षणोपाधिसम्बन्धात् पुरुषस्यगमनागमनप्रतिपादकतयोपपद्यते,
तत्रोदाहरणमाकाशवत्=यथानिष्क्रियस्याकाशस्यघटोदञ्चनाद्युपाधिसम्ब-
न्धात्तद्गमनेनगमनं तदागमनेनचागमनमित्यर्थः । तत्राकाशविभु, पुरु-
षश्चाणुरित्युदाहरणौदाहरणिकयोर्वैधर्म्यम् निष्क्रियत्वञ्चतयोःसाधर्म्यम्, उपा-
धिगमनागमनाभ्यामुपधेयगमनागमनमात्रे चोदाहरणमिति विवेकः, ॥ ५१ ॥

नन्वस्तु तर्हि कर्मजन्यादृष्टेन बन्धः, तत्राह-

“ न कर्मणाप्यतद्धर्मत्वात् ” ॥ ५२ ॥

कर्मणापि=कार्यं कारणोपचारः । कर्मजन्यादृष्टेनापि न=पुरुषस्य बन्धो
न । कुतः ? अतद्धर्मत्वात्=अदृष्टस्य तद्धर्मत्वाभावादित्यर्थः ।

पूर्वं विहितानिषिद्धव्यापाररूपेण कर्मणा बन्धो निराकृतः । अत्र तु
तच्चन्यादृष्टेनेत्यार्थिकाविभागादपौनरुक्त्यमिति भाष्यम् ॥ ५२ ॥

नन्वन्यधर्मेणाप्यन्यस्य बन्धः स्यात्, तत्राह-

“ अतिप्रसक्तिरन्यधर्मत्वे ” ॥ ५३ ॥

अन्यधर्मत्वे=बन्धतत्कारणयोर्भिन्नधर्मत्वेऽतिप्रसक्तिः=मुक्तस्यापिबन्धाप-
त्तिरित्यर्थः ॥ ५३ ॥

नन्वस्त्वदृष्टं पुरुषस्यैव धर्मः को विरोधः ? तत्राह-

“ निर्गुणादिश्रुतिविरोधश्चेति ” ॥ ५४ ॥

इति शब्दो बन्धकारणपरीक्षासमाप्तिमाह । अदृष्टस्य पुरुषधर्मत्वे‘असं-
गोह्यं पुरुषः’ इति गुणसङ्गमतिषेधेन निर्गुणतादिमतिपादकश्रुतिविरोध
एव स्यादित्यर्थः ।

भाष्यकृतस्तु-‘ सांक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च ’ इत्यादिश्रु-
तिविरोधश्चेत्यर्थः इत्याहुः । तत्र युक्तम् । उक्तश्रुतेरीश्वरविषयत्वात्‘नि-
र्गुणत्वमात्मनोऽसङ्गत्वादिश्रुतेः ’ इत्यग्रिमसूत्रविरोधाच्च ॥ ५४ ॥

१ वृ० अ० ६ वा० ३-१५ । २ श्वेताश्व० अ० ६ मं० ११ । ३ सां०
अ० ६ सू० १० ।

ननु योऽयमेकोनविंशसूत्रे मकृतियोगः पुरुषस्य बन्धहेतू राद्धान्तितः सोऽपि न संगच्छते। कालादियोगवत्तस्यापि मुक्तबद्धयोः समानत्वात्। तत्राह—

“ तद्योगोऽप्यविवेकान्न समानत्वम् ” ॥ ५५ ॥

पुरुषस्येति संबन्धः । तद्योगोऽपि=तच्छब्दः मकृतिमाह । पुरुषस्य मकृतियोगोऽप्यविवेकान्न=निमित्तत्वं पञ्चम्यर्थः । अगृहीतासंसर्गकं मकृतिपुरुषोः भयविषयकं बृद्धिवृत्त्यात्मकं विषय्यज्ञानमविवेकः=अविद्यास्थलाभिषिक्त-सत्त्वपुरुषानन्यतामत्यय इति यावत् । तस्मात्=तन्निमित्तक इति यावत् । अतो न समानत्वं=मकृतिसंयोगस्य मुक्तबद्धयोः कालादियोगवत्तुल्यत्वं नेत्यर्थः ।

मुक्तानामविवेकाभावादिति भावः ।

यथा च बुद्धिधर्मोऽप्यनादिरयमविवेकस्तथाग्रे विस्पष्टयिष्यते ॥ ५५ ॥
नन्वविवेकस्यास्योच्छेदः कथं स्यात्, येन मोक्षो भवेत्, तत्राह—

“ नियतकारणात्तदुच्छित्तिध्वान्तवत् ” ॥ ५६ ॥

नियतकारणात्=नियतम्=अविवेकनाशकतया शुक्तिरूप्यादिभूमौनिश्चितं यत्कारणं=विवेकप्रत्ययलक्षणं कारणं तस्मात्तदुच्छित्तिः=तस्याविवेकस्यो-च्छित्तिः=उच्छेदः=हानिमिति यावत् । तत्रोदाहरणं ध्वान्तवत्=यथा ध्वान्तस्य=तमसो नियतकारणादालोकादुच्छित्तिरित्यर्थः ।

तदुक्तं योगशस्त्रेऽपि । स० पा० सू० २६ । ‘विवेकरूप्यातिर-विप्लवा हानोपाय इति’। विवेकेनाविवेकनिवृत्तौ तन्निबन्धनः मकृतिपुरुषसंयोगविशेषोऽपि निवर्तते । तन्निवृत्तौ च तत्प्रयुक्तदुःखात्यन्तानि-वृत्तिलक्षणो मोक्ष इति द्रष्टव्यम् ॥ ५६ ॥

ननु मकृतिपुरुषविवेकेन मकृतिपुरुषाविवेकोच्छेदेऽप्यन्याविवेकानुच्छेदात् कथं मोक्षः स्यात् ? तत्राह—

“ प्रधानाविवेकादन्याविवेकस्य तद्धानि हानम् ” ॥ ५७ ॥

प्रधानाविवेकात्=प्रधानस्य मूलप्रकृतेरविवेकात्=पूर्वोक्तलक्षणादविवेका-
त्पुरुषेऽन्याविवेकस्य=कार्प्यभूतमहत्तत्वाद्यविवेकस्य सभव इति शेष ।
अतस्तद्धाने=तस्य प्रधानाविवेकस्य हाने=सम्यगुच्छेदे हानम्=अन्याविवेक-
स्याप्युच्छेद इत्यर्थ ।

कारणनाशे कार्प्यनाशस्यावश्यकत्वाच्च मोक्षानुपपत्तिरिति भाव ॥ ५७ ॥

ननु विवेकनृत्येन मोक्षाम्युपगमे बन्धादेरवश्य वक्तव्यतया पुरुषस्य
नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावत्व न स्यात्, तत्राह-

“वाङ्मात्रं न तु तत्त्वं, चित्तस्थितेः” ॥ ५८ ॥

माङ्मात्रं=मोक्षान्त सर्व बन्धादिक पुष्पे वाङ्मात्रं=स्फटिके लौहित्यव
टाचारम्भणमात्रं, ननु तत्त्व=पुष्पेलौहित्यवद्रास्तवम् । कुत ? चित्तस्थित =
पुष्पेलौहित्यवत्सवेना बन्धादीना चित्त एवावस्थानादित्यर्थ ।

तथा च चित्तस्थितानामेव बन्धमोक्षविवेकाविवेकसुखदुःसमभृताना
तत्सन्निधानात्पुरुषे प्रतिभासो न तु स्वत इति न तस्य नित्यशुद्धबुद्धमुक्त-
स्वभावत्वहानिरिति भाव ॥ ५८ ॥

ननु बन्धादीना पुरुषे वाङ्मात्रत्वे श्रवणता मननतो वा बाधो भविष्यति ।
किं श्रुतिसमृत्यो साक्षात्कारपर्यन्तेन माक्षहतुविवेकप्रययोपदेशेन ? तत्राह-

“युक्तितोऽपि न बाध्यते दिङ्मूढवदपरोक्षादृते” ॥ ५९ ॥

वाङ्मात्रमित्यनुवर्तते । वाङ्मात्रमपि पुरुषस्य बन्धादिक सर्वमपरा-
क्षादृते=विवेकसाक्षात्कार विना युक्तितोऽपि न बाध्यते=श्रवणतो न बाध्यत
इति किमुक्तव्यम् ? युक्तितोऽपि=युक्तिर्मनन ततोऽपि न बाध्यते=न निव-
र्त्यते । तत्रोदाहरण दिङ्मूढवत्=यथा दिङ्मूढस्य पुरुषस्य वाङ्मात्रमपि
दिग्विपरीत्य दिक्साक्षात्कार विना श्रवणमननाभ्या न बाध्यते, तथेत्यर्थ ।

अपरोक्षभ्रमेणापरोक्षशेषदर्शनस्यैव विरोधादिति भाव ॥ ५९ ॥

ननु येभ्य प्रकृत्यादिभ्य पुरुषस्य विवेकनृत्ययो माक्षिकसाधनमुपादि-
श्यते । तात्माद्धि कथं स्यात् ? तत्राह-

“अचाक्षुषाणामनुमानेन बोधो धूमादिभिरिव बद्धेः” । ६० ।

अचाक्षुषाणां=स्थूलभूतानि, तत्कार्यभूता देहादयश्च चाक्षुषा एव । न तत्साधनापेक्षा । ये चाक्षाक्षुषाः=चक्षुषा ग्रहणायोग्याः=अमत्यक्षा इति यावत् । तेषामनुमानेन=अनुमानप्रमाणेन बोधः=सिद्धिर्भवतीति शेषः । तत्रोदाहरणं धूमादिभिरिव बद्धेः=यथा धूमादिभिर्जनितेनानुमानेन बद्धेः सिद्धिरित्यर्थः ॥ ६० ॥

ननु किं तदनुमानं येनाचाक्षुषाणां बोध इत्याशङ्क्य सामान्यतो दृष्टे कार्यलिङ्गकानुमानं तत्र प्रदर्शयितुं पूर्वन्तावत्प्रकृत्यादीनां तेषां मिथः कार्यकारणभावमाह—

“सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः १ प्रकृतेर्महान् १ महतोऽहङ्कारः १ अहङ्कारात्पञ्चतन्मात्राण्युभयमिन्द्रियं १६ तन्मात्रेभ्यः स्थूलभूतानि ५ पुरुषः १ इति पञ्चविंशतिर्गणः ” ॥ ६१ ॥

सत्त्वरजस्तमसिद्रव्याणि । ननु गुणाः । संयोगविभागलघुत्वचलत्वगुरुत्वादिधर्मकत्वात् । गुणशब्दप्रयोगस्तु तत्र रज्जुसाम्यात्पुरुषबन्धनहेतुतयोपचारिकः । तेषां त्रयाणां या साम्यावस्था=अन्यूनानतिरिक्तावस्था=न्यूनाधिकभावेनासंहितावस्था, सा प्रकृतिः=प्रधानम् । वस्तुतस्त्वकार्य्यावस्थोपलक्षितं गुणसामान्यं प्रकृतिः । यथाश्रुते वैषम्यावस्थायां प्रकृतिनाशप्रसंगादिति । महान्=महत्तत्त्वं=बुद्धितत्त्वमिति यावत् । अहङ्कारः=अभिमानवृत्तिको बुद्धितत्त्वावस्थाभेदः । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः पञ्च तन्मात्राणि । बाह्यमाभ्यन्तरञ्चेन्द्रियमुभयमिन्द्रियम् । तत्रश्रोत्रत्वक्चक्षुर्निहाघ्राणख्यानि । चाक्षुषाणिपादपायूपस्थाख्यानि च ज्ञानकर्मेन्द्रियाणि दश बाह्यमिन्द्रियम् । मनश्चैकमाभ्यन्तरमिन्द्रियम् । व्योमानिलज्योतिरुदकभूमयः पञ्च स्थूलभूतानि । सर्वत्रात्रोपादाने पञ्चमी । तदुपरिष्ठादुत्पद्यत इतिपदं शेषणीयम् ।

पुरुषोऽत्र जीवेश्वरोभयपरः । स तु न कस्य चित्कार्य्यं नापि कारणम् । तस्येह ग्रहणं सांख्याभ्युपगततत्त्वसंख्यापरिपूर्णार्थम् । इति=इत्येव पञ्च-
विंशतिः=पञ्चविंशतिसंख्याको गणः=तत्त्वव्यूहः कापिलानामित्यर्थः ।

गुणकर्मसामान्यादयो वैशेषिकोक्ताः शक्तिसादृश्यादयो मीमांसकोक्ताश्च
नातिरिक्ताः पदार्थाः । किंतु धर्मधर्म्यभेदादत्रैवान्तर्भूताः । दिक्कालौ चाकाशमेव ।

‘दिक्कालावाकाशादिभ्यः’ इत्यागामिसूत्रात् । अभावस्तु धर्मि-
स्वरूप एवाभ्युपगम्यते नार्थान्तरमिति न काचन न्यूनता । तत्र प्रकृतित्वञ्च
तत्त्वान्तरोपादानत्वमित्यव्यवसेयम् ॥ ६१ ॥

नन्वस्त्वेव प्रकृत्यादीनां कार्प्यकारणभावः । तथापि कस्मात्कार्प्या-
त्कस्य कारणस्यानुमानेन बोधस्तत्राह—

“ स्थूलात्पञ्चतन्मात्रस्य ” ॥ ६२ ॥

अनुमानेन बोध इत्यनुवर्तते । स्थूलात्=बाह्येन्द्रियग्राह्यगुणवत्त्व,
शान्तधोरमूढरूपत्व वा स्थूलत्वम् । तदाश्रयात्पृथिव्यादिस्थूलभूतपञ्चकार्पा-
र्यात् पञ्चतन्मात्रस्य=गन्धादिपञ्चतन्मात्रस्य तत्कारणस्यानुमानेन=यत्कार्प्यं,
तत्कारणपूर्वकमिति व्याप्तिमता सामान्यतोद्देशानुमानेन बोध=सिद्धि-
रित्यर्थः ॥ ६२ ॥

“ बाह्याभ्यन्तराभ्यां तैश्चाहङ्कारस्य ” ॥ ६३ ॥

अनुमानेन बोध इत्यनुवर्तते । बाह्याभ्यन्तराभ्यां=मनआदिजानकमेन्द्रि-
याभ्यां कार्प्याभ्याम् । तैश्च=स्थूलभूतकारणैः शब्दादिपञ्चतन्मात्रैश्च कार्प्यै-
रहङ्कारस्य=कारणभूताहङ्कारप्रकृतेरनुमानेन बोध इति पूर्ववत् ॥ ६३ ॥

“ तेनान्तःकरणस्य ” ॥ ६४ ॥

अनुमानेन बोध इत्यनुवर्तते । तेन=अहङ्कारेण कार्प्येणान्त करणस्य=
महत्तत्त्वारयायाः कारणभूताया बुद्धेरनुमानेन बोध इति पूर्ववत् ।

इदमत्र बोध्यम् । यद्यप्यन्तःकरणमनोबुद्धिश्चिन्तमहङ्कार इति चतुष्ट-
यम्, तथापि बुद्धिसत्त्वावस्थाविशेषत्वाच्च तत्परमार्थतो बुद्धिसत्त्वव्यतिरेकम्,

बुद्धिसत्वमेव हि तत्तदवस्थाविशेषमापन्नं तत्तन्नाम्ना व्यपदिश्यते । यदा संकल्प-
यति तदा मनः । यदाऽध्यवस्यति तदा बुद्धिः । यदा चिन्तयति तदा
चित्तम् । यदाऽहं करोति तदाऽहंकार इत्यभिधीयते । अवस्थाऽवस्थावतोश्च
भेदाभेदाभ्युपगमाच्चतुष्टयत्वे सत्यप्युक्तमन्तःकरणं बुद्धिरिति ॥ ६४ ॥

“ततः प्रकृतेः” ॥ ६५ ॥

अनुमानेन बोध इत्यनुवर्तते । ततः=अन्तःकरणात्कार्यात्मकृतेः=सर्व-
कारणभूताया मूलप्रकृतेरनुमानेन बोध इति पूर्ववत् ॥ ६५ ॥

ननु प्रकृत्यन्तानां तत्त्वानां मिथः कार्प्यकारणभावादनुमानेन सिद्धि-
रस्तु । कार्प्यकारणभावशून्यः पुरुषो जीवः पुनः कथं सिध्येत् ? तत्राह—

“संहतपरार्थत्वात्पुरुषस्य” ॥ ६६ ॥

अनुमानेन बोध इत्यनुवर्तते । संहतपरार्थत्वात्=संहतानां=परस्परमिच्छि-
तानांप्रकृतितत्कार्प्याणां परार्थत्वात्=स्वेतरभोगापवर्गमयोजनकत्वं परार्थत्वम् ।
तस्मात्=रमयोजनकत्वात्पुरुषस्य=प्रकृत्यादिभ्यः परस्य भोक्तुः पुरुषस्यानु-
मानेन=ये ये संहताः पदार्थास्ते सर्वे शय्यासनादिवत्परार्थाः संहतश्च
प्रकृतितत्कार्प्यमिति सामान्यतोद्दष्टानुमानेन बोधः=सिद्धिरित्यर्थः ।

संहतनमारम्भकसंयोगः । स चावयवावयव्यभेदात्मकृतिकार्प्यसाधारणः ।
तथा च संहतानां प्रकृतितत्कार्प्याणामिति भाष्यम् ॥ ६६ ॥

ननु महदादिवन्मूलप्रकृतेरपि किञ्चिन्मूलान्तरं सिध्येत्, तत्राह—

“मूलेमूलाभावादमूलं मूलम्” ॥ ६७ ॥

मूलं=महदादित्रयोविंशतितत्त्वानां मूलकारणं प्रधानं=प्रकृतिरमूलं=
मूलान्तरवर्ज्यम् । कुतः ? मूले=मूलकारणे तस्मिन् मूलाभावात्=मूलस्य
प्रकृत्यन्तरस्याभ्युपगमाभावादित्यर्थः ॥ ६७ ॥

ननु हेतुना सिद्धौ किमभ्युपगमाभावेन ? तत्राह—

“ पारम्पर्येऽप्येकत्र परिनिष्ठेति संज्ञामात्रम् ” ॥ ६८ ॥

पारम्पर्येऽपि=प्रकृते प्रकृत्यन्तरम् । तस्यापि प्रकृत्यन्तरमित्येव प्रकृ-
तिपारम्पर्ये सिद्धेऽप्येकत्र=अन्ततोगत्वा यस्मिन् कस्मिँश्चिदेकस्मिन् प्रकृ-
त्यन्तरे परिनिष्ठा=पर्यवसान वक्तव्यम् । अन्यथाऽनवस्थापत्ते । यत्र च
परिनिष्ठा, सैवास्माक मूलप्रकृतिरिति= अतः संज्ञामात्र=विवादास्पद केव-
लमिहावयोर्नाममात्र स्यादित्यर्थ ॥ ६८ ॥

ननु कुत एतव ? तत्राह-

“ समानः प्रकृतेर्द्वयोः ” ॥ ६९ ॥

यत इति शेषः । यता द्वयो =वादिप्रतिवादिनोराद्यो प्रकृत =मलका-
रणस्य समान =अभ्युपगमस्तुल्य इत्यर्थ ॥ ६९ ॥

नन्वेव प्रकृतिपुरुषादीनामनुमानत सिद्धौ सुवरोऽय विवेकप्रत्यय
शास्त्रश्रवणादव सेवषा किं न स्यात् ? तत्राह-

“ अधिकारित्रीविद्यान्न नियमः ” ७० ॥

अधिकारित्रीविद्यात्=मन्दमध्यमोत्तमभेदेनाधिकारिणा त्रिप्रकारत्वान्ननि-
यम =शास्त्रश्रवणमात्रेण सेवषा दृढविवेकप्रत्ययोदनियमो नेत्यर्थ ॥ ७० ॥

ननु ‘ प्रकृतेर्भहान् ’ इत्येताधिकषष्टितमसूत्रेण प्रकृत्यादीना कार्य्य
कारणभाव एव प्रतिपादितो नतु क्रम इति भ्रमसंभवात्किं तत्राद्य कार्य्य
किञ्च तदनन्तरामिति कथं विज्ञेय ? तत्राह-

“ महदाख्यमाद्यकार्य्यं तन्मनः ” ॥ ७१ ॥

महदाख्य=महत्तत्त्वनामकमाद्य कार्य्य=प्रकृत प्रथम कार्य्य विज्ञातव्यम्
तन्मनः=तदेव च महदाख्य तत्त्व मननवृत्तिकत्वान्मनः=मननमत्र निश्चय
स्तद्वृत्तिव बुद्धिसत्त्वमित्यर्थ ॥ ७१ ॥

“ चरमोऽहङ्कारः ” ॥ ७२ ॥

चरम=महत्तत्त्वानन्तरस्तत्कार्य्यभेदोऽहङ्कारः=अहवृत्तिस्तत्त्वविशेष इ-
त्यर्थ ॥ ७२ ॥

“तत्कार्यत्वमुत्तरेषाम्” ॥ ७३ ॥

तत्कार्यत्वम्=अहंकारकार्यत्वमुत्तरेषाम्=एकादशेन्द्रियपञ्चतन्मात्राणा-
मित्यर्थः ।

पञ्चतन्मात्रकार्यत्वं भूतानामित्यपि द्रष्टव्यम् ॥ ७३ ॥

नन्वेवं चेत् कार्यकारणभावक्रमः, तदा मकृतिहेतुकं सर्वमिति कथ-
मुपपद्येत ! तत्राह—

“आद्यहेतुता तद्वारा पारम्पर्येऽप्यणुवत्” ॥ ७४ ॥

पारम्पर्येऽपि=साक्षादहेतुत्वेऽपि तद्वारा=महदादिद्वाराऽऽद्यहेतुता=आ-
द्यस्य मूलकारणस्य प्रधानस्य हेतुता=सर्वत्र कारणताऽस्त्येव । तत्र निदर्श-
नमणुवत्=यथा वैनाशिकसमयेऽणुनां=परमाणुनां व्यणुकादिद्वारा सर्वत्र
सङ्घातेषु हेतुतेत्यर्थः ॥ ७४ ॥

ननु मकृतिपुरुषयोरुभयोर्नित्यत्वेन निखिलकार्यपूर्वभावित्वसाम्येऽपि क-
थं मकृतिरेव जगतः कारणं न पुरुषः? तत्राह—

“पूर्वभावित्वे द्वयोरेकतरस्य हानेऽन्यतरयोगः” ॥ ७५ ॥

द्वयोः=पुम्पकृत्योरुभयोःपूर्वभावित्वे=अपिरनुवर्तते निखिलकार्यपूर्वभा-
वित्वसाम्येऽप्येकतरस्य=द्वयोरेकस्य पुरुषस्य हाने=अपरिणामित्वेन कारण-
त्वासंभवेऽन्यतरयोगः=अन्यतरस्य पुरुषभिन्नस्य प्रधानस्यैव कारणतायोग
इत्यर्थः ॥ ७५ ॥

ननु मकृतिव्यतिरिक्तं किञ्चिदेकं परिच्छिन्नं जगतःकारणं कल्प्यतां,
किं कल्पितया महत्या मकृत्या, तत्राह—

“परिच्छिन्नं न सर्वोपादानम्” ॥ ७६ ॥

पारिच्छिन्नं=यदेकदेशे, तत्सर्वोपादानं=यत्किञ्चिदुपादानं भवदपि मह-
दादिसर्ववस्त्वात्मकजगदुपादानकारणं न=न संभवति । परिच्छिन्नत्वान्मृदा
दिबदिति शेष इत्यर्थः ॥ ७६ ॥

त्वेव हेत्वन्तरमाह—

“तदुत्पत्तिश्रुतेश्च” ॥ ७७ ॥

पूर्वसूत्रमनुवर्तते ‘तद्वेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्या-
मेव व्याक्रियत’ इत्यादिना प्रकृतेः सकाशात्तद्यतिरिक्तस्य सर्वस्य तस्य प-
रिच्छिन्नस्योत्पत्तिश्रवणाच्च न परिच्छिन्नं सर्वोपादानं संभवतीत्यर्थः ॥ ७७ ॥

नन्वस्तु तर्ह्यभाव एव जगतः कारणमपरिच्छिन्नत्वात्, तत्राह—

“नावस्तुनो वस्तुसिद्धिः” ॥ ७८ ॥

अवस्तुनः=अभावाद् वस्तुसिद्धिः=वस्तुनः=भावस्य सिद्धिः=उत्पत्तिर्न=
न संभवतीत्यर्थः ।

कार्यकारणयोः साहचर्यस्यैव लोके दर्शनादिति भावः ॥ ७८ ॥

ननु तत्कार्यं जगदपि शुक्तिरजतादिवदवस्त्वेषाम्नु, तत्राह—

“अबाधाददुष्टकारणजन्यत्वाच्च नावस्तुत्वम्” ॥ ७९ ॥

अबाधात्=शुक्तिरजतादिवद् बाधाभावाद्दुष्टकारणजन्यत्वाच्च=शंखपीति-
मादिवद्दुष्टकारणजन्यत्वाभावाच्च नावस्तुत्वम्=जगतोऽवस्तुत्व नेत्यर्थः ॥ ७९ ॥

नन्वेवञ्चेत्तदाऽवस्तुनस्तस्माद् वस्तुभूतमेव जगदुत्पद्यतां, तत्राह—

“भावे तद्योगेन तत्सिद्धिरभावे तदभावात्कुतस्तरां-
तत्सिद्धिः” ॥ ८० ॥

भावे=कारणस्य भावरूपत्वे तद्योगेन=तस्य भावरूपकारणस्य सबन्धेन
तत्सिद्धिः=तस्य भावरूपकार्यस्य सिद्धिः=उत्पत्तिः संभवति । सतोः मबन्धो-
पपत्तेरिति शेषः । अभावे=कारणस्याभावरूपत्वे पुनस्तदभावात्=तद्यो-
गासंभवात्कुतस्तरां तत्सिद्धिः=तस्य भावरूपकार्यस्य जगतः सिद्धिः=
उत्पत्तिः संभवेदित्यर्थः ॥ ८० ॥

नन्वस्तु तर्हि कर्मैव जगतः कारणम् । आवश्यकत्वात्, तत्राह—

“न कर्मण उपादानत्वायोगात् ॥ ८१ ॥

(२८) साध्यदर्शनसूत्रवृत्तौ ।

तत्सिद्धिरित्यनुवर्तते । न कर्मणः=अदृष्टान् तत्सिद्धिः=तद्गदुत्पत्तिः
संभवति । कुतः ? उपादानत्वायोगात्=कर्मणो निमित्तत्वेऽप्युपादानत्वानौ-
चित्यादित्यर्थः ॥ ८१ ॥

ननु कर्मणो निमित्तत्वे मोक्षोऽपि तेनैव सेत्स्यति किं परिणामित्वापरि-
णामित्वपरार्थत्वापरार्थत्वादिना पुम्भक्त्योर्विवेकमदर्शनेन ? तत्राह—

“नानुश्रविकादपि तत्सिद्धिः साध्यत्वेनावृत्तियोगा-
दपुरुषार्थत्वम्” ॥ ८२ ॥

कर्मण इत्यनुवर्तते । दृष्टानकर्मणो न तत्सिद्धिरिति किमुबन्ध्यम् ।
आनुश्रविकादपि=गुरुपाठादनुश्रूयत इत्यनुश्रवः=वेदस्तद्विहितं यागादि-
कं कर्मानुश्रविकं, तस्मादपि कर्मणो न तत्सिद्धिः=तस्य दुःसात्यन्तनिवृ-
त्तिलक्षणस्य मोक्षस्य सिद्धिः=निष्पत्तिर्न । कुतः ? यतः साध्यत्वेन=मोक्षस्य
कर्मसाध्यत्वेनावृत्तियोगात्=‘तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते,
एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकःक्षीयते’ “क्षीणे पुण्ये
मर्त्यलोकं विशन्ति” इति पुनरावृत्तिसंवन्धावश्यंभावादपुरुषार्थत्वं=
पुरुषार्थत्वं न संगच्छत इत्यर्थः ।

पूर्वं कर्मणा बन्धो निराकृतः सम्पति मोक्ष इत्यपौनरुक्तयम् ॥ ८२ ॥

नन्वेवं पश्चाद्विद्यारूपेणोपासनाख्यकर्मणा मोक्षसुखभोगाय ब्रह्मलोकान्
गतानामपुनरावृत्तिश्रुतिः कथमुपपद्येत, तत्राह—

“तत्र प्राप्तविवेकस्यानावृत्तिश्रुतिः ॥ ८३ ॥

अनावृत्तिश्रुतिः=‘तिस्रुं ब्रह्मलोकेषु पराः परावतो वसन्ति,
तेषां न पुनरावृत्तिः’ इति श्रुतिस्तत्र=तेषु ब्रह्मलोकेषु प्राप्तविवेकस्य=
प्राप्तो विवेको येन, तस्य=वित्यत्वं पश्चर्यस्तद्विषयैव मन्तव्या । नान्यविषये-
त्यर्थः ॥ ८३ ॥

ननु किन्तर्हि कर्मण फल, तत्राह—

“दुःखाद्दुःखं जलाभिषेकवन्नजाड्यविमोकः” ॥ ८४ ॥

कर्मण इति पूर्वमूत्रादनुपयते । दृष्टानुश्रविकाट् हि सा बहुलात्कर्मण पुरुषस्याधिकारिणो दुःखाद्दुःखं=दुः समनु दुःखं=दुःखधारैवति यावत् फल भवति, न जाड्यविमोक =जाड्यमविषेकस्तस्यात्यन्तनिवृत्तिविमोक फल नेति शेष । तत्रोदाहरण जलाभिषेकवत्=यथा जाड्यार्तस्य पुरुषस्य जलाभिषेकात्कर्मणोदुःखाद्दुःखं फल भवति न जाड्यविमोक इत्यर्थ ॥ ८४ ॥

ननु काम्यस्य कर्मणो दुःखाद्दुःखं फलमस्तु । निष्कामस्य तु तस्य श्रुतिस्मृतिभ्यां माक्षफलकत्वसिद्धौ तथा फल कथं स्यात् तत्राह—

“काम्येऽकाम्येऽपि, साध्यत्वाविशेषात्” ॥ ८५ ॥

काम्ये=यथा काम्ये कर्मणि दुःखाद्दुःखं फलम् । तथाऽकाम्येऽपि= निष्कामकर्मण्यपि चाद्भव्यम् । कुत ? साध्यत्वाविशेषात्=कर्मसाध्यत्वस्यो- भयत्रापितुल्यत्वादित्यर्थ ।

निष्कामकर्मण फल हि न साक्षान्माक्ष । तस्य ‘तमेव विदित्वातिमृत्युमेति’ इति श्रुत्या ज्ञानमात्रैरुपलतानिश्रयात् । किन्तु ‘तमेतं ब्राह्मणाविविदिषन्ति यज्ञेन दानेन कर्मणाऽनाश- केन’ इति श्रुतेरन्त करणशुद्धिद्वारा माक्षहेतुसत्त्वपुरुषान्यताप्रत्यय । स च त्रिगुणात्मकमृत्तिसत्त्वकार्यतया दुःखमव । न सुखमिति भाव ।

यस्तु निष्कामकर्मणि श्रुतिस्मृत्योः साक्षान्मोक्षसाधनत्वप्रवाद । स च ग्राममार्गं दर्शयितरि ग्रामं दर्शयतीतिवदौपचारिको न मुरय इति द्रष्टव्यम् ॥ ८५ ॥

नन्वेवं भवता मोक्षाऽपि दुःखमेव म्यात्, साध्यत्वाविशेषात् । तत्राह—

“निजमुक्तस्य बन्धध्वंसमात्रं परं न समानत्वम्” ॥ ८६ ॥

निजमुक्तस्य=निजेन=आत्मीयेनविवेकप्रत्ययेन मुक्तस्य=मुक्तिंभानः पुरुषस्य
यत्परम्=आत्यन्तिकं बन्धध्वंसमात्रम्=अविवेकनाशेनतत्कृतदुःसयोगलक्षण-
बन्धस्य निवृत्तिमात्रं तदेव विवेकप्रत्ययस्य फलमिति शेषः । तस्मात्त्र समा-
नत्वं=तस्य कर्मफलतुल्यत्वं नेत्यर्थः ।

अतीतावस्थापलक्षणस्यध्वंसस्याविनाशितया पुनर्बन्धासंभवेनादुःखत्वादि-
तिभावः ॥ ८६ ॥

नन्वस्तु मकृतिपुरुषयोर्विवेकप्रत्यय एव साक्षान्मोक्षस्योपायः । तथापि
प्रमाणोपदेशाभावे तत्सिद्धिः कथं स्यात् ? तत्राह—

“द्वयोरेकतरस्यवाऽप्यसन्निकृष्टार्थपरिच्छित्तिः प्रमा,
तत्साधकतमं यत् तन्निविधं प्रमाणम्” ॥ ८७ ॥

दयोः=बुद्धिपुरुषयोरुभयोरेकतरस्यवापि=तयोरेकस्य बुद्धिसत्त्वस्यैव वा
पुरुषस्यैव वा येयमसन्निकृष्टार्थपरिच्छित्तिः=असन्निकृष्टस्य=प्रमातव्यारोहोऽत्र
सन्निकर्षः । तद्रहितस्य=पूर्वमनधिगतस्येति यावत् । अर्थस्य=सामान्यविशे-
षात्मने घटपटादिभेदभिन्नस्य विषयजातस्य परिच्छित्तिः=स्वनिष्ठतयावधारणं,
सा प्रमा=प्रमितिः=यथार्थानुभूतिः=फलमिति यावत् । तत्साधकतमंयत्=
तस्याःफलरूपप्रमाया यदतिशयेन साधकम्=असाधारणकारणमिति यावत् ।
तत्प्रमाणं=प्रमाणसामान्यम् । तच्चास्माकं सांख्यानां प्रत्यक्षानुमानशब्दभेदात्
त्रिविधं=त्रिप्रकारमित्यर्थः ।

तत्र यदि प्रमारूपं फलं बुद्धिनिष्ठमिष्यते। तदा प्रमात्रीबुद्धिः, तदुपाहितः पुरुषः
साक्षी, घटोऽयं पटोऽयमित्याद्याकारा बुद्धिवृत्तिः प्रमा, चक्षुरादयः प्रमाणम् ।
यदा तु पुरुषनिष्ठं तदिष्यते, तदा बुद्धौ प्रतिबिम्बितः पुरुषः प्रमाता ।
शास्त्रे तन्निष्ठस्यैव पुरुषनिष्ठत्वव्यपदेशात् । स एव विम्बलक्षणः साक्षी ।
घटमहं जानामि, पटमहं जानामीत्याद्याकारः परैरनुव्यवसायनाम्ना परिभा-
षितस्तत्तद्विषयोपरक्तबुद्धिवृत्तिविषयो बोधः प्रमा । घटोऽयं पटोऽयमित्या-

दिवुद्धिवृत्तिः प्रमाण मुख्यम् । चक्षुरादिकुं तु गौणम् । यदा तूभयनिष्ठ
तदा यथायथं तदुभयमिति विवेकः ।

इदमत्र बोध्यम् । यद्यप्यत्राचार्यैः प्रमाधिकल्पः सूत्रितः । तथापि
पौरुषेयबोध एव फलं प्रमेति मुख्यः सिद्धान्तः । पुरुषार्थं करणानां प्रवृत्ते
र्वक्ष्यमाणत्वात् । तत्र पौरुषेयबोधोऽपि न पुरुषस्य काचन वृत्तिः, न वा
बुद्धिवृत्तिजन्यः कश्चन धर्मः, परिणामित्वमद्वात् । किन्तु बुद्धौ प्रतिबिम्ब
तस्तत्तदर्थकारया बुद्धिवृत्त्या तदाकारतामापद्यमानस्तदुभयावभासकश्चेतनः
पुरुष एवेति वाचस्पतिमिश्राः । तत्तद्विषयोपरक्तबुद्धिवृत्तिमतिविबोधिता
केवला चित्तिरेवेति भाष्यकृतः । पौरुषेय इत्याधाराधेयभावश्चोभयत्रापि
समारोपित एव न मुख्य इति ॥ ८७ ॥

ननु त्रिविधं प्रमाणमिति नोपपद्यते । प्रमाणाधिक्यस्यापि सिद्धत्वात् ।
तत्राह—

“तत्सिद्धौ सर्वसिद्धेर्नाधिक्यसिद्धिः” ॥ ८८ ॥

तत्सिद्धो=तस्य त्रिविधप्रमाणस्य सर्वार्थसाधकत्वसिद्धौ सर्वसिद्धेः=सर्वेषां
प्रतिवादिभिरभ्युपगतानामुपमानादीनामपि तेष्वेवान्तर्भावसिद्धेर्नाधिक्यसि-
द्धिः=प्रमाणाधिक्यस्य सिद्धिर्न भवतीत्यर्थः ।

अन्तर्भावस्तु साख्यतत्त्वकौमुद्यां विस्पष्टः ॥ ८८ ॥

ननु प्रत्यक्षप्रमाणस्य किं लक्षणं ? तत्राह—

“यत्सम्बद्धं सत्तदाकारोल्लेखि विज्ञानं तत्प्रत्यक्षम्” ॥ ८९ ॥

सम्बद्धं सत्=इन्द्रियसन्निकर्षद्वारा विषयसम्बद्धं भवत् तदाकारोल्लेखि=
विषयाकारधारि यत्=घटोऽयं पटोऽयमित्येवमादियद्विज्ञानं=बुद्धिवृत्त्यात्मकं
ज्ञानं तत्प्रत्यक्षं=प्रत्यक्षप्रमाणमित्यर्थः ॥ ८९ ॥

ननु योगिप्रत्यक्षेऽव्याप्तिः । तत्प्रत्यक्षस्यातीतानागतव्यवहितनिष्कृष्टव-
स्तुविषयत्वेन विषयेन्द्रियसन्निकर्षद्वारा सम्बद्धवत्त्वाकारत्वाभावात्, तत्राह—

“योगिनामवाह्यप्रत्यक्षत्वान्न दोषः” ॥ ९० ॥

योगिना=योगजधर्मवता पुरुषाणामवाह्यप्रत्यक्षत्वात्=न विद्यते बाह्य=बाह्ये

न्द्रियप्रयोज्यं=विषयेन्द्रियसन्निकर्षप्रयोज्यमिति यावत् प्रत्यक्षं येषां, ते तथा, तेषां भावस्तत्त्वं, तस्मात्=इन्द्रियसन्निकर्षप्रयोज्यवाह्यविषयप्रत्यक्षत्वात्
दोषः=तत्प्रत्यक्षेऽव्याप्तिरक्षणो दोषो नेत्यर्थः । -

इन्द्रियसन्निकर्षप्रयोज्यवाह्यविषयप्रत्यक्षस्यैवात्र लक्ष्यत्वेन योगिप्रत्यक्षस्यालक्ष्यत्वादिति भावः ॥ ९० ॥

अथवा भवतु तदपि लक्ष्यमेवेत्याह-

“ लीनवस्तुलब्धातिशयसंबन्धाद्वाऽदोषः ” ॥ ९१ ॥

लीनवस्तुषु=अतोतानागतव्यवहितविमकृष्टवस्तुविषयेषु लब्धातिशयसंबन्धाद्वा=योगमभावेन लब्धोऽतिशयो येन योगीन्द्रियेण तत्संबन्धस्य सद्भावाद्वाऽदोषः=उक्ताव्याप्तिरक्षणो दोषो नेत्यर्थः ॥ ९१ ॥

नन्वस्मदीश्वरप्रत्यक्षेऽव्याप्तिः । तस्य जन्यत्वेऽपीन्द्रियसन्निकर्षप्रयोज्यत्वाभ्युपगमादिति जैनमाशङ्क्यनिराचष्टे-

“ ईश्वरासिद्धेः ” ॥ ९२ ॥

अदोष इत्यनुवर्तते । यस्येश्वरस्य भवता प्रत्यक्षमुदाह्रियते । तस्यैवासिद्धेरदोषः=उक्ताव्याप्तिरक्षणो दोषो नेत्यर्थः ॥ ९२ ॥

ननु कस्मान्न तत्सिद्धिः ? तत्राह-

“ मुक्तबद्धयोरन्यतराभावात् तत्सिद्धिः ” ॥ ९३ ॥

साधितोऽपीश्वरः पुरुषविशेष एव वक्तव्यः । स च मुक्तबद्धयोरन्यतरः स्यात् । तस्य च मुक्तबद्धयोरन्यतरस्येश्वरत्वासंभवात् तत्सिद्धिरित्यर्थः ॥ ९३ ॥

ननु कस्मादसंभवः ? तत्राह-

“ उभयथाप्यसत्करत्वम् ” ॥ ९४ ॥

यत इति शेषः । यतो मुक्तो वा स्यादबद्धो वा स्यादुभयथापि=प्रकारद्वयेनापि तस्यासत्करत्वं=सतः=विद्यमानस्यास्य जगतः करत्वम्=उत्पादकत्वं न संभवतीत्यर्थः । मुक्तस्य प्रयोजनाभावाद् बद्धस्य च सामर्थ्याभावाद् उत्पादकत्वासंभवः । तदसम्भवे च तदसम्भवे इति भावः ॥ ९४ ॥

ननु जगज्जन्मानभ्युपगमादेवमीश्वरोमासैत्सवि, अस्मदागमविहिततत्त्व
शंशोपासान्यथानुपपत्त्या सेत्स्यति, तत्राह-

“मुक्तात्मनः प्रशंसोपासासिद्धस्य वा” ॥ ९५ ॥

चार्थोवाकारः । मुक्तात्मनः=भवदागमेषु तु मुक्ति प्राप्तस्य जीवात्मनः
प्रशंसा=निर्दुःखत्वादिषाम्यादीश्वररूपतयास्तुतिः, सिद्धस्यवा=तपःप्रभावा-
त्सिद्धिज्ञतस्य जीवविशेषस्य चोपासा=मोक्षमाणानाहितार्थमुपास्तिर्विद्यते,
न भगवतो विश्वभर्तुरीश्वरस्येत्यर्थः ॥ नहि भवदागमास्तावज्जगतांपति
मीश्वरं प्रशंसन्ति, तदुपासनञ्च विदधति, येन तदन्यथानुपपत्त्याकश्चिदीश्वरः
सिध्येत् । अपिच मुक्तात्मनः प्रशंसा सिद्धस्यचोपासां विदधते । तत्रच
मुक्तात्मनोऽसङ्गत्वेन ज्ञानासम्भवात्, सिद्धस्य च शरीरित्वेन तज्ज्ञानस्ये
न्द्रियसाक्षिकर्षप्रयोज्यत्वावश्यभावान्नतत्प्रत्यक्षेऽव्याप्तिः लक्षणः कश्चिदापःसम्भ
वतीतिभावः ॥ ९५ ॥

ननु तत्रापि सांख्यस्य नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वरूपत्वेनेश्वरस्य प्रकृतिपुरु-
षाधिष्ठातृत्वं नोपपद्यते, तत्राह-

“तत्सन्निधानादधिष्ठातृत्वंमणिवत्” ॥ ९६ ॥

साख्यानामस्माकन्तु तत्सन्निधानात्=प्रकृतिपुरुषाभ्यां सन्निधानतत्सन्नि
धानं, तस्माद्भगवत्. परमेश्वरस्याधिष्ठातृत्वम्=प्रकृतिपुरुषनियन्तृत्वम्=जगद्रचना-
यैप्रकृतिपुरुषभेदकत्वमुपपद्यते. मणिवत्=यथाऽयस्कान्तमणेः शतयनिष्कर्ष-
णाय सन्निधिमात्रेण लोहभेदकत्वमित्यर्थः ॥ यद्यपि क्लेशकर्मविपाकागौरपरामृ
ष्टत्वात्नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वरूपः परमात्मा, तथापि स ज्ञानक्रियाशक्तिकोऽप्य-
भ्युपगम्यते, ज्ञानक्रियाशक्तिश्च तस्य सर्वथा साम्यातिशयविनिर्मुक्ता न जातु
ज्ञानान्तरेण क्रियान्तरेण च केनचिदतिशय्यते । अतोऽस्यसन्निधिमात्रेण प्रकृ-
तिपुरुषाधिष्ठातृत्वमपि नानुपपन्नं भवति । सन्निधानश्चात्रेश्वरस्य प्रकृतिपुरुषा
भ्यांसाक्षात्सम्बन्धविशेषः, सच न सयोगो नापि समवायोऽपिच स्वस्वाधि-
भावः। प्रकृतिपुरुषयोस्तत्रस्वत्वात्, ईश्वरस्य च स्वामित्वात् । सचापि बाह्या

नामिव नागन्तुकः किन्तु सदातन एव मन्यते, अतएव च स सदैवेश्वरः सदैव मुक्त इति वैदिकानामचलोराद्धान्तः । अतस्तस्य नित्यशुद्धबुद्ध-मुक्तस्वरूपत्वेऽपिनिखिलशक्तिसम्पन्नत्वात् प्रकृतिपुरुषाधिष्ठातृत्वे न कश्चिदो-षइति भावः ॥ ९६ ॥

ननु चेतनत्वाविशेषाज्जीवानामिवेश्वरस्यापि सङ्कल्पादिदारैवाधिष्ठातृत्वं किं न स्यात् ? कृतं सन्निधिमात्रेण, तत्राह-

“ विशेषकार्येष्वपि जीवानाम् ” ॥ ९७ ॥

भिन्नकर्मोऽपिः । तत्सन्निधानादधिष्ठातृत्वमित्यनुवर्तते । जीवानामपि= बुद्धिमतिभिर्म्विताहङ्कारविशिष्टचेतनानामपि विशेषकार्येषु=आहारविहारादि लक्षणेषु कार्यभेदेषु तत्सन्निधानात्=बुद्धिसन्निधिमात्राद्बुद्ध्याधिष्ठातृत्वं न सङ्कल्पादिनेत्यर्थः ॥ ९७ ॥

ननु सन्निधिमात्रेण चेदीदवरस्याधिष्ठातृत्वं, न सङ्कल्पादिना, तदा सर्गा-रम्भे जीवानां वेदवाक्यार्थोपदेशः कथं स्यात् ? तत्राह-

“ सिद्धरूपबोद्धृत्वाद्वाक्यार्थोपदेशः ” ॥ ९८ ॥

सिद्धरूपबोद्धृत्वात्=सिद्धं=निखिलशक्तिसम्पन्नं रूपं=स्वरूपं यस्य, स सिद्धरूपः=परमात्मा, तस्य बोद्धृत्वात्=सन्निधिमात्रेणबोधकत्वात्, बोधोज्ञानं, तत्प्रदातृत्वादितियावद् वाक्यार्थोपदेशः=अभ्यादिमहर्षिद्वारा वेदवाक्यार्था-नुशासनं सम्भवतीत्यर्थः ॥ ९८ ॥

ननु पुरुषमात्रस्य चेतसन्निधिमात्रेणाधिष्ठातृत्वं गौणं, तदा सङ्कल्पा दिदारकं मुख्यं कस्य ? तत्राह-

“ अन्तः करणस्य तदुज्ज्वलितत्वालोहवद-धिष्ठातृत्वम् ” ॥ ९९ ॥

लोहवत्=यथा स्वसन्निहितेनज्वलनशक्तिवद्दिना लोहपिण्डस्योज्ज्वलितत्वं भवति, तथाऽन्तःकरणस्य=बुद्धिसत्त्वस्य तदुज्ज्वलितत्वात्=तेन स्वसन्निहिते

चेतनशक्तिपुरुषेणोज्ज्वलितत्वाद्=चेतनायमानत्वादाधिष्ठातृत्वं=संकल्पाद्याश्र-
यत्वसंभवात्तद्वारकं मुख्यमाधिष्ठातृत्वं=नियन्तृत्वमित्यर्थः ॥ ९९ ॥

एवं विस्तरेण मत्यसं लक्षितम् । क्रमशास्त्रमनुमानं लक्षयति ।

“प्रतिबन्धदृशः प्रतिबद्धज्ञानमनुमानम्” ॥ १०० ॥

प्रतिबन्धदृशः=प्रतिबन्धो व्याप्तिस्तादृशिष्टो हेतुरत्र लक्ष्यते । तं पक्षधर्म-
तया पश्यतीति प्रतिबन्धदृक् । तस्य=व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताजानवतः सिषा-
धयिषोर्नावस्य यत्प्रतिबद्धज्ञानं=प्रतिबद्धस्य=निरूपकत्वेन प्रतिबन्धाश्रयस्य
साधनीयधर्मस्य ज्ञानं=पक्षनिष्ठतया आयमानं बुद्धिवृत्त्यात्मकं ज्ञानं, तद-
नुमानम्=अनुमानप्रमाणमित्यर्थः ।

अत्र फलमनुमितिः पौरुषेयो बोध इति पूर्ववत् ॥ १०० ॥

शब्दं लक्षयति-

“आप्तोपदेशः शब्दः ” ॥ १०१ ॥

आप्तोपदेशः=उपदिश्यतेऽनेनेत्युपदेशः=वाक्यम् । अर्थाव्यभिचारित्वमा-
प्तिस्तया वर्तत इत्याप्तः । आप्तश्चासावुपदेशश्चेत्याप्तोपदेशः=वेदवाक्यम् ।
तज्जनितं बुद्धिवृत्त्यात्मकं वाक्यार्थज्ञानं शब्दः=शब्दप्रमाणमित्यर्थः ।

अत्रापि फलं पौरुषेयो बोधः शब्दी ममेति पूर्ववद्द्रष्टव्यम् ॥ १०१ ॥

यदर्थोऽयं प्रमाणोपदेशस्तत्त्वयमाह-

“उभयसिद्धिःप्रमाणात्तदुपदेशः ” ॥ १०२ ॥

यतोऽत इति पूरणीयम् । यत उभयसिद्धिः=उभयोः प्रकृतिपुरुषयोः
सिद्धिः=मिथो विवेकेन ज्ञप्तिः प्रमाणात्=उक्तलक्षणात्प्रमाणादेव भवति ।
अतस्तदुपदेशः=प्रमाणानुशासनमित्यर्थः ॥ १०२ ॥

ननूकप्रमाणानां मध्ये कस्मात्प्रमाणात्तदुभयसिद्धिर्भवति ? तत्राह-

“सामान्यतो दृष्टादुभयसिद्धिः ” ॥ १०३ ॥

पूर्ववच्छेषवत्सामान्यतो दृष्टश्चेति त्रिविधमनुमानम् । अन्वयमात्रव्याप्तिकं
- पूर्ववत् । व्यतिरेकमात्रव्याप्तिकं शेषवत् । सामान्यतो दृष्टान्वयव्यतिरेकव्या-

मित्कं सामान्यतोदृष्टम् । तत्रोभयसिद्धिः=प्रकृतिपुरुषोभयसिद्धिः सामान्यतो-
दृष्टाव्=सामान्यतो दृष्टसंज्ञकादनुमानादित्यर्थः ॥ १०३ ॥

नन्विष्टानिष्टविषयः प्रमाणजनितो बोधः पौरुषेयो न संगच्छते । तस्य
बुद्धिवृत्त्यात्मकत्वेन पुरुषनिष्ठत्वाभावात्, तत्राह—

“चिदवसानो भोगः” ॥ १०४ ॥

भोगः=इष्टानिष्टविषयानुभवलक्षणो भोगश्चिदवसानः=चित्ति=पुरुषेऽवसा-
नं=पर्यवसानं यस्य स तथेत्यर्थः ।

यद्यपि विषयानुभवलक्षणो भोगो बुद्धिवृत्त्यात्मकः, तथापि नासौ बुद्धौ-
पर्यवस्यति । तस्या जडत्वेन भोक्तृशक्तिहीनत्वात् । पुरुषस्त्वकर्तापि
चेतनत्वान्न भोक्तृशक्तिहीनः । तस्मात्तस्य तत्तद्विषयोपरक्तबुद्धिवृत्तिप्रतिबि-
म्बिते पुरुषे पर्यवसानमिति भावः ॥ १०४ ॥

ननु चिदवसानो भोग इत्ययुक्तम् । लोके कर्तुरेव क्रियाफलोपभोगदर्श-
नात्, तत्राह—

“अकर्तुरपि फलोपभोगोऽन्नाद्यवत्” ॥ १०५ ॥

अकर्तुरपि=कर्माकर्तुरपि पुरुषस्य स्वामिनः फलोपभोगः=बुद्धिकर्तृक-
क्रियाफलोपभोग उपपद्यते । अन्नाद्यवत्=दिग्नादित्वाद्यत् । यथाऽन्यकृताद्वा-
देरुपभोगस्तत्स्वामिनो नृपतेरित्यर्थः । अदनीयमाद्य, तच्च तदन्नञ्च=अन्नाद्यं
तद्वदिति माधवाचार्य्यः ॥ १०५ ॥

नन्वेवं ‘शास्त्रकलं प्रयोक्तारि’ इति शास्त्रं व्याकुप्येत, तत्राह—

“अविवेकाद्वा तत्सिद्धेः कर्तुः फलावगमः” ॥ १०६ ॥

स्वाभिमतपक्षान्तरसूचनार्थं वा शब्दः । अविवेकाद्वा=प्रकृतिपुरुषयो-
र्विवेकग्रहाभावाद्वा तत्सिद्धेः=कर्तृभूताया बुद्धेरुपरगात्पुरुषस्य कर्तृत्वसिद्धेः
कर्तुः=कर्तुरेव फलावगमः=क्रियाफलोपभोगो नान्यस्येत्यर्थः ॥ १०६ ॥

नन्वेवं भोक्तृत्वं तस्य वास्तवं प्रसक्तं, तथाचानिमोक्षमसङ्गस्तत्राह—
 “नोभयश्च तत्त्वारख्याने” ॥ १०७ ॥

तत्त्वारख्याने=प्रकृतिपुरुषयोःस्वरूपं तत्त्वं, तस्याख्याने=साक्षात्कारे जाते
 नोभयश्च=कर्तृत्वभोक्तृत्वोभयमपि नावतिष्ठते इत्यर्थः ।

कर्तृत्वस्येव तत्समकक्षभोक्तृत्वस्याप्यौपाधिकत्वाभ्युपगमादितिभावः १०७ ॥
 ननु यत्प्रत्यक्षेण नोपलभ्यते तत्रास्त्येव, कुतः ? सामान्यतो दृष्टान्तदुभय-
 षिद्धिः, तत्राह—

“विषयोऽविषयोऽप्यतिदूरादेर्हानोपादाना-
 भ्यामिन्द्रियस्य ” ॥ १०८ ॥

चोऽनुवृत्तिः पूर्वसृजात् । भिन्नक्रमोऽपि । हानं=घातः । उपादानं=विमो-
 हकरविषयान्तरोपादानं=मनोऽनवस्थानमिति यावत् । न प्रत्यक्षणानुपलब्धे-
 रर्थस्याभावः साधयितुं शक्यते । यतोऽतिदूरादेः भावप्रधानो निर्देशः ।
 अतिदूरत्वादेर्दोषात् । आदिपदेन ‘अतिसामीप्यसौक्ष्म्यव्यवधानाभिभवस-
 मानाभिहाराणां सद्ब्रह्मः’ । हानोपादानाभ्याञ्चेन्द्रियस्य=चक्षुरादीन्द्रियस्य
 घातानवस्थानाभ्याश्च विषयोऽपि=प्रत्यक्षस्य विषयोऽप्यविषयो भवती-
 त्यर्थः ॥ १०८ ॥

ननु कस्मात्पुनरेतेषु दोषेषु प्रकृतिपुरुषयोः प्रत्यक्षणानुपलब्धिस्तत्राह—
 “सौक्ष्म्यात्तदनुपलब्धिः ” ॥ १०९ ॥

सौक्ष्म्यात्=निरवयवद्रव्यत्वं सौक्ष्म्यं, तस्मात्तदनुपलब्धिः=तयोः प्रकृ-
 तिपुरुषयोरनुपलब्धिः=प्रत्यक्षत्वाभाव इत्यर्थः ॥ १०९ ॥

नन्वभावादेव तदनुपलब्धिः किं न स्यात्कृतं तत्र सौक्ष्म्यकल्पनया
 तत्राह—

“कार्प्यदर्शनात्तदुपलब्धेः” ॥ ११० ॥

कार्प्यदर्शनात्=महदादिभूतान्तकार्प्यस्य दर्शनात् । तत्कारणतया तद्दो-

कृतयोश्च तदुपलब्धेः=तयोः प्रकृतिपुरुषयोरनुमितेर्नाभाव इत्यर्थः ॥ ११० ॥

: ननु कार्यदर्शनात्कारणमात्रं गम्यते न प्रकृतिरिति शंकेते ।

“वादिविप्रतिपत्तेस्तदसिद्धिरिति चेत् ॥ १११ ॥

वादिविप्रतिपत्तेः=वादिनां=जगत्कारणतया शून्यब्रह्मपरमाणुवदनशीलानां सौगताद्वैतिचार्वकाणां विप्रतिपत्तेः=कारणगोचरविरुद्धप्रतिपत्तेस्तदसिद्धिः=तस्याः प्रकृतेर्न सिद्धिरिति चेदित्यर्थः ॥ १११ ॥

अभ्युपेत्य परिहरति ।

“तथाप्येकतरदृष्ट्याऽन्यतरसिद्धेर्नापलापः” ॥ ११२ ॥

तथापि=प्रकृतौ वादिनां विप्रतिपत्तावप्येकतरदृष्ट्या=कार्यकारणयोरेकस्य कार्यस्य दृष्ट्या=दर्शनेनान्यतरसिद्धेः=तयोरन्यस्य नित्यकारणस्य सिद्धेः=अनुमितेर्नापलापः=न तदपन्हवः संभवतीत्यर्थः ॥ ११२ ॥

ननु न कारणमपलप्यते । किन्तु प्रकृतिस्तत्राह—

“त्रिविधविरोधापत्तेश्च” ॥ ११३ ॥

नापलाप इत्यनुवर्तते । ‘अंजामेकाम्’ इत्येकः श्रुतिविरोधः । ‘प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः’ इति स्मृतिविरोधो द्वितीयः । यादृशं कार्यं तादृशं कारणम् । कार्यश्च त्रिगुणात्मकम् । तस्मात्तत्कारणमपि तथेति न्यायविरोधस्तृतीय इत्येतस्य त्रिविधविरोधस्यापत्तेः=मात्रेश्च नापलापः=न कारणभृतायाः प्रकृतेरपलापःसंभवतीत्यर्थः ।

त्रिविधो गुणः सत्त्वरजस्तमांसि, तद्विरोधः=तच्छून्यं जगद्भवेत्, न चैवं दृश्यत इत्यनिच्छः ॥ ११३ ॥

ननु तदा हि कार्याधारतया नित्या प्रकृतिः सिध्येत्, चेदुत्पत्तेः प्राक् कार्यं सद्भवेत्। न चोत्पत्तेः प्रागस्ति कार्यं सत् । असदुत्पादाभ्युगमात्, तत्राह—

“नासदुत्पादो नृशृङ्गवत्” ॥ ११४ ॥

नासदुत्पादः=कारणव्यापारात्प्रागसतः कार्यस्य कारणव्यापारेणोत्पादो न संभवति, नृशृङ्गवत्=यथाऽसतो नृशृङ्गस्य कारणव्यापारेणोत्पादो नेत्यर्थः ॥ ११४ ॥

ननु कस्मान्न संभवति ? तत्राह—

“उपादाननियमात्” ॥ ११५ ॥

उपादानस्य=उपादानकारणस्य नियमात्=घटं प्रति मृद इव ज्ञान प्रति चिद इव प्रतिकार्य नियमादित्यर्थः ।

चेदसदुत्पद्येत तदा प्रतिकारण कार्यमात्रासत्त्वतौत्यात्तन्नियमो न स्यादिति भावः ॥ ११५ ॥

किञ्च ।

“सर्वत्र सर्वदा सर्वासंभवात्” ॥ ११६ ॥

नासदुत्पाद इत्यनुवर्तते । सर्वत्र=सर्वस्मिन् कारणे सर्वदा=सर्वस्मिन् काले सर्वासंभवात्=सर्वस्य कार्यस्योत्पादान्नामभवान्नासदुत्पादः संभवतीत्यर्थः ।

असदुत्पादे चासत्त्वाविशेषात्सर्वत्र सर्वदा सर्व संभवेदिति भावः ॥ ११६ ॥

किञ्च ।

“शक्तस्य शक्यकरणात्” ॥ ११७ ॥

नासदुत्पाद इत्यनुवर्तते । शक्तस्य=कारणेकार्यनिगतावस्थाऽत्र शक्तिः । तदाश्रयस्य कारणस्य, शक्यकरणात्=शक्यस्य=तादृक्शक्तिविषयस्य कार्यस्य करणात्=उत्पादान्नामदुत्पाद इत्यर्थः ।

असतः कार्यस्य कारणशक्तिविषयत्वायोगादिति भावः ॥ ११७ ॥

किञ्च ।

“कारणभावाच्च ॥ ११८ ॥

नासदुत्पाद इत्यनुवर्तते । कार्यस्येति शेषः । तत्साधकमर्वेहेतुसमुच्चये चः । कारणभावाच्च=भावोऽत्रात्मा । कारणस्य भावो भावो यस्य, तत्तथा । तस्माच्च=कारणात्मकत्वाच्च कार्यस्य नासदुत्पाद इत्यर्थः ।

कार्थ्यं हि कारणात्मकं दृष्टम् । यथा मृत्कार्थ्यं पत्रादि मृदात्मकम् । तन्तुकार्थ्यं वा पत्रादि तन्त्रात्मकम् । कारणञ्च दण्डादिकारणव्यापारात्मा-
कसदिति तदात्मकं कार्थ्यमपि तदा मदेन, नामत् । सदसत्तोरैक्यायोगादिति
भावः ।

कार्थ्यस्य कारणात्मना भेदाभावेऽपि कार्यात्मना कारणाद्देह इति
भेदाभेदाभ्युत्पत्त्यात्कार्थ्यकारणभावोपपत्तिरित्यपि द्रष्टव्यम् ॥ ११८ ॥
शङ्कते ।

“ न भावे भावयोगश्चेत् ” ॥ ११९ ॥

ननु भावे=कारणव्यापारात्मागपि नियमाने भावात्मके कार्थ्यं भावयो-
गश्चेत्=कारणव्यापारेणोत्पत्तिसंबन्धश्चेत्तदा कार्थ्यस्योत्पादानुत्पादावस्थायां
विशेषाभावात्तद्विबन्धनौ तद्विषयी व्यवहाराव्यवहारौ न=न स्याता-
मित्यर्थः ॥ ११९ ॥

परिहरति ।

“ नाऽभिव्यक्तिनिबन्धनौ व्यवहाराव्यवहारौ ” ॥ १२० ॥

न=सांख्यानामस्माकं कार्थ्यस्योत्पादानुत्पादानिबन्धनौ तद्विषयी
तदुत्पत्तिव्यवहाराव्यवहारौ न, किं त्वभिव्यक्तिनिबन्धनौ=तदभिव्यक्तयन-
भिव्यक्तिनिमित्तकौ व्यवहाराव्यवहारौ=कारणव्यापारेण कार्याभिव्यक्तौ तदु-
त्पत्तिव्यवहारस्तदनभिव्यक्तौ च तदुत्पत्तिव्यवहारभाव इत्यर्थः ।

अभिव्यक्तिश्चात्र कार्थ्यस्य वर्तमानावस्थैव । तेन कारणव्यापारात्माकृ
तस्यावस्थान्तरेण सत्त्वेऽपि न कश्चिदपि इति निश्चयम् ॥ १२० ॥

नन्वेवं कार्थ्यस्यानादिभावमोक्षेर्नाशो न स्यात्, तत्राह—

“ नाशः कारणलयः ” ॥ १२१ ॥

सत्कार्थ्यवादिना नः कार्थ्यस्य नाशो न ध्वंसः, किन्तु नाशः कारण-
लयः=निमित्तयोगादतीतावस्थां प्राप्तस्य तस्य कारणेऽविभागेन संक्षेप
इत्यर्थः ॥ १२१ ॥

ननु तथाप्यसुत्पादभिया कार्प्याभिव्यक्तेरप्यभिव्यक्तिरेव वक्तव्या ।
तस्याश्च पुनरभिव्यक्तिरन्येत्यनवस्थादोषस्तत्राह—

“पारम्पर्यतोऽन्वेषणा बीजाङ्कुरवत् ” ॥ १२२ ॥

अदोष इत्यग्रिममूत्रादनुकृष्यते । पारम्पर्यत = अनागतावस्थस्य कार्य्य-
स्य कारणव्यापारेणाभिव्यक्ति तस्या पुनरभिव्यक्तिस्तस्या पुनरिति परम्प-
राभावतोऽन्वेषणा = अभिव्यक्तेर्गवेषणा । बीजाङ्कुरवत् = बीजादङ्कुरोऽङ्कुराद्बी-
जमिति बीजाङ्कुरयो पारम्पर्यतोऽन्वेषणावन्मन्तव्या । न ततो विलक्षणे-
त्यदोष = सामाणिकत्वादनवस्थालक्षणो दोषो नेत्यर्थ ॥ १२२ ॥

ननु कार्याभिव्यक्तेः कथञ्चित्पामाणिकत्वेऽपि तदभिव्यक्तिपरपराया-
स्तथात्वाभावाद् बीजाङ्कुरवदित्यनुपपन्न, तत्राह—

“ उत्पत्तिवद्वाऽदोषः ” ॥ १२३ ॥

समाधानान्तरपरा वा । यथा भवतामसत्कार्य्यवादिना कार्प्यात्पत्ते-
रत्यन्तिरनवस्थाभिया कार्प्यात्पत्तिरूपैव । न ततोऽतिरिक्ता । तथाऽस्माक
सत्कार्य्यवादिना साख्यानामपि कार्प्याभिव्यक्तेरभिव्यक्ति कार्प्याभिव्यक्तिरू-
पैव । न ततो व्यतिरिक्ता । तेनोत्पत्तिवत् = भवद्भ्युपगतकार्य्योत्पत्तिवददोष =
अस्मद्भ्युपगतकार्प्याभिव्यक्तावप्यनवस्थादोषो नेत्यर्थ ॥ १२३ ॥

नन भवतूत्पत्ते प्राक्कार्य्यं सत् । सिध्यतु च तदाधारतया नित्या
मृतिः । तथापि कार्य्यमेतत्कारणञ्चैतदिति विवेकज्ञान कथ स्यादुभयोरै-
क्यादित्यागत्य तदुपयुक्त साधर्म्यवैधर्म्यप्रकरणमारभमाण पूर्वन्तावन्मह-
दादिभूतान्तन्यक्तस्य कार्य्यस्य साधर्म्यमाह—

“ हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितं
लिङ्गम् ” ॥ १२४ ॥

यल्लिङ्ग = लीनमर्थं गमयति, लय वा गच्छतीति लिङ्ग = महदादिभूतान्त
कार्य्यजात व्यक्तम् । तद् हेतुमत् = हेतु कारण, स विद्यते यस्य, तत्तथा =
कारणवत् । अनित्यम् = अशुभ = नाशशीलमिति यावत् । अव्यापि = सर्व परि-

णामिनं व्याप्तुं शीलं यस्य न । तत् । सक्रियं=परिस्पन्दः क्रिया तत्साहि-
तम् । अनेकं=नाना । आश्रितं=माधारमित्यर्थः ।

यल्लिङ्गं तद्वेतुमत्त्वादिधर्मकमिति भावः ॥ १२४ ॥

ननु हेतुमत्त्वादिकं साधर्म्यं महदादिकाप्यस्य निरूप्यमाणं न सङ्गच्छते ।
हेतुभूतायाः प्रकृतेस्ततोऽतिरेकेणासिद्धेस्तत्राह-

“ आश्रस्यद्भेदतो वा गुणसामान्यादेस्तत्सिद्धिः
प्रधानव्यपदेशाद्वा ” ॥ १२५ ॥

प्रमाणभेदप्रदर्शनार्थं वा द्वयम् । लिङ्गस्यान्वयव्यातिरेकशालित्वमाश्र-
स्यम् । मुसदुःसमोहलक्षणः साधारणो गुणो गुणसामान्यम् । आदिना
परिणामशीलत्वसंग्रहः । तदभेदः कार्यमात्रेऽन्वयः । तथाच-‘विमतं
कार्यं मुसदुःसमोहात्मकप्रकृतिपूर्वकम् । तदन्वितत्वाद् । मयेनान्वीयते,
तत्तत्प्रकृतिपूर्वकम् । यथा मृदन्वितं घटादि मृत्प्रकृतिपूर्वकं, तथाचेदम् ।
तस्मात्तथा’ इत्येवमाश्रास्यात्=अन्वयव्यातिरेकशालिनोगुणसामान्यादेरभेदतो
वा=मुसदुःखमोहादिसाधारणगुणान्वयलक्षणलिङ्गतो वा, प्रधानव्यपदेशाद्वा=
मधीयते=लीयते कार्यजातमस्मिन्नितिप्रधानशब्देन शास्त्रे व्यवहाराद्वा
तत्सिद्धिः=कार्यातिरेकेण प्रकृतिसिद्धिरित्यर्थः ॥ १२५ ॥

कार्यमात्रस्य व्यक्तस्य साधर्म्यमुक्त्वा कार्यकारणयोर्व्यक्ताव्यक्तयो-
रुभयोः साधर्म्यमाह-

“ त्रिगुणाचेतनत्वादिद्वयोः ” ॥ १२६ ॥

आदिशब्देनाविवेकित्वविषयत्वसमानत्वप्रसवधर्मित्वानां सङ्ग्रहः । त्रि-
गुणत्वं=त्रीणि सत्त्वरजस्तमांसि गुणाः कारणतया स्वरूपतया च संति
ययोस्ते तथा, तयोर्भावस्तत्त्वं=गुणत्रयत्वम् । अचेतनत्वं=चेतनाभिन्नत्वम् ।
अविवेकित्वं=संभूयकारित्वम् । विषयत्वं=ग्राह्यत्वम् । समानत्वं=सर्वपुरु-
षसाधारणत्वम् । प्रसवधर्मित्वं=सरूपावेरूपपरिणामशालित्वम् । द्वयोः=
कार्यकारणयोर्व्यक्ताव्यक्तयोःसाधर्म्यमित्यर्थः ॥ १२६ ॥

ननु गुणानामपि मिथः साधर्म्यं वैधर्म्यञ्च वक्तव्यम् । अन्यथा तेषां त्रित्वानुपपत्तेरित्याशङ्क्य पूर्वं वैधर्म्यमाह—

“प्रोत्थप्रोत्तिविषादाद्यैर्गुणानामन्योऽन्यं
वैधर्म्यम्” ॥ १२७ ॥

प्रोत्तिः=सुखम् । अप्रोत्तिः=दुःखम् । विषादः=मोहस्तदाद्यैः=तदादि-
भिरमाधारणैर्धर्मैर्गुणानां=सत्त्वरजस्तमसामन्योऽन्यं=परस्परं वैधर्म्यं=विरु-
द्धधर्मत्वमित्यर्थः ।

तत्र मसादलाववाभिष्वङ्गप्रोत्ति तितिक्षा सन्तोषार्जवमादं वहीश्रद्धाक्षमा-
नुकम्पा ज्ञानादिरूपनानाभेद सत्त्वम् । दुःखशोकद्रेषद्रोहमत्सरनिन्दा पसा-
भवादिरूपनानाभेद रजः । मोहभयविमलम्भ नास्तिस्यकौटिल्यकार्पण्याजा-
नादिरूपनानाभेद तम इति विवेकः ॥ १२७ ॥

वैधर्म्यं मदर्थ्यं साधर्म्यं वैधर्म्यं द्वे मदर्थ्ययति ।

“लघ्वादिधर्मैः साधर्म्यं वैधर्म्यञ्च गुणानाम्” ॥ १२८ ॥

गुणानां=सत्त्वरजस्तमसां लघ्वादिधर्मैः=भावप्रधानो निर्देशः । लघुत्व-
चलत्वगुरुत्वपुरुषार्थत्वान्योऽन्याभिभववृत्तित्वादिभिर्धर्मैः साधर्म्यं वैधर्म्यञ्च=
पुरुषार्थत्वादिभिः साधर्म्यं, लघुत्वादिभिश्च वैधर्म्यमित्यर्थः ॥ १२८ ॥

ननु महदादेर्निरूप्यमाणं हेतुमत्त्वादिकं साधर्म्यं न सम्भवति । तस्य
कार्यत्वासिद्धेस्तत्राह—

“उभयान्यत्वात्कार्यत्वं महदादेर्घटादिवत्” ॥ १२९ ॥

महदादेरुभयान्यत्वात्=प्रकृतिपुरुषोभयभिन्नत्वात्कार्यत्व=नान्यत्वमनुमे-
यम् । तत्रोदाहरणं घटादिवत्=यथा घटादेः प्रकृतिपुरुषान्यत्वात्कार्य-
त्वमित्यर्थः ।

तदुभयान्यत्वञ्च भोग्यत्वाद्बिनाशित्वादिति बोध्यम् ॥ १२९ ॥

हेत्वन्तरमाह—

“परिमाणात्” ॥ १३० ॥

कार्यत्वं महदादर्षयादिवदित्यनुवर्तते । परिमाणात्=परिमितत्वात्=
परिच्छिन्नत्वान्महदादर्षयादिवत्कार्यत्वमित्यर्थः ॥ १३० ॥

तृतीयं हेतुमाह—

“ समन्वयात् ” ॥ १३१ ॥

कारणानुमानां कार्यं समानरूपतयाऽन्वयः समन्वयः । तस्माद्भिद्धान्म-
हदादेः कार्यत्वमित्यर्थः ॥ १३१ ॥

चतुर्थं हेतुमाह—

“ शक्तितश्चेति ” ॥ १३२ ॥

इतिशब्दः कार्यत्वसाधकहेतूनां समाप्तिमाह । शक्तिशब्द=सातिशयश-
क्तिमत्त्वाच्च महदादेः कार्यत्वं पदादिवदित्यर्थः ।

शक्तिशब्द=करणतश्चेत्यर्थः । पुरुषस्य यत्करणं, तत्कार्यं चक्षुरादिव-
दिति भावः । इतिभाष्यम् ॥ १३२ ॥

ननु मास्तु तस्य कार्यत्वं को दोषस्तत्राह—

“ तद्धाने प्रकृतिः पुरुषो वा ” ॥ १३३ ॥

तद्धाने=कार्यत्वाभावे प्रकृतिः पुरुषो वा=महदादिकं प्रकृतिर्वा स्यात्पु-
रुषो वा स्यादित्यर्थः ।

तयोरेवाकार्यत्वात् । तच्च नेष्टं भोग्यत्वादिनाशित्वादिति भावः ॥ १३३ ॥

नन्वकार्यं सदपि तदुभयभिन्नमेव किञ्चित्सेत्स्यति । तत्राह—

“ तयोरन्यत्वे तुच्छत्वम् ” ॥ १३४ ॥

तयोः=पञ्चम्येयं पृष्ठी । प्रकृतिपुरुषाभ्यामन्यत्वे=भिन्नत्वे तुच्छत्वं=शश-
शृङ्गादिवत् तुच्छत्वमेव स्यादित्यर्थः ।

तद्भिन्नाकार्यस्य तुच्छत्वदर्शनादिति भावः ॥ १३४ ॥

तदेवं महदादेः कार्यत्वं प्रसाध्य तेन कारणानुमानेऽनुक्तं विशेषमाह—

“ कार्य्यात्कारणानुमानं तत्साहित्यात् ” ॥ १३५ ॥

कार्यात्=महत्तत्त्वादेः कारणानुमानं=प्रकृतेरनुमानं तत्साहित्यात्=

कार्यसाहित्य कारणे वैशिष्ट्य तस्माद्भवति । ननु ताटस्थ्यादित्यर्थ ।

कार्यकारणयोरभेदाभ्युपगमादिति भाव ॥ १३५ ॥

यादृश कारण तदाह—

“ अद्व्यक्तं त्रिगुणाल्लिङ्गात् ” ॥ १३६ ॥

त्रिगुणात्=त्रिगुणात्मकात् लिङ्गात्=महदादेर्व्यक्तात्कारण मकृतिरव्यक्त=सूक्ष्मतरमित्यर्थ ॥ १३६ ॥

नन्वव्यक्त चेत्तर्हि नास्त्यव । तत्राह—

“ तत्कार्यतस्तत्सिद्धेर्नापलापः ” ॥ १३७ ॥

तत्कार्यत =तस्य कारणस्य मकृतेर्दत्तकार्य महत्त्वादिकम् । तस्मात्तत्सिद्धे =तस्य कारणस्य मकृतेरनुमितर्नापलाप =न तदपह्नव सम्भवतीत्यर्थ ॥ १३७ ॥

नन्वेव जगत कारण मकृति साध्यताम् । तत्कार्यापलब्धे । पुरुषसाधनन्तु कथं स्यात् ? तत्राह—

“ सामान्येन विवादाभावाद्धर्मवन्न साधनम् ” ॥ १३८ ॥

विशेषतः पुरुषे विवादेऽपि सामान्येन=सामान्यतो विवादाभावात् साधन=तस्य मकृतिवत्साधन नापेक्षित । धर्मवत्=यथा धम विशेषतो विवादेऽपि सामान्यतो विवादाभावात्साधनानपेक्षेत्यर्थ ॥ १३८ ॥

ननु सामान्यतः सिद्धेऽपि पुरुषे शरीरादिमकृत्यन्तेषु तत्त्वेषु कोऽसा पुरुष किंस्वरूपश्चेति जिज्ञासा न निवर्तते विशेषतो निरूपणाभावादित्याशयतस्य विशेषतो निरूपणार्थं पूर्वं ता=शरीरादिव्यतिरिक्तत्व प्रतिजानीते ।

“ शरीरादिव्यतिरिक्तः पुमान् ” ॥ १३९ ॥

आदिशब्द मकृत्यन्तत्वमात्रपर । शरीरादिव्यतिरिक्तः=शरीरादिभ्यो भिन्न पुमान्=पुरुष इत्यर्थ ॥ १३९ ॥

प्रतिज्ञाया हेतुमाह—

“ सहत्परार्थत्वात् ” ॥ १४० ॥

‘ सहेतपरार्थत्वात्पुरुषस्य ’ इति पूर्वमुक्तोऽपि हेतुः प्रसंगादिह पुनरुक्त इत्यदोषः । हेतुवर्गसंकलनार्थं पुनरुक्तिरिति भाष्यम् । शरीरादि प्रकृत्यन्तं सहेतम् । तत्साध्यौ भोगापवर्गौ परार्थौ । तच्छालित्वादित्यर्थः ॥ १४० ॥

द्वितीयहेतुमाह-

“ त्रिगुणादिविपर्ययात् ” ॥ १४१ ॥

आदिपदमचेतनत्वादिसंग्रहार्थम् । प्रकृतितत्कार्यं त्रिगुणमचेतनमविवेकि । तद्वैपरीत्यादित्यर्थः ॥ १४१ ॥

तृतीयहेतुमाह-

“ अधिष्ठाणाच्चेति ” ॥ १४२ ॥

पुरुषातिरिक्तत्वसाधकहेतुपरिसमाप्तिपरमितिपदम् । अधिष्ठातृत्वाच्चेत्यर्थः । यथा रथस्याधिष्ठाता पुरुषस्तत्र्यतिरिक्तः । तथा शरीराद्यधिष्ठाता पुरुषोऽपि तदधिष्ठेयेभ्यः शरीरादिप्रकृत्यन्तेभ्यस्तत्त्वेभ्यो व्यतिरिक्तो मनसि धर्तव्यः । जडस्याधिष्ठातृत्वायोगादिति भावः ।

इदमत्र बोध्यम् । यद्यपीश्वरः प्रकृतेराधिष्ठाता । न जीवः । तथापि तस्य तदधिष्ठातृत्वेकिर्भोकृत्वाददृष्टाभिप्रायेण वा । बुद्धिसत्त्वाधिष्ठातृत्वात्कार्यकारणयोरेभदाभिप्रायेण वा द्रष्टव्या । तेन न कश्चिदोष इति ॥ १४२ ॥

ननु हेतुरस्तु । मास्तु साध्यमित्याशंस्य द्वाभ्यामनुकूलं तर्कमाह-

“ भोक्तृभावात् ” ॥ १४३ ॥

शरीरादिव्यतिरिक्तः पुमानित्यनुवर्तते । पुमान् शरीरादिव्यतिरिक्तो भोक्तृत्वादित्यर्थः ।

चेच्छरीरादिव्यतिरिक्तो न भवेत् । किन्तु । तदन्यतम एव स्यात्, तदा भोक्तापि न स्यात् । अत एव चेतनोऽपि न स्यात् । शरीरादेर्जडत्वेन भोक्तृत्वासंभवादिति भावः ।

एतेन साध्याभावे प्रथमाद्वितीयहेतु अपि न स्यातामित्यनिष्टमापादितं वेदितव्यम् ॥ १४३ ॥

द्वितीयं तर्कमाह—

“ कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्च ” ॥ १४४ ॥

अधिष्ठानाभावः कैवल्य=मोक्ष इति यावत् । तदर्थं प्रवर्तनाच्चेत्यर्थः । चैत्पुमान् शरीरादिव्यतिरिक्तो न भवेत् । किन्तु तदन्यतम एव स्यात् । तदा कैवल्यार्थं न प्रवर्तत । चेतनस्यैवाधिष्ठानं कुर्वतः परिश्रान्तचित्तस्य केवलीभावाय प्रवृत्तिदर्शनात् । शरीरादेश्च तदयोगेन कैवल्यासम्भवादिति भावः ।

एतेन साध्याभावे तृतीयहेतुरपि न स्यादित्यनिष्टमापादितं द्रष्टव्यम् ॥ १४४ ॥

ननु तथापि किस्वरूपं पुम्पस्तत्राह—

“ जडप्रकाशायोगात्प्रकाशः ” ॥ १४५ ॥

शरीरादिव्यतिरिक्तः पुमानिति सम्बध्यते । स च प्रकाशः=अमाकृत-प्रकाशात्मकः=ज्ञानस्वरूप इति यावत् । कुतः ? जडप्रकाशायोगात्=माकृत-प्रकाशो जडप्रकाशः । तस्यात्मत्यायोगादित्यर्थः ।

एतेन बुद्धिसत्त्वमात्मेति मतं निराकृतं वेदितव्यम् ॥ १४५ ॥

ननु प्रकाशस्वरूपत्वेऽपि तेजोवद्धर्मधर्मिभावः किञ्च स्यात्, तत्राह—

“ निर्गुणत्वान्न चिद्धर्मा ” ॥ १४६ ॥

निर्गुणत्वात्=गुणानाश्रयत्वान्न चिद्धर्मा=न ज्ञानधर्मा पुमानित्यर्थः १४६ ॥

नन्वहमुपलभे जानाम्यहमिति धर्मधर्मिभावस्य प्रत्यक्षत्वाच्चिद्धर्मा पुमान् किञ्च भवेत्, तत्राह—

“ श्रुत्या सिद्धस्य नापलापस्तत्प्रत्यक्षवाधात् ” ॥ १४७ ॥

श्रुत्या=‘असद्गोह्यं पुरुषः’ इत्यादि श्रुत्या सिद्धस्य=सिद्धिं

गतस्य निर्गुणत्वस्य नापलाप.=नापद्वयः संभवति । तत्त्वत्यक्षवाधात्=
तत्त्वत्यक्षस्य गौरोहमिति प्रत्यक्षवच्छ्रुत्यैव बाधनादित्यर्थः ॥ १४७ ॥

ननु युक्तिप्रधानमेतच्छास्त्रं न श्रुतिप्रधानम् । तेन पुरुषस्य प्रकाशरूप-
त्वाभावे को दोषः तत्राह—

“ सुप्त्याद्यसाक्षित्वम् ” ॥ १४८ ॥

आदिपदार्थः स्वप्नः । प्रकाशरूपत्वाभावे पुरुषस्य सुप्त्यादिसाक्षित्वं-
नस्यादित्यर्थः ॥ १४८ ॥

तदेवं पुरुषस्य प्रकाशरूपत्वमुपपाद्य बहुत्वमुपपादयति ।

“ जन्मादिव्यवस्थातः पुरुषबहुत्वम् ” ॥ १४९ ॥

जन्मादिव्यवस्थातः=कश्चिज्जातः कश्चिन्मृतः कश्चिद्द्वन्द्वः कश्चिन्मुक्त इत्या-
दिव्यवस्थाऽन्यथानुपपत्तितः पुरुषबहुत्वं=नानापुरुष इत्यर्थः ॥ १४९ ॥

ननु पुरुषैक्येऽप्युपाधिभेदाज्जन्मादिव्यवस्था संभवति । तत्राह—

“ उपाधिभेदेऽप्येकस्य नानायोग आकाशस्यैव
घटादिभिः ” ॥ १५० ॥

आकाशस्यैव घटादिभिः=यथैकस्यैवाकाशस्य नानोपाधिभूतैर्घटादिभिर्यो-
गस्तीथैकस्यैव पुरुषस्य नानायोगः=नानाभूतैरुपाधिभिः संबन्धो वक्तव्यः ।
तथा चोपाधिभेदेऽपि=तत्तदुपाधिनानात्वेऽप्युपधेयभेदाभावात् जन्मादिव्यव-
स्था संभव इत्यर्थः ॥ १५० ॥

ननु स्वतन्त्रैतन्मस्यैक्येऽपि तत्तदुपाधिविशिष्टस्य तस्य भेदाद्यवस्था-
सेत्स्यति तत्राह—

“ उपाधिभिर्घटते न तु तद्वान् ” ॥ १५१ ॥

तत्राप्युपाधिभिर्घटते=उपाधिरेव नाना । नतु तद्वान्=नैवोपाधिमान्
विशिष्ट इत्यर्थः ।

विशिष्टस्य वस्तुतो भेदान्युपगमे तु नानात्मवाद एवाभ्युत्गतः
स्यादिति भावः ॥ १५१ ॥

किञ्च ।

“ एवमेकत्वेन परिवर्तमानस्य न विरुद्ध-
धर्माध्यासः ” ॥ १५२ ॥

अपिस्नुवन्ते । एवं=यथा जन्मादिव्यवस्थाऽनुपपत्तिरेवमेकत्वेन=
सर्वोपाधिष्वेकरूपत्वेन परिवर्तमानस्य=सर्वतो विद्यमानस्य पुरुषस्य युगप-
द्विरुद्धधर्माध्यासोऽपि=विरुद्धानां सुखदुःखादिधर्माणां सुख्यहं दुःख्यह-
मित्यादिरूपसम्बन्धोऽपि न=नोपपद्यत इत्यर्थः ॥ १५२ ॥

ननु सुखदुःखादयोऽपि तत्तदुपाधिधर्मा एवाभ्युपगम्यन्ते । तेन तेषां
पुरुषे समारोपादेककालावच्छेदेनापि व्यवस्था सेत्स्यति, तत्राह-

“अन्यधर्मत्वेऽपि नारोपात् तत्सिद्धिरेकत्वात्” ॥ १५३ ॥

अन्यधर्मत्वेऽपि=सुखदुःखादीनां तत्तदुपाधिधर्मत्वेऽप्यारोपात्=पुरुषे
समारोपात्तत्सिद्धिः=सुखदुःखादिव्यवस्थासिद्धिर्न=न संभवति । कुतः ?
एकत्वात्=आरोपाधिष्ठानस्य पुरुषस्यैकत्वादित्यर्थः ॥ १५३ ॥

नन्वेवं तर्हि पुरुषनानात्वेऽद्वैतश्रुतिविरोधस्तत्राह-

“ नानैतश्रुतिविरोधो जातिपरत्वात् ” ॥ १५४ ॥

नानैतश्रुतिविरोधः=नानात्मवादिनामस्माकमात्मैक्यप्रतिपादिकाभिः श्रु-
तिभिर्विरोधो न । कुतः ? जातिपरत्वात्=तासां चित्त्वेन पुरुषैकरूपत्वप्रति-
पादनपरत्वादित्यर्थः ॥ १५४ ॥

ननु यथा पुरुषैकत्वं तन्नानात्वप्रत्यक्षेण विरोधात्परित्यज्यते, तथा पुरुषै-
करूपत्वमपि तन्नानारूपत्वप्रत्यक्षेण विरोधात् परित्यक्तव्यम्, तत्राह-

“ विदितबन्धकारणस्य दृष्ट्याऽतद्रूपम् ” ॥ १५५ ॥

विदितबन्धकारणस्य=विदितं=लब्धवृत्तिकं बन्धकारणं=अविवेकलक्षणं
मिथ्याज्ञानं यस्य, तस्याज्ञापुरुषस्य दृष्ट्याऽतद्रूपं=श्रुतिप्रतिपादितं चित्त्वेन
पुरुषैकरूपं नेत्यर्थः ।

(५०) सांख्यदर्शनसूत्रवृत्तौ ।

ज्ञातबन्धकारणस्य दृष्ट्या तद्वपं=भ्रुतिर्नानादिनं मन्मित्यनि-
 र्दः ॥ १५५ ॥

ननु पुरीकरूपत्वं चेत् स्यादुपलभ्येत । नोपलभ्यते । तस्मात्प्रारभ्येव,
 तत्राह-

“ नान्धदृष्ट्या चक्षुष्मतामनुपलंभः ” ॥ १५६ ॥

अन्धदृष्टा=अन्धानां=विशेषभुःशून्यानां दृष्ट्याऽनुपलंभेऽपि न चक्षुष्म-
 तां=विशेषभुषामाप्यानां दृष्ट्याऽनुपलंभः=पुरीकरूपत्वानुपलंभ इत्यर्थः ।

तथा च नाद्वैतभ्रुतिविशेष इति भावः ॥ १५६ ॥

फिञ्च ।

“ वामदेवादिमुक्तो नाद्वैतम् ” ॥ १५७ ॥

आदिना भरनादेः संग्रहः । वामदेवादिमुक्तो ज्ञानः । तद्विरिना बद्धनी-
 वाभाषाप्युपलभ्यन्ते । तस्मात्तद्वैतं=नार्त्तमरत्वमित्यर्थः ।

चेद्रेक एवात्मा भवेत्, तदा वामदेवादिमुक्ती मरंमुनेरिदानीं बद्धनीतो
 न पभिशुपलभ्येत । विद्यते तारदुपलभ्यन्तस्मात्तद्वैतमिति भावः ॥ १५७ ॥

ननु वामदेवादिरेपि न मुक्तिर्नाता, तत्राह-

“ अनादायद्य यावदभावाद्भविष्यदप्येवम् ” ॥ १५८ ॥

अनादी=अनादिकालकेसंसारेऽद्यपारव्=अद्यपर्यन्तमभावात्=मुनेरना-
 यमानत्वाद् भविष्यदपि=भविष्यत्कालके, संसारेऽप्येवं=न यस्य निन्मु-
 क्तिर्भविष्यतीत्यर्थः ॥ १५८ ॥

ननु नानात्मवादेऽपि मुनेरवश्यंभावात् क्रमेण सर्वमुक्ती संसारस्यात्य-
 न्तोच्छेदः प्रसज्यते, तत्राह-

“ इदानीमिव सर्वत्र नात्यन्तोच्छेदः ” ॥ १५९ ॥

इदानीमिव=यथेदानीमीश्वरनियमात् केचिन्मुक्ताः केचिद्बद्धा वर्तन्ते,

तथा सर्वत्र=भूतभविष्यतोरपि कालयोरवर्तन्त । वर्त्यन्ते च । तस्मान्नात्य-
न्तोच्छेदः=संसारस्यात्यन्तोच्छेदो न कदापि शकनीय इत्यर्थः ॥ १५९ ॥

ननु मकृतिपुरुषव्यतिरिक्तः कोऽयमीश्वरः । यस्य नियमवशात्संसारचक्रं
सततमनुवर्तते, तत्राह—

“ व्यावृत्तोभयरूपः ” ॥ १६० ॥

व्यावृत्तं=भिन्नं=विलक्षणमितियावदुभयस्मात्=मकृतेः पुरुषाच्च रूपं=
स्वरूपं यम्य, स तथा=नित्य क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टःपुरुषविशेष
इत्यर्थः ॥ १६० ॥

ननु मकृतिविलक्षणत्वेऽपि पुरुषविलक्षणत्वमस्य कथमनुजानीमः ?
तत्राह—

“ साक्षात्संबन्धात्साक्षित्वम् ” ॥ १६१ ॥

यत इति शेषः । यस्मात् साक्षात्संबन्धात्=मकृतेः पुरुषाणाञ्चेश्वरा-
त्मीयतया तादात्म्यलक्षणः संबन्धः साक्षात्सम्बन्धः । स्वस्वामिभावलक्षणः
शरीरशरीरिभावलक्षणः संबन्धोऽप्ययमेव परिभाष्यते । तस्मादस्य भगवतो
जगदधिपतेः साक्षित्वं=विश्वसाक्षित्वं=साक्षात्सर्वदृष्टत्वमित्यर्थः ।

तथा चाह भगवान् मन्त्रः । ऋ०अष्ट० २ अ०३ वर्ग १७मं२०।

द्वा, सुपर्णा, सयुजा, सखाया, समानं वृक्षं परि-

पस्वजाते । तयो रन्यः पिपलं स्वाद्वत्त्यन-

श्रन्नन्यो अभिचाकशीति ॥ इति ॥

पुरुषस्तावदात्मोपाधिभूतबुद्धिसत्त्वस्य तद्धर्माणाञ्च केषाञ्चित्साक्षी
भवन्नपि न विश्वस्य साक्षी । तेन तद्विलक्षणः श्रीपतिरीश्वर इति
भावः ॥ १६१ ॥

अन्यं विशेषमाह—

“ नित्यमुक्तत्वम् ” ॥ १६२ ॥

यत इति शेषः । यस्मादस्य भगवतो नित्यमुक्तत्वं=नित्यं मुक्तिभानत्व-
मित्यर्थः ।

(५२) सांख्यदर्शनसूत्रवृत्तौ ।

पुरुषस्य बन्धकोटिरुपावर्तते, भगवतो जगदीश्वरस्य तु न साऽभून्न
भवति न भविष्यतीति महद्वैलक्षण्यमिति भावः ॥ १६२ ॥

ननु कस्मादस्य नित्यमुक्तत्वमभ्युपेयते ? तत्राह—

“औदासीन्यञ्चेति” ॥ १६३ ॥

इति हेत्वर्थं । पर्याप्तकामत्वादिधर्मान्तरसमुच्चयार्थश्रः । यस्मादस्य
जगदधिपतेरौदासीन्यं=नित्यं माध्यस्थ्यं=पक्षपातराहित्यमित्यर्थः ॥ १६३ ॥

नन्वाहशब्देदीश्वरस्तार्हि श्रूयमाणं जगत्कर्तृत्वं तस्य कथमुपपद्येत,
कथञ्च तदा कर्त्री प्रकृतिरिति सांख्यदिण्डिमोऽपि सङ्गच्छेत ? तत्राह—

“उपरागात्कर्तृत्वं चित्सात्रिध्यात्,

चित्सात्रिध्यात्” ॥ १६४ ॥

अध्यायपरिसमाप्तिमुचनार्थो वीप्सा । यथायोग्यमन्वयः । उपरागात्=
प्रकृतिसन्निधानादस्य कर्तृत्वं=मयोजककर्तृत्वम् । प्रकृतेषु चित्सात्रिध्यात्=
ईश्वरचित् । तत्सन्निधानान्मुख्यं कर्त्तृत्वमित्यर्थः ।

तत्र मयोजककर्तृत्वं निमित्तत्वम् । मुख्यकर्तृत्वमुपादानत्वमिति विवेकः १६४

अथात्यन्तपुरुषार्थो बन्धोऽनुप्रकृतिस्तथा ॥

सविस्तरं पुमानीशः प्रथमेऽस्मिन्निरूपितः ॥ १ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य्योदासीनवर्य्या-
त्मारामभगवत्पादशिष्यहरिप्रसादकृतायां सांख्य-
सूत्रवृत्तौ प्रथमो विषयाध्यायः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

ननु मकृतेः प्रयोजनाभावान्मुख्यं जगतः कर्त्रात्वं न संभवति, तत्राह—

“ विमुक्तमोक्षार्थं स्वार्थं वा प्रधानस्य ॥ १ ॥

कर्तृत्वमिति प्रथमाऽध्यायशेषसूत्रादनुवर्तते । विमुक्तमोक्षार्थं=विवेकेन मुक्तो विमुक्तः=पुरुषः, तस्य मोक्षार्थं=मुक्त्यै स्वार्थं वा=भोगापवर्गप्रदातृत्व-लक्षणस्वाधिकारसमाप्त्यै वा प्रधानस्य=मकृतेः कर्तृत्वं=नगत्स्रष्ट्रीत्वमित्यर्थः ।

यद्यपि मोक्षवद्भोगोऽपि सृष्टेः प्रयोजनं, तथापि प्रधानत्वान्मोक्ष एव सूत्रित इति ध्येयम् ॥ १ ॥

ननु विमुक्तमोक्षार्थञ्चेत्प्रकृतेः स्रष्ट्रीत्वं, तर्हि सकृत्सृष्ट्यैव मोक्षसंभवे कृतमसकृत्सृष्ट्या, तत्राह—

“विरक्तस्य तत्सिद्धेः” ॥ २ ॥

विरक्तस्य=विवेकप्रत्ययोत्पन्नपरवैराग्यस्य तत्सिद्धेः=मोक्षोत्पत्तेर्न सकृ-त्सृष्ट्या निर्वाह इत्यर्थः ॥ २ ॥

ननु सकृत्सृष्ट्यैव श्रवणमात्राद्वैराग्यं सेत्स्यति, तत्राह—

“ न श्रवणमात्रात् तत्सिद्धिरनादिवासनाया
बलवत्त्वात् ” ॥ ३ ॥

अनादिवासनायाः=वैराग्यमतिबन्धकीभूताया अनादिसंसारवासनाया बल-वत्त्वात्=प्रबलत्वान्न श्रवणमात्रात्=बहुजन्मकृतपुण्यसञ्चयलभ्यात्सत्त्वपुरुषा-न्यताश्रवणमात्रात्तत्सिद्धिः=तस्य वैराग्यस्य सिद्धिरित्यर्थः ॥ ३ ॥

असकृत्सृष्टौ युक्त्यन्तरमाह—

“ बहुभृत्यवद्वा प्रत्येकम् ” ॥ ४ ॥

वा=अथवा प्रत्येकं बहुभृत्यवत्=यथैकैकं सद्गृहस्थं प्रति स्त्रीपुत्रादिभेदेन बहवो भृत्याः=भर्तव्याः सन्ति, तथा मकृतेरपि बहवः पुरुषा विमोचनीयाः सन्तीत्यर्थः ।

तथा च सकृत्सृष्ट्या कियत्पुरुषमोक्षेऽपि पुरुषान्तरमोक्षार्थं पुनः पुनः
सृष्टिरिति भावः ॥ ४ ॥

ननु “ तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत
इत्यादिना परमेश्वरस्यापि स्रष्टृत्वश्रवणात्कथं प्रकृतिरेव स्रष्टा, तत्राह—
“प्रकृतिवास्तवे च पुरुषस्याध्याससिद्धिः” ॥ ५ ॥
चोऽप्यर्थः पुरुषस्याग्रे योग्यः । प्रकृतिवास्तवे=प्रकृतेर्मुख्ये स्रष्टृत्वे
सिद्धे पुरुषस्य च=पुरुषेश्वरस्याप्यध्याससिद्धिः=अध्यासः प्रकृत्युपरागस्त-
स्मात् स्रष्टृत्वसिद्धिरस्तीत्यर्थः ।

तेन युक्ता श्रुतिवागिति भावः ॥ ५ ॥

ननु प्रकृतेर्मुख्यं स्रष्टृत्वमेवासिद्धं, तत्राह—

“कार्यतस्तत्सिद्धेः” ॥ ६ ॥

कार्यतः=महदादिभूतान्तकार्यतो लिङ्गात् तत्सिद्धेः=मुख्यस्रष्टृत्वस्य
तत्सिद्धेरित्यर्थः ॥ ६ ॥

ननु प्रकृतेर्मुख्ये स्रष्टृत्वे सिद्धे तत्प्रवृत्तिनिवृत्तिनियमो न स्यात्, तत्राह—

“चेतनोद्देशान्नियमः कण्टकमोक्षवत्” ॥ ७ ॥

चेतनोद्देशात्=नगदधिपतिरीश्वरोऽत्र चेतनः ‘चेतनध्वेतनानाम्’
इति श्रुतेस्तस्योद्देशः=अभिलापस्तस्मान्नियमः=स्वार्थं परार्थं वा प्रकृतिप्रवृ-
त्तिनिवृत्तिनियमः, कण्टकमोक्षवत्=सूच्यग्रभागः कण्टकस्तस्य यथा राजा
भिलापाददण्डेषु मोक्षस्य, दण्डेषु च प्रयोगस्य, नियम इत्यर्थः ॥७॥

ननु यस्याभिलापमात्रात्मकृतेः प्रवृत्तिनिवृत्तिनियमस्तस्य साक्षात्स्रष्टृत्वं
किं न स्यात्, किमन्ययोगकल्पनया ? तत्राह—

“अन्ययोगेऽपि तत्सिद्धिर्नाञ्जस्येनायोदाहवत्” ॥ ८ ॥

अपिरवधारणे । अन्ययोगेऽपि=प्रकृतियोगे सत्येव तत्सिद्धिः=पुरुषेश्वर-
स्य स्रष्टृत्वसिद्धिर्भवति नाञ्जस्येन=न साक्षात् । अयोदाहवत्=अयसो दाहक-
त्ववादित्यर्थः ।

प्रकृतियोगाभावे कस्येश्वरः स्यात्? जीवानामिति चेत्, तदागतस्तद्धो-
गापवर्गप्रदान्याः प्रकृतेरपि सनातनो योग इति भावः ॥ ८ ॥

ननु केयं सृष्टिर्नाम ? तत्राह—

“ रागविरागयोर्योगः सृष्टिः ” ॥ ९ ॥

रागविरागयो. = रजनात्मकत्वादागः प्रकृतिः, नित्यमुदासीनत्वाद् विगत
रागो जगदीश्वरः । तयोर्योगः = संबन्धः सृष्टिः = सृष्टिहेतुत्वात्सृष्टिरित्यर्थः ।

योगः सनातन इत्यसकृदुक्तं तेन सृष्टिरपि सनातनीति घोष्यम् ।

रागविरागयोरिति निमित्तसप्तमी, सांसारिकविषयेषु स्नेहो रागस्तद-
भावो विरागः । तत्र रागनिमित्ता सृष्टिर्विरागनिमित्तो योगः = मोक्ष इति
भाष्यकृतः ॥ ९ ॥

ननु सा केन क्रमेण भवति ? तत्राह—

“ महदादि क्रमेण पञ्चभूतानाम् ॥ १० ॥

सृष्टिरित्यनुवर्तते । महदादिक्रमेण = प्रकृतेर्महान् महतोऽहङ्कारोऽ
हङ्कारात्पञ्चतन्मात्राणि पञ्चतन्मात्रेभ्यः पञ्चभूतानीति महदादिक्रमेण पञ्च-
भूतानां = क्षितिजलज्योतिरनिलविहायसां सृष्टिरित्यर्थः ।

यद्यप्येतस्मादात्मन आकाशः समूत इत्यादिश्रुतावादावेव पञ्चभू-
तानां सृष्टिः श्रूयते, तथापि महदादिक्रमेणैव तत्सृष्टिरिष्टेति भाष्यम् ॥ १० ॥

ननु प्रकृतिसृष्टितो महदादिसृष्टौ को विशेषः ? तत्राह—

“ आत्मार्थत्वात्सृष्टेर्नैषामात्मार्थ आरम्भः ॥ ११ ॥

सृष्टेः = महदादिसृष्टेरात्मार्थत्वाद् = आत्मा पुरुषस्तदर्थत्वानैषां = महदादी-
नामात्मार्थः = प्रकृतिवत्स्वार्थ आरम्भः = सृष्टिरित्यर्थः ।

प्रकृतिकर्त्रीका सृष्टिः परार्था स्वार्था च । महादादिकर्तृका तु केवलं
परार्थेति विशेषः ॥ ११ ॥

ननु सर्वव्यवहारसिद्धौ दिक्कालौ कुतो न गणिता, तत्राह—

“ दिक्कालावाकाशादिभ्यः ” ॥ १२ ॥

आदिपदेनोपार्थानां सङ्ग्रहः । तेनाकाशस्यैकत्वेऽप्युपाधिसंबन्धाद्

नन्विन्द्रियाणामाहङ्कारिकत्वं नोपपद्यते 'अग्निं वागप्येति । वातं प्राणश्चक्षुरादित्यम्' इत्यादिश्रुत्या तेषामग्न्यादिषु भूतेषु लयश्रवणावकारणे हि कार्यस्य लयो भवति, तत्राह—

“देवतालयश्रुतिर्नारम्भकस्य” ॥ २१ ॥

देवतालयश्रुतिः=देवतासु=दिव्यगुणकेष्वग्न्यादिष्विन्द्रियाणां लयमतिपादिका श्रुतिर्नारम्भकस्य=भारम्भकारणस्यावेदिका भावितुमर्हति । कुतः? अनारम्भकेऽपि भूतले जलविन्दोरकार्प्यस्य लयदर्शनादित्यर्थः ॥ २१ ॥ नन्वेवन्तर्हि तानि नित्यानि सन्तु, तत्राह—

“तदुत्पत्तिश्रुतेर्विनाशदर्शनाच्च” ॥ २२ ॥

इन्द्रियाणीति मकरणलाभः । नेति पूर्वसूत्रादनुवर्तते । नित्यानीति शेषः । तदुत्पत्तिश्रुतेः=‘एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च’ इति तेषामुत्पत्तिश्रुतेरुत्पन्नानां विनाशदर्शनाच्च न तानि नित्यानीन्द्रियाणीत्यर्थः ॥ २२ ॥

नन्वत एव गोलकमात्राणि तानि, नतु तद्यतिरिक्तानि, तत्राह—

“अतीन्द्रियमिन्द्रियं भ्रान्तानामधिष्ठानम्” ॥ २३ ॥

इन्द्रियं=चक्षुरादीन्द्रियमतीन्द्रियम्=इन्द्रियनन्यज्ञानागम्यम् । भ्रान्तानां=भ्रान्तिमापन्नानां बौद्धानां त्वधिष्ठानं=तदधिष्ठानं गोलकमेवेन्द्रियमित्यर्थः ॥ २३ ॥

ननु गोलकातिरिक्तं चेदिन्द्रियं, तर्ह्येकमेव शक्तिभेदात् तत्तद्गोलकस्थं सन्नानाकार्प्यं करिष्यति, किं नानाभ्युपगमेन? तत्राह—

“शक्तिभेदेऽपि भेदसिद्धौ नैकत्वम्” ॥ २४ ॥

शक्तिभेदेऽपि=शक्त्यानां भेदाभ्युपगमेऽपि भेदसिद्धौ=इन्द्रियभेदसिद्धौ सत्यां नैकत्वं=नेन्द्रियस्यैकत्वमभ्युपगन्तुं शक्यमित्यर्थः ।

शक्तिभेदेन शक्त्याश्रयभेदस्य कल्पनादितिभावः ॥ २४ ॥

ननु शक्तिभेदेन भेदकल्पनायां विरोधः प्रसज्येत । शक्तिभेदेऽपि ते-
जोभेदादर्शनात्, तत्राह-

“न कल्पनाविरोधः प्रमाणदृष्टस्य” ॥ २५ ॥

कल्पनाविरोधः=इन्द्रियभेदकल्पनायां विरोधो न=न प्रसज्यते । कुतः?
प्रमाणदृष्टस्य=प्रमाणेन दृष्टस्य भेदस्य कल्पनादित्यर्थः ।

तेजसि तु न प्रमाणेन दृष्टो भेद इति भावः ॥ २५ ॥

तत्र मनसि विशेषमाह-

“उभयात्मकं मनः” ॥ २६ ॥

उभयात्मकं=ज्ञानकर्मेन्द्रियात्मकं मनः=मन इन्द्रियमित्यर्थः ॥ २६ ॥

नन्वेकस्याहंकारस्य भूतेन्द्रियात्मकं कार्प्यनानात्वं कुतो जातं? तत्राह-

“गुणपरिणामभेदान्नानात्वमवस्थावत्” ॥ २७ ॥

गुणपरिणामभेदात्=गुणानां सत्त्वरजस्तमसामुद्भवाभिभवलक्षणपरिणाम
विशेषान्नानात्वम्=एकस्याप्यहंकारस्य कार्प्यनानात्वम् । तत्रोदाहरणमवस्थाव-
त् । यथैकस्यापि देहस्य गुणपरिणामभेदादवस्थानानात्वमित्यर्थः ॥ २७ ॥

संभ्रति ज्ञानकर्मेन्द्रिययोरसाधारणीं वृत्तिं दर्शयितुं तद्विषयमाह-

“रूपादिरसमलान्त उभयोः” ॥ २८ ॥

रूपमादौ रसमलः=अवरसमलः पुरीषादिरन्ते यस्य स तथाभूतो विषय
उभयोः=ज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रिययोरित्यर्थः ।

दर्शनाद्यात्मिका द्वयोरसाधारणी वृत्तिरिति भावः ।

तत्र रूपरसगन्धस्पर्शशब्दा ज्ञानेन्द्रियविषयाः । वचनविहरणादानानन्द-
मलाः कर्मेन्द्रियविषया इति विवेकः ॥ २८ ॥

ननु मकाशकत्वादिन्द्रियाणामेव द्रष्टृत्वादिकमस्तु, कृतं तदतिरिक्तपुरु-
षाभ्युपगमेन, तत्राह-

“द्रष्टृत्वादिरात्मनः करणत्वमिन्द्रियाणाम्” ॥ २९ ॥

द्रष्टृत्वादिः=द्रष्टृत्वादिकं वक्तृत्वादिकञ्चात्मनः=पुरुषस्यैव, केवलं दर्श-
नादिवृत्तौ करणत्वं=साधनत्वमिन्द्रियाणां=चक्षुरादीन्द्रियाणामित्यर्थः ।

तथैवं संकल्पयितृत्वादिकमित्यपि द्रष्टव्यम् ॥ २९ ॥

अन्तःकरणत्रयस्यासाधारणीं वृत्तिमाह—

“त्रयाणां स्वालक्षण्यम्” ॥ ३० ॥

त्रयाणां=महदहंकारमनसां स्वालक्षण्यं=महतोऽर्घ्यवसायोऽहंकारस्या-
भिमानो मनसः संकल्प इति स्वंस्वं लक्षणमेवासाधारणीं वृत्तिर्येषां तानि स्वल-
क्षणानि तेषां भावस्तत्त्वं=स्वलक्षणासाधारणवृत्तिकत्वमित्यर्थः ॥ ३० ॥

द्याह्याभ्यन्तरकरणानामसाधारणीं वृत्तिमुक्त्वा साधारणीं वृत्तिमाह—

“सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्च” ॥ ३१ ॥

सामान्यकरणवृत्तिः=सामान्या=साधारणीं चासौ करणवृत्तिः=समस्तकरण-
वृत्तिः प्राणाद्याः=प्राण आदिभवा येषां ते तथा=प्राणापानसमानोदानव्यान-
नामानो वायवः=वायुवत्सञ्चरणशीलाः पञ्च=पञ्चसंख्याया इत्यर्थः ।

वायुवत्सञ्चरणशीलाः प्राणाद्याः पञ्च साधारणीं समस्तरणवृत्तिरिति भावः ।
तथा चोक्तं योगभाष्यकृद्भिरप्येकानचत्वारिंशसूत्रे विभूतिपादस्थे भाष्ये—

“समतोन्द्रियवृत्तिः प्राणादिलक्षणा इति ।”

यत्तु योगभाष्यटिप्पण्याम् ‘अत्र समस्तेन्द्रियशब्देनाऽन्तःकरणत्रयमेव
गृह्यते, ननु बाह्येन्द्रियाण्यपि । सुषुप्तौ चक्षुराद्यपगमेऽपि प्राणव्यापारदर्शनात् ।
अत एव कपिलाचार्यैरीश्वरकृष्णैश्चान्तःकरणप्रस्तावे ‘त्रयाणां स्वालक्ष-
ण्यम्’ इत्यनेनासाधारणीरर्घ्यवसायादिवृत्तिर्यथायथमुक्त्वा ‘सामान्यक-
रणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्च’ इत्यभिहितम्, इति प्रलपति बालरा-
मोदासीनः । तन्नितान्तामङ्गलम् । पूर्वोत्तरानुसन्धानाभावात् । नहि कपिलाचा-
र्यैरीश्वरकृष्णैश्चान्तःकरणप्रस्तावे ‘त्रयाणां स्वालक्षण्यम्’ इत्यनेनासा-
धारणीरर्घ्यवसायादिवृत्तिरुक्त्वा ‘सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्चे-
त्यभिहितम्, येन बालोक्तिः कथञ्चित्प्रामाणिकी भवेत् । किन्तु करणमात्रप्रस्ता-
वे पूर्वज्ञानकमेन्द्रियाणामसाधारणीरालोचनादिवृत्तिरन्तःकरणत्रयस्य चासा-

धारणीरध्यवसायादिवृत्तीरभिधाय पश्चात्—‘ सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्च ’ इत्यभिहितम् । अत एव च वाचस्पतिमिश्रैः ‘द्रयीन्द्रियाणां वृत्तिर्बाह्याभ्यन्तरी च । बाह्या रूपाद्यालोचनलक्षणा, आभ्यन्तरी तु जीवनम् । स हि प्रयत्नभेदः शरीरोपगृहीतमारुतक्रियाभेदहेतुः सर्वकरणसाधारणो यथाचाहुः कापिलाः’ इति ससाक्षिकं व्याख्यातां चेदत्र समस्तोन्द्रियशब्देनान्तःकरणत्रयस्य ग्रहणं युक्तमस्यत। कथं नाचार्य्यो व्याख्यायत्। कथञ्च मत्स्युत सर्वकरणसाधारण इति व्यारेत्, कथञ्च तत्र कापिलानां साक्ष्यमुदाहरेत्, नचाचार्य्या अपि वञ्चका भवन्ति । येनान्यथा ग्राहयेयुरिति स्वयमेवोह्यम् । किञ्च समस्तोन्द्रियशब्देनान्तःकरणत्रयस्य ग्रहणे जिज्ञासापि न निवर्तते, किन्त्ववशिष्यते । कस्मादाचार्य्यैर्बाह्याभ्यन्तरोन्द्रियाणामसाधारणीरालोचनादिवृत्तीरभिधाय पश्चादन्तःकरणत्रयस्यैव साधारणी वृत्तिरभिहिता न बाह्येन्द्रियदशकस्येति । तन्नवृत्तेश्चावश्यकत्वात्कोऽन्यस्तदुपायः स्याद् बालकस्येति नावाच्योऽसौ महद्भिः । किञ्च ‘सुपुत्रौ चक्षुराद्यपगमेऽपि प्राणव्यापारदर्शनादित्युपपत्तिरपि बालस्वामिनस्तस्यानुपपत्तिसमैव । नहि सुपुत्राविन्द्रियाणामपगमः कस्यापीष्टतमः । किन्तु तदुपरमः । तस्य च ज्ञानकर्मलक्षणवृत्त्युपरमेणाप्युपपत्तिः सुसाध्वीति न किञ्चिदवद्यमास्ति । तथा चाचार्य्यमर्ष्यादामतिरुम्य सर्वथा विरुद्धमलापेन वार्तिककारं मृषाभिपीडयन् बालोऽसौ कथं नाचार्य्यसंसदि गलहस्तितो भवेदिति स एव प्रष्टव्यो निखिलशास्त्रनिष्णातमन्यो बालिशो बाल इत्यलमिह विस्तरेण । तस्य सांख्यतत्त्वकौमुदीटीकायां चित्तप्रसादिन्यां दर्शितत्वात् ॥ ३१ ॥

बाह्याभ्यन्तरभेदेन त्रयोदशविधं करणम् । साधारणासाधारणभेदेन तद्वृत्तिद्वैविध्यञ्च मदर्शितम् । इदानीं तदसाधारणीषु वृत्तिषु क्रमाक्रमौ मदर्शयति ।

“क्रमशोऽक्रमशश्चेन्द्रियवृत्तिः” ॥ ३२ ॥

क्रमशः=क्रमिँश्चिदिपये पुनभिनिमित्तात् क्रमेण, फस्मिँश्चि पुन-
भिनिमितादक्रमशश्च=भन्तरेणापिक्रमं=युगपदितियावदिन्द्रियवृत्तिः=चक्षु-
रादिवुद्धयन्तानामिन्द्रियाणां वृत्तिः=दर्शनसङ्कल्पाभिमानाध्यवसायलक्षणा
क्रिया भवतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

नन्विन्द्रियलक्षणदारभेदेन भिन्ना अपि बुद्धिवृत्तयो वस्तुतः फतिधा-
सन्ति ? तत्राह—

“वृत्तयः पञ्चतल्पः क्लिष्टाक्लिष्टाः ॥ ३३ ॥

वृत्तयः=बुद्धिसत्त्ववृत्तयः पञ्चतल्पः=प्रमाणविपर्ययविरुत्पनिद्रास्मृतिभे-
दात् पञ्च प्रकारा भवन्ति । तत्र यास्नावदानस्यास्तामस्याश्च ताः क्लिष्टाः ।
याः पुनः सात्वित्यस्ता अक्लिष्टा इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

ननु वृत्तिनिवृत्तौ सत्यामसत्यां च कीदृशः पुमान् ? तत्राह—

“तत्रिवृत्ताद्युपशान्तोपरागः स्वस्थः” ॥ ३४ ॥

तत्रिवृत्तौ=तासां वृत्तानां विरामदशायामुपशान्तोपरागः=त्रिवृत्ततत्संबन्धः
पुरुषः स्वस्थः=स्वरूपस्थितस्तदनिवृत्तौ तु तत्प्रतिबिम्बिततया तदाकारतां
भजमान इवास्वस्थो भवतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

तत्रोदाहरणमाह—

“कुसुमवच्च मणिः” ॥ ३५ ॥

कुसुमवच्च=यथा जपाकुसुमेन मणिः=स्फटिको मणिरस्वस्थः, कुसुम-
निवृत्तौ च रागशून्यः स्वस्थ इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

ननु किमर्थं करणप्रवृत्तिः ? कुतश्च ? तत्राह—

“पुरुषार्थं करणोद्भवोऽप्यदृष्टोच्छासात्” ॥ ३६ ॥

अदृष्टोच्छासात्=अभिव्यक्ताददृष्टनिमित्तात्करणोद्भवोऽपि=प्रधानप्रवृत्तिनि

दर्शनार्थोऽपि । प्रधानप्रवृत्तिवत्करणप्रवृत्तिरपि पुरुषार्थं=पुरुषस्य स्वामिनः
कृते स्वत एव भवतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

परार्थं स्वतः प्रवृत्तौ निदर्शनमाह—

“धेनुवद् वत्साय” ॥ ३७ ॥

धेनुवत्=यथा धेनुर्वत्साय=वत्सार्थं स्वयमेव क्षीरं स्ववति । नान्य प्रय-
त्नमपेक्षते । तथा पुरुषार्थं स्वयमेव करणानि प्रवर्तन्ते इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

ननु कतिविधं करणं ? तत्राह—

“करणं त्रयोदशविधमवान्तरभेदात्” ॥ ३८ ॥

अवान्तरभेदात्=बाह्याभ्यन्तरभेदात्करणं त्रयोदशविधं=बुद्धचहङ्कारमना-
सीत्यन्तस्त्रयम् । बाह्यानि चक्षुरादीनि दशेति त्रयोदशविधा यस्य, त-
दित्यर्थः ॥ ३८ ॥

ननु कस्मादिन्द्रियेषु करणत्वम् ? तत्राह—

“इन्द्रियेषु साधकतमत्वगुणयोगात्कुठारवत्” ॥ ३९ ॥

इन्द्रियेषु=चक्षुरादिबाह्याभ्यन्तरेन्द्रियेषु साधकतमत्वगुणयोगात्=अति-
शयेनज्ञानक्रियासाधकत्वलक्षणगुणसम्बन्धात्करणत्वम्=व्यापारवदसाधारणकार-
णत्वम् । कुठारवत्=यथा छिदादिक्रियासाधकतमत्वगुणयोगात्कुठारे करणत्व-
मित्यर्थः ।

व्यापारत्वञ्च तन्नन्यत्वे सति तन्नन्यजनकत्वमिति ध्येयम् ॥ ३९ ॥

नन्वनयोर्बाह्याभ्यन्तरयोरुभयोः किं प्रधानं, तत्राह—

“द्वयोः प्रधानं मनो लोकवद्भृत्येषु” ॥ ४० ॥

द्वयोः=बाह्याभ्यन्तरयोरुभयोः प्रधानं=मुख्यं मनः=मननवृत्तिकं बुद्धि-
सत्त्वमेव, भृत्येषु=भृत्यवर्गेषु लोकवत्=लोकसिद्धस्वामिवदित्यर्थः ।

तत्र बाह्येभ्यः प्रधानं मनः, मनसः प्रधानमहकारः, ततश्च बुद्धिसत्त्वमि-
ति विवेकः ॥ ४० ॥

ननु तत्राधान्ये को हेतुः ? तत्राह—

“अव्यभिचारात् ” ॥ ४१ ॥

इन्द्रियान्तराणां व्यभिचारेऽपि ज्ञानमात्रे मनसो व्यभिचाराभावादि-
त्यर्थः ॥ ४१ ॥

द्वितीयहेतुमाह—

“ तथाऽशेषसंस्काराधारत्वात् ” ॥ ४२ ॥

हेत्वन्तरसूचनाय तथाशब्दः । अनुभवनन्यनिखिलसंस्काराश्रयत्वादि-
त्यर्थः ॥ ४२ ॥

तृतीयहेतुमाह—

“ स्मृत्याऽनुमानाच्च ” ॥ ४३ ॥

स्मृत्या=पूर्वानुभूतपदार्थविषयिण्या स्मृतिलक्षणयाऽसाधारणवृत्त्याऽनुमा-
नाच्च=मनःसाधान्यानुमानाच्चेत्यर्थः ।

यद्वा संस्कारा एव न सन्तिकुतो बुद्धेस्तदाधारत्वम् । तत्राह—‘स्मृ-
त्याऽनुमानाच्च’ । पूर्वानुभूतस्मृत्या लिङ्गभूतया तज्जनकसंस्काराणाम-
नुमानाच्च मनसस्तदाधारत्वमित्यर्थः ॥ ४३ ॥

नन्वेवं बुद्धिरेव करणमस्तु किं करणान्तराभ्युपागमेन, तत्राह—

“संभवेन्न स्वतः” ॥ ४४ ॥

द्वारभूतैश्चक्षुरादिकरणैर्विना बुद्धेः स्वतः करणत्वं न संभवेत्=न संभ-
वतीत्यर्थः ।

बहिरस्वातन्त्र्यादिति भावः ॥ ४४ ॥

ननु किञ्चिन्बन्धनस्तीर्हि करणेषु गुणमधानभावः ? तत्राह—

“आपेक्षिको गुणप्रधानभावः क्रियाविशेषात्” ॥ ४५ ॥

क्रियाविशेषात्=करणत्वे समानेऽपि व्यापारविशेषान्निमित्तादापेक्षिकः=,
परस्परापेक्षानिर्वृतो गुणमधानभावः=गुणभावः प्रधानभावश्चेत्यर्थः ।

चक्षुरादिदशकमपेक्ष्य मनः प्रधानम् । तदपेक्ष्य चाहंकार, स्तदपेक्ष्य च
बुद्धिरिति भावः ॥ ४५ ॥

नन्वेवं गुणप्रधानभावमापन्नानि तानि कस्मात्पुरुषार्थं चेष्टन्ते? तत्राह—

“तत्कर्मानिर्जितत्वात्तदर्थमभिचेष्टा लोकवत्” ॥ ४६ ॥

तत्कर्मानिर्जितत्वात्=पुरुषस्य कर्म=तत्कर्म, तेन=पुरुषादृष्टेनानिर्जितत्वात्=
संपादितत्वात् तदर्थं=पुरुषार्थमभिचेष्टा=करणानामीहा।लोकवत्=यथा लोके
देवदत्तकर्मानिर्जितं कुठारादि देवदत्तार्थं छिदादिक्रियां करोतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥

नन्वेवं पुरुषार्थं करणानां क्रियातौल्ये कस्माद् बुद्धेरेव प्राधान्यं नेत-
रेषां? तत्राह—

“समानकर्मयोगे बुद्धेः प्राधान्यं लोकवल्लोकवत्” ॥ ४७ ॥

अध्यायपरिसमाप्तिसूचनाय वीप्सा । समानक्रियायोग=बुद्ध्यादिकरणानां
पुरुषार्थत्वेन समानेऽपि क्रियासम्बन्धे बुद्धेः=बुद्धेरेव प्राधान्यं=क्रियाविशेष
निमित्तं मुख्यत्वम् । लोकवत्=यथा लोके राजामात्यमभृतीनां राजाज्ञा
परिपालनरूपकर्मयोगे समानेऽपि राजामात्यस्यैव प्राधान्यं नेतरेषामित्यर्थः ।

चक्षुरादीनि विषयानादाय बुद्धेः प्रयच्छन्ति । बुद्धिश्चात्मने पुरुषाय
राजमन्त्रिवत्पुरुषेश्वराय प्रयच्छति । तस्मान्मन्त्रिवत्प्रधानं बुद्धिरिति
भावः ॥ ४७ ॥

प्रकृतेरीश्वरधीनं पुरुषाय भवर्तनम् ।

ततोऽष्टादशतत्त्वानि द्वितीयेऽस्मिन्निरूपितम् ॥ १ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य्योदासीनवर्य्या-
त्मारामभगवत्पादशिष्यहरिप्रसादकृतायां सांख्य-
सूत्रवृत्तौ प्रधानकार्य्याध्यायो द्वितीयः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

क्रममात्रं महाभूतोत्पादमाह—

“अविशेषाद्विशेषारम्भः” ॥ १ ॥

अविशेषात्=शान्तघोरमूढतालक्षणविशेषरहितात्तन्मात्रपञ्चकाद्भूतसूक्ष्माद्
विशेषारम्भः=विशेषाणां=शान्तघोरमूढतालक्षणविशेषवतां व्योमानिलतेनोऽ-
पृथिवीनां पञ्चमहाभूतानामारम्भः=उत्पाद इत्यर्थः ॥ १ ॥

ननु महाभूतपञ्चकात्कस्य पुनरुत्पादः ? तत्राह—

“तस्माच्छरीरस्य” ॥ २ ॥

तस्मात्=महाभूतपञ्चकाच्छरीरस्य=स्पृष्टस्यास्य शरीरस्यारम्भ इत्यर्थः ॥ २ ॥

ननु स्पृष्टस्यास्य दृष्टनष्टमायत्वादशरीरः पुमान् कथं भोगापवर्गाय दे-
हाद्देहान्तरं गच्छेत् ? तत्राह—

“तद्वीजात्संसृतिः” ॥ ३ ॥

तद्वीजात्=तस्य स्पृष्टशरीरस्य बीजं=निमित्तं यत् साहङ्कारबुद्धीन्द्रिय-
तन्मात्रसप्तदशकारब्धं साशयं लिङ्गशरीरम् । तस्मादस्य भोक्तृत्वात्मनः
संसृतिः=ऐहिकामुष्मिका गतिरित्यर्थः ॥ ३ ॥

ननु किं पर्यन्तं महदादयः शरीरमारभन्ते ? तत्राह—

“आ विवेकाच्च प्रवर्तनमविशेषाणाम्” ॥ ४ ॥

आविवेकाच्च=चोऽवधारणे । विवेकप्रत्ययपर्यन्तमेवाविशेषाणां=शान्त-
घोरमूढतालक्षणविशेषरहितानां महदादीनां प्रवर्तनं=शरीरारम्भाय प्रवर्तन-
मित्यर्थः ॥ ४ ॥

। ननु कुत एतदवगम्यते ? तत्राह—

“उपभोगादितरस्य” ॥ ५ ॥

इतरस्य=अनुत्पन्नविवेकप्रत्ययस्य पुरुषस्योपभोगात्=प्रकृत्या सांसारिक-
भोगावश्यंभावादित्यर्थः ॥ ५ ॥

ननु संसृतिवेलायामस्य भोजुरात्मनः सुखदुःखोपभोगो भवति न वा ?
तत्राह-

“सम्प्रति परिमुक्तो द्वाभ्याम्” ॥ ६ ॥

सम्प्रति=संसृतिवेलयां पुरुषो द्वाभ्यां सुखदुःखाभ्यां परिमुक्तः=सर्वतो
मुक्तः=निर्मुक्तो भवतीत्यर्थः ।

सम्मूर्च्छितत्वादिति भावः ॥ ६ ॥

ननु यस्माल्लिङ्गशरीरदस्य पुंसः संसृतिस्तस्य स्थूलशरीरात्को विशेषः?
तत्राह-

“मातापितृजं स्थूलं प्रायश इतरन्न तथा” ॥ ७ ॥

स्थूलं=स्थूलं शरीरं प्रायशः=बाहुल्येन मातापितृजं=योनिजं भवति।सर्गा-
दावयोनिजस्यापि स्मरणात् प्रायश इत्युक्तम् । इतरत्वं=सूक्ष्मं शरीरं तु न
तथा=न मातापितृजमित्यर्थः ॥ ७ ॥

ननु तथापि भोगायतनत्वं कस्य ? तत्राह-

“पूर्वोत्पत्तेस्तत्कार्प्यत्वं भोगादेकस्य नेतरस्य” ॥ ८ ॥

पूर्वोत्पत्तेः=पूर्वं=सर्गादावेवोत्पत्तिः=जन्म यस्य, तस्य लिङ्गशरीरस्यैकस्य=
प्रतिपुरुषं नियमेनैकस्यैव भोगात्=सुखदुःखानुभवात् तत्कार्प्यत्वं=भोगायत-
नत्वम् । भोगकर्तव्यताया अत्रैव युक्तत्वात् । नेतरस्य=स्थूलशरीरस्येत्यर्थः ।

मृतशरीरे व्यभिचारादिति भावः ॥ ८ ॥

ननु किं तल्लिङ्गशरीरं ? तत्राह-

“सप्तदशैकं लिङ्गम्” ॥ ९ ॥

सप्तदश=एकादशेन्द्रियाणि, पञ्चतन्मात्राणिभूतसूक्ष्माणि, साहद्वारा
बुद्धिश्चेति सप्तदश मिलित्वा लिङ्गं=लिङ्गशरीरम् । तच्चैकं=प्रतिपुरुषमेकामि-
त्यर्थः ॥ ९ ॥

ननु लिङ्गशरीरस्य तस्य सर्वत्र तुल्यत्वात् कथं देवतिर्यग्गादिभेदेन भेदः? तत्राह—

“व्यक्तिभेदः कर्मविशेषात्” ॥ १० ॥

व्यक्तिभेदः=व्यक्तेर्लिङ्गशरीरस्य भेदः कर्मविशेषात्=भोवानामदृष्टविशेषादित्यर्थः ॥ १० ॥

ननु तथापि लिङ्गशरीरस्य भोगायतनत्वे तत्रैव शरीरव्यवहारे स्पृष्टेऽस्मिन् लोकसिद्धः शरीरव्यवहारः कथं स्यात्? तत्राह—

“तदधिष्ठानाश्रये देहे तद्वादात्तद्वादः” ॥ ११ ॥

तदधिष्ठानाश्रये=तस्य कर्मविशेषस्य यदधिष्ठानं बुद्धितत्त्वं, तस्याश्रये लिङ्गशरीरे तद्वादात्=तस्य शरीरस्य वादः=व्यवहारस्तद्वादस्तस्माद् देहे=लिङ्गशरीरस्याश्रयीभूते, स्पृष्टशरीरेऽपि तद्वादः=शरीरव्यवहार इत्यर्थः ॥ ११ ॥

नन्वस्तु तर्हि बुद्धित एव पुरुषस्य भोगः, कृतं सूक्ष्मशरीरेणामाणिकेन, तत्राह—

“न स्वातन्त्र्यात् तदृते, छायावच्चित्रवच्च” ॥ १२ ॥

तदृते=लिङ्गशरीरंविना न स्वातन्त्र्यात्=स्वतन्त्रतया बुद्धिसत्त्वमवस्थातुमर्हति, दूरे ततो भोगः । तत्रोदाहरणं, छायावच्चित्रवच्च=यथाश्रयं विना छाया चित्रश्च न तिष्ठतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

नन्वस्तु तर्हि लिङ्गशरीरैव पुरुषस्य भोगः, कृतं स्पृष्टशरीरेण, तत्राह—

“मूर्त्तत्वेऽपि न संघातयोगात् तरणिवत्” ॥ १३ ॥

स्वातन्त्र्यादिति पूर्वसूत्रादनुवर्तते । मूर्त्तत्वेऽपि=लिङ्गशरीरस्य स्पृष्टशरीरवन्मूर्त्तत्वेऽपि न तेन स्वातन्त्र्यात् पुरुषस्य भोगः संभवति । किन्तु संघातयोगात्=स्पृष्टशरीरसंबन्धात् । तत्रोदाहरणं तरणिवत्=यथा संघातयोगादेव सहस्ररश्मितो भोग इत्यर्थः ॥ १३ ॥

ननु तत्सूक्ष्मं शरीरं किं परिमाणं ? तत्राह—

“अणुपरिमाणं तत्कृतिश्रुतेः ॥ १४ ॥

न इति पूर्वसूत्रादनुवर्तते । तत्=लिङ्गशरीरमणुपरिमाणं न, किन्तु मध्य-
मपरिमाणम् । कुतः ? कृतिश्रुतेः=‘एतस्माज्जायते प्राणो मनः
सर्वेन्द्रियाणि च’ इति तत्कृतेः=करणस्य=निर्माणस्य=श्रुतेः=श्रव-
णादित्यर्थः ॥ १४ ॥

मध्यमपरिमाणत्वे हेत्वन्तरमाह—

“तदन्नमयत्वश्रुतेश्च” ॥ १५ ॥

‘अन्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वाग्’
इति तस्य लिङ्गशरीरस्यांशतोऽन्नमयत्वस्य=अन्नसंसृष्टसनातीयांशमचुरत्व-
स्य श्रवणाच्च मध्यमपरिमाणं तदित्यर्थः ॥ १५ ॥

ननु भवतु मध्यमपरिमाणं लिङ्गम् । तथाप्यचेतनानि तानि किमर्थं संस-
रन्ति ? तत्राह—

“पुरुषार्थं संसृतिर्लिङ्गानां सूपकारवत्” ॥ १६ ॥

पुरुषार्थं=पुरुषाणां भोगापवर्गार्थं लिङ्गानां=लिङ्गशरीराणां संसृतिः=ऐहि
कामुष्मिकागतिः । तत्रोदाहरणं सूपकारवत्=यथा राज्ञः सूपकाराणां पाक-
शालायां गतिस्तदर्थमेव भवति नात्मार्थमित्यर्थः ॥ १६ ॥

एवं लिङ्गशरीरं स्वरूपपरिमाणाभ्यां विचार्य स्थूलशरीरं विचार-
यन्नाह—

“पाञ्चभौतिको देहः” ॥ १७ ॥

पाञ्चभौतिकः=व्योमानिलतेजोऽपृथिवीनां पञ्चभूतानां परिणामो देहः=
स्थूलशरीरमित्यर्थः ॥ १७ ॥

मतान्तरमाह—

“चातुर्भौतिकमित्येके ॥ १८ ॥

चातुर्भौतिकं=व्योमापहाय चतुर्णां भूतानां परिणामः स्थूलदेह इत्येके
इत्यर्थः ॥ १८ ॥

अपरं मतमाह—

“एकभौतिकमित्यपरे ॥ १९ ॥

एकभूतस्य पृथिवीमात्रस्य परिणामः स्थूलो देह इत्यपरे इत्य-
र्थः ॥ १९ ॥

प्रसंगाद्देहचैतन्यवादं निरस्यति ।

“न सांसिद्धिकं चैतन्यं प्रत्येकादृष्टेः” ॥ २० ॥

प्रत्येकादृष्टेः=पृथक्कृतेषु भूतेष्वेकैकस्मिन् चैतन्यादर्शनाद् भौतिकस्य
देहस्य न सांसिद्धिकं=न स्वाभाविकं चैतन्यं, किन्तु पुरुषोपाधिकमि-
त्यर्थः ॥ २० ॥

स्वाभाविके चैतन्ये बाधकान्तरमाह—

“प्रपञ्चमरणाद्यभावश्च” ॥ २१ ॥

आदिना सुषुप्तेः संग्रहः । देहस्य स्वाभाविके चैतन्येऽभ्युपगमे प्रपञ्चे=
जगत्यां मरणस्य सुषुप्तेश्चाभावः प्रसज्येतेत्यर्थः ।

स्वभावसिद्धस्य चैतन्यस्याशक्यलोपतया कस्यापि सुषुप्तिमरणे न स्या-
तामिति भावः ॥ २१ ॥

घटुकं प्रत्येकादृष्टेरिति, तत्राशङ्क्य दृष्टान्तवैषम्येण निराचष्टे ।

“मदशक्तिवच्चेत् प्रत्येकपरिदृष्टे सांहत्ये तदुद्भवः” ॥ २२ ॥

मदशक्तिवत्=ननु यथा मदशक्तिः प्रत्येकद्रव्यावृत्तिरपि मिलितेषु तेषु
द्भवति, तथा प्रत्येकभूतादृष्टमपि चैतन्यं मिलितेषु तेषु द्रविष्यतीति चेद्=
यद्युच्यते, तदा न=न वाच्यम् । कुतः? प्रत्येकपरिदृष्टे=यतस्तत्रापि सूक्ष्मत-
या प्रत्येकं मादकत्वे परिदृष्टे सति सांहत्ये=समुदाये तदुद्भवः=तस्या मदश-
क्तेरुद्भवः=प्रभवो ननु प्रत्येकादृष्टेरित्यर्थः ॥ २२ ॥

नन्वस्तु देहस्य पुरुषोपाधिकं चैतन्यं, तथापि पुरुषस्य तस्य मुक्ति कथं स्यात् ? तत्राह—

“ज्ञानान्मुक्तिः” ॥ २३ ॥

ज्ञानात्=सत्त्वपुरुषयोर्विवेकज्ञानान्मुक्तिः=शरीरसंबन्धहेतुकस्य त्रिविधदुःखस्यात्यन्तनिवृत्तिरित्यर्थः ॥ २३ ॥

ननु बन्धः कथं ? तत्राह—

“बन्धो विपर्ययात्” ॥ २४ ॥

विपर्ययात्=विवेकज्ञानविपरीतादविवेकाद्बन्धः=शरीरसंबन्धहेतुकदुःखत्रययोग इत्यर्थः ॥ २४ ॥

ननु ज्ञानान्मुक्तिरित्ययुक्तं, कर्मणोऽपि तत्र हेतुत्वात्, तत्राह—

“नियतकारणत्वान्न समुच्चयविकल्पौ” ॥ २५ ॥

नियतकारणत्वात्=ज्ञानस्य मुक्ति प्रति नियमेन कारणत्वान्न समुच्चयविकल्पौ=न मोक्षोपजनने तस्य कर्मणा समुच्चयः, कदाचिज्ज्ञानात्कदाचित्कर्मण इति विकल्पो वेत्यर्थः ॥ २५ ॥

किञ्च ।

“स्वप्नजागराभ्यामिव मायिकामायिकाभ्यां
नोभयोर्मुक्तिः पुरुषस्य” ॥ २६ ॥

पूर्वसूत्रात्समुच्चयविकल्पौ विभक्तिविपरिणामेनानुवर्तते । नोभयोः=ज्ञान-कर्मणोर्विकल्पसमुच्चयाभ्यां पुरुषस्य मुक्तिः । किन्तु, ज्ञानादेव । ‘तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय’ इति-श्रुतेः । तत्रोदाहरणं स्वप्नजागराभ्यामिव मायिकामायिकाभ्यां=यथा मायिकामायिकाभ्यां=कल्पिताकल्पिताभ्यां स्वप्नजागराभ्यां=स्वप्नजागरपदार्थाभ्यां, विकल्पिताभ्यां वा समुच्चिताभ्यां वा, न पुरुषस्य बुभुक्षातो मुक्तिः, किन्तु जागरपदार्थादेव, तथेत्यर्थः ॥ २६ ॥

(७२) सांख्यदर्शनसूत्रवृत्तौ ।

ननु माभूतां नित्येन कर्मणा ज्ञानस्य विकल्पसमुच्चयौ । नैमित्तिकेन तु तौ किं न स्यातां ? तत्राह—

“इतरस्यापि नात्यन्तिकम्” ॥ २७ ॥

इतरस्यापि=नित्यवन्नैमित्तिकस्यापि कर्मणो नात्यन्तिकं=नान्तमतिप्रान्तं फलम् । अतस्तेनापि विकल्पसमुच्चयौ ज्ञानस्य नेत्यर्थः ॥ २७ ॥

ननु माभूतां नैमित्तिकेनापि कर्मणा ज्ञानस्य विकल्पसमुच्चयौ । काम्येन कर्मणा सेत्स्यतः, तत्राह—

“सङ्कल्पितेऽप्येवम्” ॥ २८ ॥

नात्यन्तिकमित्यनुवर्तते । संकल्पितेऽपि=काम्ये कर्मण्यप्येवं=नित्यनैमित्तिककर्मवन्नात्यन्तिकं फलम् । अतस्तेनापि तस्य तौ न स्त इत्यर्थः ॥ २८ ॥

नन्वेवं यस्य मोक्षोपनने केनापि कर्मणा विकल्पसमुच्चयौ नस्तस्तज्ज्ञानं कुतो जायतां ? तत्राह—

“भावनोपचयाच्छुद्धस्य सर्वं प्रकृतिवत्” ॥ २९ ॥

सर्वं=निखिलं वेदोक्तं कर्म कुर्वतः शुद्धस्य=शुद्धान्तःकरणस्य भावनोपचयात्=भावना=ध्यानं, तस्योपचय उत्कर्षस्तस्माज्ज्ञानं जायते इति शेषः । तत्रोदाहरणं प्रकृतिवत्=प्रकृत्या शुद्धान्तःकरणवदित्यर्थः ॥ २९ ॥

ननु किं तद्ध्यानं ? तत्राह—

“रागोपहृतिर्ध्यानम्” ॥ ३० ॥

रागोपहृतिः=चित्तचाञ्चल्यहेतुविषयानुरागो रागः, तस्योपहृतिः=अभिभवो ध्यानमित्यर्थः ॥ ३० ॥

ननु कुतो ध्यानस्य सिद्धिः ? तत्राह—

“वृत्तिनिरोधात्सिद्धिः” ॥ ३१ ॥

वृत्तेनिराधात्=प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः पञ्च वृत्तयः स्तासौ

विषयानुरागहेतूनां निरोधात्तत्सिद्धिः=तस्य ध्यानस्य सिद्धिः=निष्पत्तिरित्यर्थः ॥ ३१ ॥

ननु वृत्तिनिरोधस्य सिद्धिः कुतः ? तत्राह—

“धारणासनस्वकर्मणा तत्सिद्धिः” ॥ ३२ ॥

धारणासनस्वकर्मणा=वक्ष्यमाणलक्षणेन धारणाध्यानस्वकर्मणा तत्सिद्धिः=तस्य वृत्तिनिरोधस्य सिद्धिः=निष्पत्तिरित्यर्थः ॥ ३२ ॥

धारणां लक्षयति ।

“निरोधश्छर्दिविधारणाभ्याम्” ॥ ३३ ॥

छर्दिविधारणाभ्यां=रेचनं छर्दिस्तेन पूरणस्यापि संग्रहः।स्तम्भनं विधारणं, ताभ्यां यः प्राणस्य निरोधः सा धारणेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

आसनं लक्षयति ।

“स्थिरसुखमासनम्” ॥ ३४ ॥

यद्यपि स्वस्तिकादिभेदानासन बहुविधं, तथापि यत् स्थिरसुखं=स्थिरं सत्सुखमर्द्रं, तद्देवनासनमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

स्वकर्म लक्षयति ।

“स्वकर्म स्वाश्रमविहितकर्मानुष्ठानम्” ॥ ३५ ॥

स्वाश्रमविहितकर्मानुष्ठानम्=आश्रमाश्रतवारस्तत्रस्वस्वाश्रमस्य वेदेन विहितानां कर्मणां यथाशास्त्रमनुष्ठानं स्वकर्मैत्यर्थः ॥ ३५ ॥

वृत्तिनिरोधस्योपायान्तरमाह—

“वैराग्याद्भ्यासाच्च ” ॥ ३६ ॥

समुच्चये चः । दृष्टानुश्रविकविषयवैतृष्ण्यं वैराग्यम् । स्थितौ यत्सोऽभ्यासः, ताभ्यां समुच्चिताभ्यां वृत्तिनिरोध इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

‘वेन्धो विपर्ययात्’ इत्युक्तं, तत्र विपर्ययभेदानाह—

“विपर्ययभेदाः पञ्च ” ॥ ३७ ॥

अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च विपर्ययभेदाः=विपर्ययस्य=
विवेकज्ञानविपरीतस्याविवेकस्य भेदा इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

विपर्ययस्य भेदानुक्त्वा तत्कारणभूतामशक्तिमाह—

“ अशक्तिरष्टाविंशतिधा ” ॥ ३८ ॥

अष्टाविंशतिधा=एकादशेन्द्रियाणि, तेषां वैकल्यादेकादशधा, सप्तदश
तुष्टिसिद्धी, तयोर्विपर्ययाव सप्तदशधेति मिलित्वाऽष्टाविंशतिधाऽशक्तिः=बु-
द्धेरशक्तिरित्यर्थः ॥ ३८ ॥

ययोर्विपर्ययात्सप्तदशधा बुद्धेरशक्तिस्ते तुष्टिसिद्धी सूत्रद्वयेनाह—

“ तुष्टिर्नवधा ” ॥ ३९ ॥

स्पष्टम् । नवधात्वं वक्ष्यति ॥ ३९ ॥

“ सिद्धिरष्टधा ” ॥ ४० ॥

स्पष्टम् । अष्टधात्वं वक्ष्यति ॥ ४० ॥

‘ विपर्ययभेदाः पञ्च ’ इत्युक्तं, तत्रावान्तरभेदान् निरूपयति ।

“ अवान्तरभेदाः पूर्ववत् ” ॥ ४१ ॥

पूर्ववत्=यथा पूर्वं विपर्ययस्य पञ्च भेदा उक्तास्तथाऽवान्तरभेदाः=वि-
पर्ययभेदादवान्तरभेदा अपि द्वाषष्टिरवगन्तव्या इत्यर्थः ।

तत्राव्यक्तमहदहंकारतन्मात्रेष्वष्टास्वनात्मस्वात्मख्यातिरविद्या तमोऽ-
ष्टधा ८ अणिमाद्यष्टविधैश्वर्येष्वणुरस्मि, महानस्मीति तादात्म्याभिमानोऽ-
स्मितामोहोऽष्टधा ८ दिव्यादिव्यभेदेन दशविधेषु शब्दादिविषयेषु लोभो
रागो महामोहो दशधा १० अस्मिताया अष्टौ ये विषया, ये च रागस्य
दशविषयास्तद्विधातकेषु क्रोधो द्वेषस्तामिस्रोऽष्टादशधा १८ तेषामेवाष्टा-
दशानां विनाशस्यानुसन्धानाम्नायमानस्त्रासोऽभिनिवेशोऽन्धतामिस्रोऽष्टादश-
धा १८ इति द्वाषष्टिभेदो विपर्यय इति भावः ॥ ४२ ॥

अशक्तेरष्टाविंशतिधात्वमवधारयति ।

“एवमितरस्याः” ॥ ४२ ॥

एवं=विपर्ययवदितरस्याः=अशक्तेरप्यष्टाविंशतिरवान्तरभेदाः अङ्ग-
न्तव्या इत्यर्थः ।

ते च भेदा अष्टात्रिंशत्तमे सूत्रे उक्ता इति ध्येयम् ॥ ४२ ॥

तुष्टेर्नवधात्वमाह-

“आध्यात्मिकादिभेदान्नवधा तुष्टिः” ॥ ४३ ॥

आध्यात्मिकादिभेदात्=आत्मानमधिकृत्य प्रवर्तन्ते इत्याध्यात्मिक्यः
प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्याश्चतस्रस्तुष्टय आदौ यस्य पारसुपारपारापारा-
नुत्तमाम्भोत्तमाम्भाख्यपञ्चविधतुष्टिभेदस्य, स तथा, तस्मात् नवधा=नव-
मकारा तुष्टिरित्यर्थः ।

विवेकसाक्षात्कारपर्यन्तः सर्वोऽपि परिणामः प्रकृतेरेव, तच्च प्रकृतिरेव
करोति, अहन्तु कूटस्थः पूर्ण इत्यात्मभावनादयः परितोषः सा प्रकृत्याख्या
तुष्टिः। इयञ्चाम्भ इत्युच्यते । ततश्च प्रव्रज्योपादानेन या तुष्टिः सोपादानाख्या
सलिलमित्युच्यते । तदनु प्रव्रज्यायां बहुकालं योगानुष्ठानेन या तुष्टिः सा
कालाख्या ओष इत्युच्यते । पश्चात् प्रसंख्यानापरनामधेयविवेकख्यातिपर-
मकाष्ठारूपे धर्ममेघसमाधौ सति या तुष्टिः सा भाग्याख्या वृष्टिरित्युच्यते।
ता एताश्चतस्र आध्यात्मिक्यः । यास्तु शब्दादिषु पञ्चसु बाह्यविषयेष्वर्जन-
रक्षणक्षयभोगार्हिसादोषनिमित्तकोपरमाज्जायन्ते ता यथाक्रमं पारसुपार-
पारापारानुत्तमाम्भोत्तमाम्भा इत्याख्यायन्ते । ताश्चैता बाह्यविषयत्वात्
बाह्याः पञ्च तुष्टय इति नवधा तुष्टिरिति भावः ॥ ४३ ॥

सिद्धेरष्टधात्वमाह-

“ऊहादिभिः सिद्धिः” ॥ ४४ ॥

आदिपदेन 'शब्दाध्ययनसुहृत्प्रतीतिदानदुःखविधातानां संग्रहः। तत्र विह-
न्यमानस्य दुःखस्य त्रयत्वात्तदिधाता अपि त्रय इतीमा मुख्यास्तिस्रः सि-

द्धयः तदुपायभूतास्त्वितराः पञ्च गौण्य इत्येवमूहादिभिर्भेदैरष्टधा सिद्धिरित्यर्थः ।

उपदेशादिकं विनैव प्राग्भवीयाभ्यासवशात् तत्त्वस्य स्वयमूहनमूहाः १ अन्यदीयपाठमाकर्ण्य स्वयं वा शास्त्रमाकलय्य यज्ज्ञानं जायते तच्छब्दः २ शिष्याचार्य्यभावेन शास्त्राध्ययनाज्जायमानं ज्ञानमध्ययनं ३ स्वयमुपदेशार्थं गृहागतात्परमकारुणिकाज्ज्ञानलाभः सुहृत्प्राप्तिः ४ धनादिदानेन पारितोषिताज्ज्ञानलाभो दानमित्युपायभूताः पञ्च सिद्धयः । आध्यात्मिकादिदुःखत्रयविधातात्मिकाः फलभूतास्त्रिः सिद्धय इत्यष्टौ ता इति भावः ॥४४॥

ननूहादिपञ्चकं सिद्धिहेतुत्वात्सिद्धिरित्युक्तमयुक्तम् । तप आदेरपि तद्धेतुत्वात्, तत्राह—

“नेतरादिनरहानेन विना” ॥ ४५ ॥

सिद्धिरिति पूर्वसूत्रादनुवर्तते । नेतरात्सिद्धिः=ऊहादिपञ्चकेतरात्तप आदेर्जायमाना सिद्धिर्न सिद्धिः, किन्तु सिद्ध्याभासः। कुतः? इतरहानेन विना=विपर्ययस्य हानमितरहानं, तेन विना=विपर्ययविनाशमन्तरैव जायमानत्वात् सिद्धित्यर्थः ॥ ४५ ॥

एवमन्तःसृष्टिभेदानुक्त्वा बाह्यसृष्टिभेदानाह—

“दैवादिप्रभेदा” ॥ ४६ ॥

सृष्टिरित्यग्रिमसूत्रादनुकृत्यते । मानुष्यभेदस्य तैर्यग्यौनभेदस्य चादिपदेन परिग्रहः । प्रभेदोऽवान्तरभेदः । दैवादिः प्रभेदो यस्याः सा तथा भौतिकी सृष्टिरित्यर्थः ।

तत्र दैवी सृष्टिरष्टविधा । तैर्यग्योनिः पञ्चविधा । मानुषी चैकविधेति भाष्यम् ॥ ४६ ॥

ननु किमर्थमेषा सर्वा सृष्टिः किमवधिका च? तत्राह—

“आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं तत्कृते सृष्टिराविवेकात्” ॥४७॥

आम्रहस्तम्बपर्यन्तम्=आदिमो ब्राह्मणवर्णो ब्रह्मा, स्तम्बः स्थावरः, ब्राह्मणादि स्थावरान्ता सृष्टिः=यावती भौतिकी सृष्टिः, सा सर्वाऽभौतिक-सृष्टिवत् तत्कृते=पुरुषकृते वेदितव्या । साऽप्याविवेकात्=यावद्विवेकज्ञानं न जायते तावदेवेत्यर्थः ॥ ४७ ॥

तत्रविस्पष्टप्रतिपत्तये स्वयं तद्विभागमाह—

“ऊर्ध्वं सत्त्वविशाला” ॥ ४८ ॥

सृष्टिरित्यनुवर्तते।सत्त्वविशाला=सत्त्वं विशालं=बृहद् रजस्तमसां च लघुनी यस्यां सृष्टौ, सा तथा=सत्त्वगुणबहुला, सृष्टिः=या सृष्टिः, सोर्ध्वम्=ऊर्ध्वग-तिका देवीत्यर्थः ॥ ४८ ॥

“तमोविशाला मूलतः” ॥ ४९ ॥

सृष्टिरित्यनुवर्तते । तमोविशाला=तमोगुणबहुला या सृष्टिः सा मूलतः=मूलगा=शिकगेति यावत् । पश्वादिस्थावरान्ता तैर्व्यग्योनीत्यर्थः ॥ ४९ ॥

मध्येरजोविशाला” ॥ ५० ॥

सृष्टिरित्यनुवर्तते । रजोविशाला=रजोगुणबहुला या सृष्टिः सा मध्ये=नोर्ध्वं न मूलतः, किन्तुभयोर्मध्ये वर्तमाना मध्यगतिका मानुषीत्यर्थः ॥ ५० ॥

ननु कस्मादीदृश्विचित्रसृष्ट्यै मकृतेष्वेष्टा ? तत्राह—

“कर्मवैचित्र्यात्प्रधानचेष्टा गर्भदासवत्” ॥ ५१ ॥

कर्मवैचित्र्यात्=पुरुषादृष्टवैलक्षण्यात् प्रधानचेष्टा=विचित्रसृष्ट्यैमकृते-र्व्यापृतिः । गर्भदासवत्=यथा दास्यवासनावैचित्र्याद्गर्भदासस्य = गर्भादारभ्य सेवकस्य पुरुषसेवायै विचित्रा चेष्टेत्यर्थः ॥ ५१ ॥

नन्वेवन्तर्हि पुरुषस्यास्य कर्मवैचित्र्यादूर्ध्वगतिलाभेनैव कृतार्थत्वमस्तु किं मोक्षेण ? तत्राह—

“आवृत्तिस्तत्राप्युत्तरोत्तरयोनियोगाद्भेदः” ॥ ५२ ॥

तत्रापि=ऊर्ध्वगतिलाभेऽप्युत्तरोत्तरयोनियोगात्=उत्तरस्मादुत्तरस्य योनेः

सम्बन्धादावृत्तिः=पुनरावृत्तिरस्ति । तस्मादुत्तरोत्तरगतिलाभोऽपि हेयः=मुमु-
क्षुभिस्त्याज्य इत्यर्थः ॥ ५२ ॥

किञ्च ।

समानं जरामरणादिजं दुःखम्” ॥ ५३ ॥

हेय इत्यनुवर्तते । यत इतिशेषणीयम्, आदिना शोकमोहादयो ब्राह्म्याः।
यस्माज्जरामरणादिजं दुःखं समानम्=ऊर्ध्वाधोमध्यगानां ब्रह्मादिस्तम्ब-
पर्यन्तानां सर्वेषां जीवानामविशिष्टम् । तस्मादप्युत्तरोत्तरगतिलाभो मुमु-
क्षुभिर्हेय इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

नन्वस्तु तर्हि कारणलयादेव कृतार्थत्वं, तत्राह—

“न कारणलयात्कृतकृत्यता मग्नवदुत्थानात्” ॥ ५४ ॥

कारणलयात्=कारणे=मकृता लयादपि न कृतकृत्यता=कृतार्थत्वमस्य
पुंसः संभवति । कृतः ? मग्नवदुत्थानात्=नलनिमग्नपुरुषोत्थानवत्पुनरुत्थान
संभवादित्यर्थः ।

यस्य विवेको न जातः, केवञ्च वैराग्यं वर्तते, तस्यात्मबुद्धयोपास्यमा-
नायां मकृती लय इति द्रष्टव्यम् ॥ ५४ ॥

नन्वखिलकारणं मकृतिः कस्मादात्मलीनं पुमांसं पुनरुत्थानेन योज-
यति ? तत्राह—

“अकार्यत्वेऽपि तद्योगः पारवश्यात्” ॥ ५५ ॥

अकार्यत्वेऽपि=निखिलकारणत्वेऽपि मकृतेः पारवश्यात्=पर ईश्वरस्त
दधीनत्वाद्यथानियमं पुरुषस्य तद्योगः=तया मकृत्या पुनरुत्थानयोगः संभ-
वतीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

ननु कुलवधुरिव जगज्जननी मकृतिः कथं परस्य दशनर्तिनीस्यात् ?
तत्राह—

“सहि सर्ववित् सर्वकर्ता” ॥ ५६ ॥

हि=यस्मात् स=पर परमेश्वरः । सर्ववित्=सर्वज्ञ । सर्वकर्ता=सर्वस्य जगत पितेत्यर्थ ।

तेन प्रकृतेस्तद्वशवार्तनीत्वे न कश्चिद्दोष इति भाव ॥ ५६ ॥

नन्वनुमानत केवल परसामान्यस्य सिद्धिर्जायते, नत्वीदृशेश्वरस्य, तत्राह—

“ईदृशेश्वरसिद्धिः सिद्धा” ॥ ५७ ॥

ईदृशेश्वरसिद्धि =ईदृशस्य=प्रकृतिनियन्तुरीश्वरस्य=सर्वज्ञेश्वरस्य सिद्धि = ज्ञप्ति सिद्धा=वेदमात्रजन्येत्यर्थ ।

तथा च तत्रभवान् वेद । यजु श्वेताश्व० अ० ६ म० १६ ।

“स विश्वकृद्विश्वविदात्मयोनिर्ज्ञः कालकालो गुणी सर्वविद्यः । प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः सःसारमोक्षस्थितिबन्धहेतुः” ॥ १६ ॥ इति ॥ ५७ ॥

नन्वस्तु परवशवार्तनी प्रकृतिस्तथापि जीवसृष्टिरिव तत्सृष्टिरात्मकृते किन्न भवेत् ? तत्राह—

“प्रधानसृष्टिः परार्थ स्वतोऽप्यभोक्तृत्वा-
डुकुङ्कुमवहनवत्” ॥ ५८ ॥

एवायोऽपि । परार्थमित्यस्याग्रे योजयितव्य । प्रधानसृष्टि परार्थमेव भवितुमर्हति न स्वार्थम् । कुत ? स्वतोऽभोक्तृत्वात्=स्वय तस्य भोक्तृत्वाभावात् । तत्र निदर्शनमुष्ट्रुकुङ्कुमवहनवत्=यथोष्ट्र परार्थमेव कुङ्कुम वहति न स्वार्थमित्यर्थ ॥ ५८ ॥

ननु तथाप्यचेतना प्रकृति कथ परवशवर्तिनी सत्यपि परार्थं चेष्टेत ? तत्राह—

“अचेतनत्वेऽपि क्षीरवच्चोष्टितं प्रधानस्य” ॥ ५९ ॥

प्रधानस्य=प्रकृतेरचेतनत्वेऽपि=चेतनत्वाभावेऽपि चेष्टितं=पुरुषकृतेऽङ्ग-
त्सर्जनलक्षणो व्यापारविशेष उपपद्यते । क्षीरवत्=यथा परवशवर्तिनः क्षीर-
स्याचेतनत्वेऽपि वत्सार्थं चेष्टितमित्यर्थः ॥ ५९ ॥

निदर्शनान्तरमाह-

“कर्म वदृष्टेर्वा कालादेः” ॥ ६० ॥

आदिपदेनादृष्टस्य संग्रहः । प्रधानस्येत्यनुवर्तते । कालादेः कर्मवदा=
यथा वा कालादेरचेतनत्वेऽपि परार्थं हेमन्तशिशरादिलक्षणं कर्म=चेष्टितम्,
तथा प्रधानस्यापि चेष्टितम् । कुतः ? दृष्टेः=दर्शनादित्यर्थः ।

यथा दर्शनञ्चान्यत्र कल्पनमिति भावः ॥ ६० ॥

नन्वचेतनायाः प्रकृतेर्ममेदंकर्तव्यमित्यनुसन्धानाभावात्कथं परार्थं
चेष्टितं स्यात् ? तत्राह-

“स्वभावाच्चेष्टितमनभिसन्धानाद्भृत्यवत्” ॥ ६१ ॥

प्रधानस्येत्यनुवर्तते । स्वभावाद्=निसर्गतः प्रधानस्य चेष्टितं=परार्थं
चेष्टनमनभिसन्धानाद्=अभिसन्धानमत्रानुसन्धानम्, न ‘ममेदं कर्तव्यम्’
इत्यनुसन्धानाद्भृत्यवत्=यथा भृत्यस्य=गर्भदासस्य स्वभावादेव स्वामिकृते
चेष्टितं नाभिसन्धानादित्यर्थः ॥ ६१ ॥

समाधानान्तरमाह-

“कर्माकृष्टेर्वानादितः” ॥ ६२ ॥

प्रधानस्य चेष्टितमिति पदद्वयमनुवर्तते । अनादितः कर्माकृष्टेर्वा=
संसारस्यानादित्वाद्नादीनि कर्माणि, तेषामनादित्वात्तैराकृष्टिः=आकर्षण
मुप्यनादि । तस्मादनादिभूतात्कर्मभिराकर्षणाद्वा प्रधानस्य चेष्टित-
मित्यर्थः ॥ ६२ ॥

ननु स्वभावाद्वा कर्मभिराकर्षणाद्वा प्रधानस्य चेष्टितं, तदा कदापि
सृष्टिनिवृत्तिर्न स्यात्, तत्राह-

“विविक्तबोधात्सृष्टिनिवृत्तिः प्रधानस्य
सूदवत्पाके” ॥ ६३ ॥

विविक्तबोधात्=मकृतितत्कायभ्यो विविक्तस्य पुरुषस्य बोधो विविक्त-
बोधे =सत्त्वपुरुषान्यतामत्ययस्तस्मात्=तदुपजननात् प्रधानस्य=प्रकृते सृ-
ष्टिनिवृत्ति =सर्जनलक्षणव्यापारस्य निवृत्तिर्भवति । सूदवत्पाके=यथा पाके
निष्पन्ने सूदस्य=पाचकस्य पाकानुकूलव्यापारस्य निवृत्तिरित्यर्थः ।
चरिताधिकारत्वादिति भावः ॥ ६३ ॥

ननु प्रकृतेरेकत्वात्जातविविक्तबोध मतीव तदितर प्रत्यापि तस्या सृष्टि-
निवृत्ति स्यात्, तत्राह-

“ इतर इतरवत् तद्दोषात् ” ॥ ६४ ॥

तद्दोषात्=तच्छब्द प्रधानमाह । विविक्तबोधानुपजननलक्षणो दोषस्तदो-
षस्तस्मादितर =विविक्तबोधरहित पुमानितरवत्=अबुद्धवदवातिष्ठते । तेन
त प्रति न प्रधानस्य सृष्टिनिवृत्तिरित्यर्थः ॥ ६४ ॥

ननु विविक्तबोधाच्चेत्सृष्टिनिवृत्तिस्ताह सैवापवगाऽस्तु कृत तदन्यन
तेन, तत्राह-

“ द्वयोरेकतरस्य वौदासीन्यमपवर्गः ” ॥ ६५ ॥

विविक्तबोधादित्यनुवर्तते । विविक्तबोधाद्द्वयो =मकृतिपुरुषयोरुभयोरेक-
तरस्य वा=द्वयोरेकस्य वा पुरुषस्य यदौदासीन्य=एकाकिता=मिथोऽन-
नुपन्न इति यावत्, सोऽपवर्गः =मोक्ष इत्यर्थः ॥ ६५ ॥

नन्वेवमेकस्मिन्नौदासीन्यभजत प्रधानस्यान्यास्मिन्नप्यौदासीन्यस्यात्,
तत्राह-

“ अन्यसृष्ट्युपरागेऽपि न विरज्यते, प्रबुद्धर
ञ्जुतत्त्वस्येवोरगः ” ॥ ६६ ॥

अपि=एकमुपजातविविक्तबोध मत्यौदासीन्य भजदपि प्रधानमन्यसृष्ट्यु-

परागे=अन्यम्=अनुपजातविविक्तबोधं प्रति सृष्ट्युपरागे=मृष्ट्युपजनने न
विरज्यते=नौदासीन्यं भजते । प्रबुद्धरज्जुतत्त्वस्येवोरगः=यथोरगः=रज्जुसर्पः
प्रबुद्धरज्जुतत्त्वस्य=जातरज्जुस्वरूपस्य पुरुषस्यार्थमुदासीनोऽपि भयकम्पा
दिजनने नाप्रबुद्धरज्जुतत्त्वस्य कृते विरज्यते इत्यर्थः ॥ ६६ ॥

अनौदासीन्ये हेत्वन्तरमाह—

“ कर्मनिमित्तयोगाच्च ” ॥ ६७ ॥

अन्यमृष्ट्युपरागे न विरज्यते इत्यनुवर्तते । सृष्टौ कर्मलक्षणनिमित्तस्य
सद्भावाच्चान्यमृष्ट्युपरागे न विरज्यते प्रकृतिरित्यर्थः ॥ ६७ ॥

ननु पुरुषान् प्रति प्रकृत्युपकारे किं तन्निमित्तं, येन प्रत्युपकारनिरपे-
क्षापि प्रकृतिः पुनःपुनःप्रवर्तते ? तत्राह—

“ नैरपेक्ष्येऽपि प्रकृत्युपकारेऽविवेको निमित्तम् ” ॥ ६८ ॥

नैरपेक्ष्येऽपि=प्रत्युपकारापेक्षाभावेऽपि पुरुषान् प्रति प्रकृत्युपकारे=भोगा-
पवर्गलक्षणे तस्मिन्नविवेको निमित्तमित्यर्थः ॥ ६८ ॥

ननु तथापि प्रवृत्तिस्वभावायाः प्रकृते विवेके सत्यपि निवृत्तिः कथमु-
पजायेत ? तत्राह—

“ नर्तकीवत्प्रवृत्तस्यापि निवृत्तिश्चारिताऽर्थ्यात् ” ॥ ६९ ॥

प्रवृत्तस्यापि=स्वभावतः प्रवृत्तिमतोऽपि प्रधानस्य निवृत्तिः=निवर्तनं
जायते । कुतः ? चारिताऽर्थ्यात्=कृतकार्यत्वात् । नर्तकीवत्=यथा पारिपदान्
प्रति नृत्यप्रदर्शनाय प्रवृत्ताया नर्तय्याश्चारिताऽर्थ्यान्निवृत्तिरित्यर्थः ॥ ६९ ॥

किञ्च ।

“ दोषबोधेऽपि नोपसर्पणं प्रधानस्य कुलबधूवत् ” ७० ॥

समाधानान्तरसूचकोऽपिः । दोषबोधे=परिणामित्वदुःखात्मकत्वादयः प्रकृ-
तिदोषास्तेषां बोधे=ज्ञाने जाते नोपसर्पणं=न पुनर्जातदोषं प्रति प्रवर्तनं
प्रधानस्य संभवति । कुलबधूवत्=यथा परेण दोषस्य बोधे लज्जितायाः कु-
टीनस्त्रियाः पुनः परं प्रत्यनुपसर्पणमित्यर्थः ॥ ७० ॥

ननु मकृत्युपसर्पणानुपसर्पणाभ्याश्चेत्युत्पत्त्यस्य बन्धमोक्षौ । तर्हि तस्य परिणामापत्तिस्तत्राह—

“नैकान्ततो बन्धमोक्षौ पुरुषस्याविवेकादृते” ॥७१॥

अविवेकादृते=अन्तरेणाविवकमेकान्ततः=परमार्थतः पुरुषस्य=जीवस्य बन्धमोक्षौ=बन्धो मोक्षश्च न=नस्त इत्यर्थः ।

अविवेकादेवं तौ पुरुषस्येति भावः ॥ ७१ ॥

ननु पुरुषस्याविवेकादेव चेद् बन्धमोक्षौ न परमार्थतस्तर्हि परमार्थतः कस्य ? तत्राह—

“प्रकृतेराञ्जस्यात्ससङ्गत्वात्प्रशुवत्” ॥ ७२ ॥

बन्धमोक्षौ पूर्वसूत्रादनुवर्तते । प्रकृतेराञ्जस्यात्=परमार्थतो बन्धमोक्षौ । कुतः ? ससङ्गत्वात्=बन्धमोक्षहेतुधर्माधर्मादिभिर्गुणैः संबन्धः सङ्गस्तद्भवात् । प्रशुवत्=यथा गुणसंबन्धवतः पशोः परमार्थतो बन्धो मोक्षश्चेत्यर्थः ॥ ७२ ॥

ननु कतिभिर्गुणैः प्रकृतिरात्मानं बध्नाति मोनयति च ? तत्राह—

“रूपैः सतभिरात्मानं बध्नाति प्रधानं कोशकारवद्विमोचयत्येकरूपेण ॥ ७३ ॥

कोशकारवत्=यथा कोशकारः कटिविशेषः स्वगुणैरात्मानं बध्नाति तथा प्रधानं=प्रकृतिः सतभिः=धर्मवैराग्यैश्चर्याधर्माज्ञानवैराग्यानिश्चय्यै रूपैः=गुणैरात्मानं=स्वं बध्नाति । विमोचयति=मोचयति चैकरूपेण=एकेन विवेकज्ञानेन गुणेनेत्यर्थः ।

तत्राज्ञानमविवेक इति ध्येयम् ॥ ७३ ॥

नन्वेवमविवेकाद्बन्ध इति पूर्वोक्ता पञ्चमी नोपपद्येत, लोके गुणानां निमित्तकारणत्वस्यैव दृष्टेः, तत्राह—

“निमित्तत्वमविवेकस्येति न दृष्टहानिः” ॥ ७४ ॥

अविवेकस्य=पूर्वोक्तलक्षणस्याविवेकस्य पुरुषेषु बन्धादिकं प्रति निमित्तत्वं=निमित्तकारणत्वमवसेयमिति=अतो न दृष्टहानिः=लोके दृष्टस्य हानिर्नैत्यर्थः ।

निमित्तेऽपि पञ्चमी स्मरणादिति भावः ॥ ७४ ॥

ननु भवत्वविवेकात्पुरुषस्य बन्धादिकं, तथापि तन्निवर्तकस्य विवेकस्य सिद्धिः कथं स्यात् ? तत्राह--

“तत्त्वाभ्यासाच्चेति नेतीति त्यागाद्
विवेकसिद्धिः” ॥ ७५ ॥

नेति नेतीति त्यागात्=इदमर्थकमत्रेति पदम् । मकृत्यन्तानां चतुर्विंशतितत्त्वानां नेदमात्मानेदमात्मेति=एवं प्रकारेण परित्यागात् तत्त्वाभ्यासात्=परिशिष्यमाणस्यात्मतत्त्वस्य पुनः पुनश्चिन्तनलक्षणादभ्यासादादरनैरन्तर्य-दीर्घकालसेविताद्विवेकसिद्धिः=निरस्तसमस्तसंशयविपर्ययस्यात्मसाक्षात्कारलक्षणस्य विवेकस्य सिद्धिः=निष्पत्तिर्भवतीत्यर्थः ॥ ७५ ॥

ननु तत्त्वाभ्यासाच्चेद् विवेकस्य निष्पत्तिस्तर्ह्येकस्मिन् जन्मन्येव सर्वेषामभ्यासं कुर्वतां तन्निष्पत्तिः किं स्यात् ? तत्राह—

“अधिकारिप्रभेदान्न नियमः” ॥ ७६ ॥

अधिकारिप्रभेदात्=उत्तममध्यमाधमभेदेनाधिकारिणां भेदादभ्यासे क्रियमाणेऽपि न नियमः=नैकस्मिन् जन्मनि सर्वेषां विवेकनिष्पत्तिनियमः ॥ इत्यर्थः ॥

किन्तुत्तमानामेवेति भावः ॥ ७६ ॥

ननु विवेकनिष्पत्त्याऽविवेकनिवृत्तौ तदविनाभूतानिःशेषदुःखनिवृत्तेर्विवेकिनः पश्चादुपभोगो न स्यात्, तत्राह—

“बाधितानुवृत्त्या मध्यविवेकतोऽप्युपभोगः” ॥ ७७ ॥

उत्तमविवेकतो बाधितानामनुवृत्तिर्न भवतीति मध्यपदमुपात्तम् । अपिशब्दो मुक्तिसमूचायको भिन्नरुमः । मध्यविवेकतः=मन्दमध्योत्तमभेदाद्

विवेकोऽपि त्रिविधः । तत्र मध्यावस्थाद् विवेकाद् बाधितानुवृत्त्या=बाधितानां दुःखादीना प्रारब्धबलेनानुवृत्त्योपभोगोऽपि=भोगोऽपि संभवतीत्यर्थः ॥ ७७ ॥

ननु विवेके सत्यपि चेदुपभोगस्तदा विवेकेन किं कृत ? तत्राह—
“जीवन्मुक्तश्च” ॥ ७८ ॥

अप्यर्थश्चः । बाधितानुवृत्त्योपभोग कुर्वाणोऽपिविवेकमाहात्म्याञ्जीवन्मुक्तः=जीवन् सन् मुक्त इव भवतीत्यर्थः ॥ ७८ ॥

ननूपभोग कुर्वाणोऽपि जीवन्मुक्त इति न सिध्यति, तत्राह—

“उपदेश्योपदेष्टृत्वात् तत्सिद्धिः” ॥ ७९ ॥

उपदेश्योपदेष्टृत्वात्=लोकवेदयोरुपदेश्योपदेष्टृभावस्य दर्शनात् तत्सिद्धिः=तस्य जीवन्मुक्तस्य सिद्धिरित्यर्थः ।

मन्दविवेकस्योपदेश्यत्वादुत्तमविवेकस्य चोपदेष्टृत्वासम्भवादर्थोऽपदेष्टृमध्यविवेको जीवन्मुक्त इति भावः ॥ ७९ ॥

नन्वनुमानमेतन्न श्रुतिस्तत्राह—

“श्रुतिश्च” ॥ ८० ॥

तेस्य तावदेव चिरम् इति श्रुतिश्च जीवन्मुक्तस्य सद्भावे प्रमाणमित्यर्थः ॥ ८० ॥

विपक्षे दण्डमाह—

“ इतरथाऽन्धपरम्परा ” ॥ ८१ ॥

इतरथा=जीवन्मुक्तानङ्गीकारेऽन्धपरम्परा=उपदेष्टुरभावादन्धपरंपरापत्तिरित्यर्थः ।

सम्यग्विवेकचक्षूरहितत्वादन्योगुम्स्ताच्छिष्योऽपि तथात्वान्तथा, एवमत्रेऽपीत्यन्धपरम्परेति भावः ॥ ८१ ॥

ननु विवेकसाक्षात्कारेण निवृत्तायां प्रकृतौ कथं पुनर्जीवन्मुक्तस्तिष्ठेत् ?
तत्राह—

“ चक्रभ्रमणवद्धृतशरीरः ” ॥ ८२ ॥

चक्रभ्रमणवत्=यथा दण्डेन भ्राम्यमाणं चक्रं निवृत्तेऽपि दण्डे भ्रमण-
वदवतिष्ठते, तथायं धृतशरीरः=निवृत्तायां प्रकृतौ प्रारब्धकर्मणा धृतशरीर-
स्तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ८२ ॥

ननु तथापि जीवन्मुक्तस्य भोगादिवासनाक्षये शरीरधारणं न सिध्य-
ति, तत्राह—

“ संस्कारलेशतस्तत्सिद्धिः ” ॥ ८३ ॥

शरीरधारणहेतवो ये विषयभोगादिसंस्कारास्तेषां लेशः=आभासस्त-
स्मात्=विषयभोगादिवासनाभासात्तत्सिद्धिः=तस्य शरीरधारणस्य सिद्धि-
रित्यर्थः ॥ ८३ ॥

सम्प्रति भोगेन प्रारब्धकर्मक्षये परममुक्तिमुपसंहरन्नाह—

“ विवेकान्निःशेषदुःखनिवृत्तौ कृतकृत्यो
नेतरान्नेतरात् ” ॥ ८४ ॥

अध्यायपरिसमाप्तिवचना वीक्षा । विवेकात्=आत्मसाक्षात्कारलक्षणात्स-
त्त्वपुरुषान्यतापत्ययात्रिःशेषदुःखनिवृत्तौ=बाधिताबाधितसाधारण्येनास्त्रिल-
दुःखनिवृत्तौ सत्यां पुरुषः कृतकृत्यः=कृतकार्यः=मुक्तो भवति नेतरात्=ने-
तरस्मात्केवलत्कर्मण इत्यर्थः ॥ ८४ ॥

स्थूलं लिङ्गं तथा सृष्टिर्नामा वैराग्यसाधनम् ।

विवेकोऽथ द्वयी मुक्तिः सम्यगस्मिन्निरूपितम् ॥ १ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्योदासीनव-
र्यात्मारामभगवत्पादशिष्यहरिप्रसादकृतायां
सांख्यसूत्रवृत्तौ वैराग्याध्यायस्तृतीयः ॥३॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

ननु कस्मात्स विवेको जायते येन निःशेषदुःखनिवृत्तिः ? तत्राह—

“राजपुत्रवत् तत्त्वोपदेशात्” ॥ १ ॥

विवेक इति विपरिणम्यानुवर्तते । तत्त्वोपदेशात्=स विवेको गुरुभिरा-
त्मतत्त्वोपदेशाज्जायते । राजपुत्रवत्=यथा वसिष्ठेनात्मतत्त्वोपदेशाद्दानपुत्रस्य
रामस्य विवेको जात इत्यर्थः ॥ १ ॥

ननु यदर्थं गुरुणामुपदेशः किं तस्यैव विवेक उत्पद्यते, उत तदन्य-
स्यापि समोपस्थस्य ? तत्राह—

“पिशाचवदन्यार्थोपदेशोऽपि” ॥ २ ॥

विवेक इति पूर्ववदनुवर्तते । अन्यार्थोपदेशे=अन्यस्मै शिष्याय गुरुभि-
रात्मतत्त्वोपदेशे क्रियमाणेऽपि=तत्समीपस्थस्यान्यस्यापि यथाविधिश्रवणाद्
विवेको जायते । पिशाचवत्=यथा स्वमियायै पार्वत्यै शिवेनात्मतत्त्वोपदेशे
क्रियमाणे तत्पार्श्ववर्तिनः पिशाचनाम्नो भृत्यस्य विवेकोऽजायतेत्यर्थः ॥ २ ॥

ननु सकृत् तत्त्वोपदेशाच्चेद् विवेको नोपजायेत । तदा किं कर्तव्यं ?
तत्राह—

“आवृत्तिरसकृदुपदेशात्” ॥ ३ ॥

आवृत्तिः=सकृदुपदेशाद् विवेकेऽजायमाने, तदाऽऽवृत्तिः कर्तव्या । कुतः ?
असकृदुपदेशात्=छान्दोग्योपनिषदि षष्ठमपाठके श्वेतकेतुं पुत्रं प्रति पितु-
रारुणेरसकृदुपदेशदर्शनादित्यर्थः ॥ ३ ॥

ननु पुत्रं प्रति पितुरसकृदुपदेशः संभवति । न तु शिष्यं प्रति गुरोः ।
तत्राह—

“पितापुत्रवदुभयोर्दृष्टत्वात्” ॥ ४ ॥

पितापुत्रवत्=पितापुत्रयोरिवोभयोः=गुरुशिष्ययोरुपदेश्योपदेष्टृभावो भवति । न तद्विलक्षणः । कुतः ? दृष्टत्वात्=लोके प्रायेण तथा दृष्टत्वादित्यर्थः ॥ ४ ॥

नन्वेवमुत्पन्नाविवेकप्रत्ययस्य तदाह्याय किं कर्तव्यमित्याकांक्षायां पूर्वं तस्य सर्वथा विषयपरित्यागमाह—

“इयेनवत्सुखदुःखी त्यागवियोगाभ्याम्” ॥ ५ ॥

सर्वथा विषयपरित्यागः कर्तव्यः । यतस्त्यागवियोगाभ्यां सुखदुःखी=विषयस्य त्यागात्पुरुषः सुखी । तस्य स्वयं वियोगाच्च दुःखी भवति । इयेनवत्=यथाऽऽहितः इयेनः इयेनान्तैरामिषत्यागेन सुखी । तस्य स्वयं वियोगेन च दुःखी भवतीत्यर्थः ।

स्वयं त्यागः श्रेयानिति भावः ॥ ५ ॥

ननु कथं स्वयं विषयपरित्यागः स्यात् ? तत्राह—

“आहिनिल्र्वयनीवत्” ॥ ६ ॥

यथा सर्पो निल्र्वयनीं=स्वकीयां त्वचंभुक्तभोगां विज्ञाय स्वयमनायासेन परित्यजति, तथा भुक्तभोगान् विषयान् परिज्ञाय स्वयं मेधावी परित्यजेदित्यर्थः ॥ ६ ॥

निदर्शनान्तरमाह—

“छिन्नहस्तवद्वा” ॥ ७ ॥

यथा वा कश्चित्स्वकीयं छिन्नं हस्तं दुःखहेतुं मत्वा स्वयं परित्यजति, तथा परित्यजेदित्यर्थः ॥ ७ ॥

ननु विषयाणां परित्यागेऽपि मनसानुचिन्तने को दोषः ? तत्राह—

“असाधनानुचिन्तनं बन्धाय भरतवत्” ॥ ८ ॥

असाधनानुचिन्तनम्=असाधनानां=विवेकज्ञानासाधनानांविषयाणामनुचिन्तनं=मनसाऽनुचिन्तनं पुरुषस्य बन्धाय=बन्धनाय भवति । भरतवत्=यथा राजर्षिभरतस्य हरिणांशावकानुचिन्तनं बन्धाय बभूवेत्यर्थः ।

विषयानुचिन्तनं न कार्यमिति भावः ॥ ८ ॥

ननु विषयानुचिन्तनाभावेऽपि बहुभियोगे को दोषः ? तत्राह--

“बहुभियोगे विरोधो रागादिभिः
कुमारीशंखवत्” ॥ ९ ॥

बहुभिः=स्वभावतोविपरीताशयैर्बहुभियोगे=संगे सति रागादिभिः=सङ्गदोषादभिव्यज्यमानै रागद्वेषादिभिर्विरोधः=परस्परं विरोधो भवति । कुमारीशंखवत्=यथा कुमर्या हस्ते सङ्गतानां बहूनां शङ्खानामन्योऽन्ययोगेन झणत्कारलक्षणो विरोध इत्यर्थः ॥ ९ ॥

ननु बहुभियोगे भवतु विरोधो दूषणम् । द्वाभ्यां योगे किं दूषणं ? तत्राह-

“द्वाभ्यामपि तथैव” ॥ १० ॥

योगे विरोध इति पदद्वयमनुवर्तते । द्वाभ्यामपि=द्वाभ्यां योगेऽपि तथैव=बहुभियोगवदेव विरुद्धसंलापादिना विरोधो दूषणमित्यर्थः ॥ १० ॥ नन्वेवन्तर्हि किं कुर्यात् ? तत्राह-

“निराशः सुखी पिङ्गलावत्” ॥ ११ ॥

निराशः=परिवर्जितसर्वाशः सुखी=सन्तोषसुखभाग्भवेत् । पिङ्गलावत्=यथा पिङ्गला काचित्सर्वाशां परित्यज्य सुखिनी बभूवेत्यर्थः ॥ ११ ॥

नन्वेकाकी स्वगृहारम्भेऽशक्तः कथं सुखी भवेत् ? तत्राह-

“अनारम्भेऽपि परगृहे सुखी सर्पवत्” ॥ १२ ॥

अनारम्भेऽपि=स्वगृहारम्भभावांशऽपि परगृहे=परनिर्मितशून्यालये वसन् सुखी=नित्यं सुखभाग्भवेत् । सर्पवत्=यथा सर्पः स्वगृहमनारम्भमाणोऽपि परगृहे वसन् सुखी भवतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

ननु परगृहे वसन्नपि विवेकी बहुशास्त्राध्ययने गुरुणामुपासने च सक्तः किं कुर्यात् ? तत्राह-

“बहुशास्त्रगुरुपासनेऽपि सारादानं पदपदवत्” ॥ १३ ॥

बहुशास्त्रगुरुपासनेऽपि=बहूनां शास्त्राणां तदर्थं गुरुणाश्चोपासनेऽपि सत्तो
विवेकी सारादानं=सारस्य=विवेकप्रत्ययोपयुक्तस्यार्थस्यादानं=ग्रहणं कु-
र्यात् । पदपदवत्=यथा पदपदः=भ्रमरः कुमुमेभ्यः सारमेवादत्ते नान्यदि-
त्यर्थः ॥ १३ ॥

ननु सारमाददानस्यापि विवेकिनो जनाकुले संसारे समाधिभ्रेषः सेत्स्यति,
तत्राह-

‘इषुकारवत्रैकचित्तस्य समाधिहानिः ॥ १४ ॥

एकचित्तस्य=सर्कचित्तस्य=एकाग्रमनसो विवेकिनः कथमपि समाधि-
हानिर्न=न भवति । तत्रोदाहरणमिषुकारवत्=यथा शरैकचित्तस्य शरकार-
स्य पार्श्वान्यां संसैन्यराजगमनेऽपि न समाधिभ्रेषो जात इत्यर्थः ॥ १४ ॥

नन्वेकचित्तस्यापि कथञ्चित्प्रमादाच्छास्त्रानियमोल्लंघने किं स्यात् ?

तत्राह-

“कृतनियमलङ्घनादानर्थक्यं लोकवत्” ॥ १५ ॥

कृतनियमलङ्घनान्=शास्त्रेण कृतस्य नियमस्य लङ्घनात्=उल्लंघनादान-
र्थमयम्=अनर्थभावः=स्वार्थहानिर्भवति । लोकवत्=यथा लोके रुग्णस्य पुंसः
शास्त्रकृतपथ्यादिनियमोल्लङ्घनादानर्थमयमित्यर्थः ।

कथमपि नियमस्य लङ्घनं न कुर्प्यादिति भावः ॥ १५ ॥

ननु नियमज्ञाने तदुल्लङ्घनादानर्थमयेऽपि तद्विस्मरणे को दोषः ? तत्राह-

“तद्विस्मरणेऽपि भेकीवत्” ॥ १६ ॥

आनर्थक्यमित्यनुवर्तते । तद्विस्मरणेऽपि=तस्य शास्त्रेण कृतस्य नियमस्य
विस्मरणेऽप्यस्यानर्थक्यं भवति । भेकीवत्=यथा कया चिद् राजकन्यकया
नाम्ना भेक्या पाणिग्रहसमये ‘भो आर्य्यपुत्र कदापि त्वद्वियोगो मे माभूद-
न्यथा मद्वियोगस्ते भविष्यति ’ इति कृतस्य नियमस्य विस्मरणे देवादेका-
किनो बहिर्गतस्यतद्भर्तुर्वसुधाधिपस्य भेकीवियोगलक्षणमानर्थक्यं बभू-
वेत्यर्थः ॥ १६ ॥

नन्वेतदुत्पन्नविवेकप्रत्ययस्य कर्तव्यमुक्त । यः पुनर्विवेकोत्पत्त्यर्थं केवलं गुरुमुखादुपदेशमात्रं शृणोति तस्य किं कर्तव्यं ? तत्राह—

“ नोपदेशश्रवणेऽपि कृतकृत्यता, परामर्शादृते विरोचनवत् ” ॥ १७ ॥

उपदेशश्रवणेऽपि=गुरुमुखात्सत्यप्युपदेशश्रवणे परामर्शादृते=गुरुवास्य-
विचार परामर्शस्त विना कृतकृत्यता=कृतार्थता न=न भवति । विरोचन-
वत्=यथा विरोचनस्य गुरुमुखादुपदेशश्रवणेऽपि परामर्शादृते कृतकृत्यता
नाभूदित्यर्थ ।

श्रवणानन्तर परामर्शं कर्तव्यं इति भावः ॥ १७ ॥

ननु श्रवणानन्तर कस्याय परामर्शो दृष्टः ? तत्राह—

“ दृष्टस्तयोरिन्द्रस्य ” ॥ १८ ॥

परामर्श इति विपरिणम्यानुवर्तते । तयो =विवेकार्थं गुरु प्रजापति-
मुपसर्पंतोरिन्द्रविरोचनयोरिन्द्रस्य परामर्शो दृष्ट इत्यर्थः ॥ १८ ॥

नन्वेव तर्हि श्रवणानन्तर परामर्शे सति झटित्येव विवेकप्रत्ययस्य
सिद्धिः स्यात्, तत्राह—

“ प्रणतिब्रह्मचर्योपसर्पणानि कृत्वा सिद्धिर्ब-
हुकालात् तद्वत् ” ॥ १९ ॥

प्रणतिब्रह्मचर्योपसर्पणानि=नम्रीभाव प्रणति । सर्वेन्द्रियसयमो ब्रह्म-
चर्यम् । श्रद्धाभक्तिभ्या यथाविधि गुरु प्रत्युपगमनमुपसर्पण । तान्येतानि
कृत्वा=नियमेनानुष्ठाय सिद्धिः =श्रवणपरामर्शाभ्या विवेकप्रत्ययस्य निष्पत्ति-
र्बहुकालात्=बहुकालानन्तर भवति । न द्वागित्येव । तद्वत्=तच्छब्दे-
नेन्द्रस्य परामर्शः । यथा प्रजापतौ गुरौ प्रणतिब्रह्मचर्योपसर्पणानि कुर्वन्त
इन्द्रस्य श्रवणपरामर्शाभ्या विवेकप्रत्ययस्य सिद्धिर्बहुकालाद्भव-
दित्यर्थः ॥ १९ ॥

ननु किमेवमेव सर्वत्र सर्वथा कालनियमः ? तत्राह—

“न कालनियमो वामदेववत्” ॥ २० ॥

कालनियमः=विवेकप्रत्ययस्य सिद्धौ सर्वथा कालस्य नियमो न=नास्ति । वामदेववत्=यथा वामदेवस्यैहिकसाधनाभावेऽपि प्राग्भवीयसाधनेभ्यो द्रागित्येव विवेकप्रत्ययोदयो बभूवत्यर्थः ॥ २० ॥

ननु प्रणतिब्रह्मचर्योपसर्पणानि कुर्वतो गुरुणां तत्त्वोपदेशाच्चेदिवेकसिद्धिस्तर्हि कुतो बहुकालापेक्षा ? तत्राह—

“अध्यस्तरूपोपासनात्पारंपर्येण यज्ञो-

पासकानामिव” ॥ २१ ॥

यत इति शेषः । सिद्धिरित्यनुवर्तते । यस्मादध्यस्तरूपोपासनात्=गुरुभिरुपादिष्टं रूपमध्यस्तरूपम् । परोक्षत्वात् । तस्योपासनं=श्रद्धाभक्तिभ्यामनुष्ठानं=धारणामिति यावत्तस्मात्पारम्पर्येण=ध्यानादिपरंपरया विवेकप्रत्ययस्य सिद्धिर्भवति । यज्ञोपासकानामिव=यथा यज्ञादिकर्मानुष्ठायिनामदृष्टादि पारम्पर्येणाभ्युदयसिद्धिरित्यर्थः ।

तत्र प्रणतिब्रह्मचर्योपसर्पणानि कृत्वा श्रवणम् । श्रुतस्यासंभावनानिवृत्त्यै श्रद्धाभक्तिभ्यां परामृदय धारणं मननम् । मतस्य विपरीतभावनोपशान्त्यर्थं ध्यानं निदिध्यासनम् । तस्य पाकोऽङ्गभूतः समाधिः । तस्य मपाकोऽङ्गी समाधिः संभजातः । ततश्चित्साक्षात्कारलक्षणा नाम्ना ऋतम्भरा प्रज्ञा सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिरिति बहुकालविवेकः ॥ २१ ॥

नन्वेवञ्चेत्तर्हि कर्मभिरूर्ध्वगत्यैवालम् । कृतं परंपरायाससाध्येन मोक्षहेतुना विवेकप्रत्ययेन, तत्राह—

“इतरलाभेऽप्यावृत्तिः पञ्चाग्नियोगतो जन्मश्रुतेः” ॥ २२ ॥

इतरलाभेऽपि=वेदोक्तैर्निष्कामकर्मादिभिर्मोक्षेतरस्योर्ध्वगमनस्य लाभेऽपि=प्राप्तावप्यावृत्तिः=पुनरावृत्तिरस्ति न मोक्षवदनावृत्तिः । कुतः ? पञ्चाग्नियोगतः=छान्दोग्योपनिषदि पञ्चममपाठके द्युपर्जन्यधरानरयोपितां पञ्चाग्नीनां

संबन्धतो जन्मश्रुतेः=‘असौ वावलोको गौतमाग्निः’ इत्यादि-
नोर्ध्वगतमतोऽपि जन्मश्रवणादित्यर्थः ।

तत्रोर्ध्वगमनं ब्रह्मलोकपर्यन्तमिति सर्वे श्रुतिविदो भाष्यकृदादयः।
ते च लोकाः सप्त पुरुषस्य कर्मिणः प्राकृतावस्थाविशेषा नेदृशो नगरभेदा
इत्यनुसन्धेयम् ॥ २२ ॥

नन्वेवं विवेकमत्ययोत्पत्त्यर्थं ब्रह्मलोकान्तस्य निखिलसंसारस्य हानं
तद्विलक्षणस्य च मोक्षस्योपादानं कस्य स्यात् ? तत्राह-

“विरक्तस्य हेयहानमुपादेयोपादानं हंसक्षीरवत्” ॥२३॥

विरक्तस्य=रेहिकामुष्मिकविषयावितृष्णस्य हेयहानं=हेयस्य संसारस्य
हानमुपादेयोपादानम्=उपादेयस्य मोक्षस्य चोपादानं संभवति।हंसक्षीरवत्=
यथा हंसपक्षिणो नीरेण मिश्रिते क्षीरे नीरस्य हानं क्षीरस्य चोपादान-
मित्यर्थः ॥ २३ ॥

ननु विरक्तस्यैतदुभयञ्चेत्तदा कृतं सत्सङ्गमाहात्म्येन, तत्राह-

“लब्धातिशययोगाद्वा तद्वत्” ॥ २४ ॥

हेयहानमुपादेयोपादानमित्यनुवर्तते । लब्धातिशययोगात्=लब्धः=संपा-
दितो विवेकमत्ययकाष्ठालक्षणोऽतिशयो येन, तस्य सतः पुरुषस्य योगात्=
संगाद्वा=अपि हेयहानमुपादेयोपादानञ्च संभवति । तद्वत्=हंससंगाद् हंस-
स्यैवेत्यर्थः ॥ २४ ॥

नन्वेवं रागिणोऽपि तदुभयं स्यात्, तत्राह-

“न कामचारित्वं रागोपहृते शुकवत्” ॥ २५ ॥

रागोपहृते=रागेण गुणेनाभिभूते पुरुषे कामचारित्वं=यथेष्टसञ्चारित्वमेव
न=न संभवति । कुतस्तदुभयम् ? तत्रोदाहरणं शुकवत्=यथा रागोपह-
ृतस्य शुकपक्षिणः कामचारित्वाभाव इत्यर्थः ॥ २५ ॥

ननु कुतोऽयं रागिणः कामचारित्वाभावः ? तत्राह-

“गुणयोगाद् बद्धः शुकवत्” ॥ २६ ॥

(९४) सांख्यदर्शनसूत्रवृत्तौ ।

यत इति शेषः। यस्मादसौ रागी गुणयोगात्=रागादिगुणगन्धस्पर्शबद्धः=
बन्धनं गतोऽस्ति । शुरुत्ववत्=यथा गुणयोगाद् बद्धः शुरुः ५क्षी कामचारी
न भवतीत्यर्थः ॥ २६ ॥

ननु भोगाद्रागशान्तौ रागिणोऽपि वैराग्यं सेत्स्यति, तत्राह—

“ न भोगाद्रागशान्तिर्मुनियत् ” ॥ २७ ॥

भोगात्=विषयभोगाद्रागशान्तिः=रागस्य निवृत्तिर्न=न भवति। मुनिवत्=
यथा सौभारिनाप्रो मुनेर्विषयभोगात् रागस्य शान्तिरजायतेत्यर्थः ॥ २७ ॥

ननु कस्मात्तर्हि रागोपशान्तिः ? तत्राह—

“ दोषदर्शनाद्बुभयोः ” ॥ २८ ॥

उभयोः=महत्तित्तरागयोर्दोषोदोषदर्शनात्=परिणामित्वदुःखात्मनत्वा-
दिदोषदर्शनाद्वागः शान्त्यतीत्यर्थः ॥ २८ ॥

ननुपदेशादेव विवेकप्रत्ययः सेत्स्यति किमुभयोर्दोषदर्शनाद्वागम्य
शान्त्या ? तत्राह—

“ न मलिनचेतस्युपदेशवीजप्ररोहोऽजवत् ” ॥ २९ ॥

मलिनचेतसि=रागादिमलेन मल्लिने चित्ते नोपदेशवीजप्ररोहः=उपदेश-
वीजस्य प्ररोहो न भवति । तत्रोदाहरणमजवत्=यथाऽनस्य राज्ञो भाष्या-
शोकादिना मल्लिने चेतसि वसिष्ठोपदेशवीजस्य प्ररोहो नाभूदित्यर्थः ॥ २९ ॥

ननु मल्लिने चेतसि यथाकाममुपदेशवीजं मा प्ररोहतु यत्किञ्चित्तु
प्ररोहिष्यति, तत्राह—

“ नामासमात्रमपि मलिनदर्पणवत् ” ॥ ३० ॥

आभासमात्रमपि=दूरे तावदुपदेशवीजप्ररोहः, मल्लिनचेतसि तु तदाभा-
समात्रमपि न=न भवति । मल्लिनदर्पणवत्=यथा मल्लिने दर्पणे मुसाभासाभाव
इत्यर्थः ॥ ३० ॥

ननु तथापि गुरुणामुपदेशो न व्यथोऽवदयं ततो ज्ञानं भविष्यति,
तत्राह—

“ न तज्जस्यापि तद्रूपता पंकजवत् ” ॥ ३१ ॥

तज्जस्यापि=तस्माद्गुरुणामुपदेशाज्जायमानस्यापि ज्ञानस्य न तद्रूपता=नोपदेशानुरूपता भवति । चेतोदोषात् । पङ्कजवत्=यथा बीजाज्जायमानस्यापि पङ्कजस्य न बीजानुरूपता पंकदोषादित्यर्थः ॥ ३१ ॥

तदेवं श्रवणादिषु वैराग्यस्यैव प्राधान्येन विवेकप्रत्ययोत्पत्तिसाधन-
स्वमभिधाय यः पुनरणिमादिभूतियोगनैव कृतकृत्यतां मन्यते त
प्रत्याह

“ न भूतियोगेऽपि कृतकृत्यतोपास्यसिद्धि-
बहुपास्यसिद्धिवत् ” ॥ ३२ ॥

अव्यायपरिसमाप्तौ वीप्सा । भूतियोगेऽपि=कथञ्चिद्योगमभ्यस्यतोऽणि-
मादिविभूतियोगेऽपि कृतकृत्यता=कृतार्थत्व न=न जायते । योगेविप्रयोग-
स्यावश्यंभावात् । उपास्यसिद्धिवत्=व्यतिरेक्युदाहरणार्थम्, यथोपास्यस्य=
मुमुक्षुभिरुपास्यमानस्य विवेकज्ञानस्य सिद्धितः कृतकृत्यतेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

आत्मतत्त्वोपदेशादिविवेकज्ञानसाधनम् ।

निरूपितं तुरीयेऽस्मिन्नितिहासे पुरस्कृतम् ॥ १ ॥

इति श्रीमत्परहंसपरिव्राजकाचार्य्योदासीनवर्य्यात्मा-
रामभगवत्पादशिष्यहरिप्रसादकृतायां सांख्यसु-
त्रवृत्तौ चतुर्थोऽयमाख्यायिकाध्यायः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

चतुर्भिरध्यायैः स्वसिद्धान्तं निरूप्य तद्दार्ढ्याय परसिद्धान्तमपाकर्तुं पञ्चमाध्यायमारभमाणो ननु विवेकमत्ययाच्चोन्निशेषतो दुःसनिवृत्तिस्तर्हि किं मङ्गलेन लौकिकवैदिकाचारेणेति शङ्कान्तावदपाकरोति ।

“मङ्गलाचरणं शिष्टाचारात्फलदर्शनाच्छ्रुतितश्चेति” ॥१॥

इति शब्दो हेत्वन्तराकांक्षां निरस्यति । मङ्गलाचरणं=मङ्गलानां=शुभानां लौकिकवैदिककर्मणामाचरणम्=अनुष्ठानं विवेकिभिरवश्यं कर्तव्यम् । कुतः ? शिष्टाचारात्=शिष्टैः=स्वधर्मनिष्ठवैदिकैः पुरुषैराचारात्=आचारितत्वात् फलदर्शनात्=अनुष्ठितानां तेषां तत्तदभ्युदयादिलक्षणस्य फलस्य दर्शनात् श्रुतितश्च=

‘कुर्वन्नेवेह कर्माणि जीजीवेच्छतः समाः’ यान्यन-
वद्यानि कर्माणि, तानि सेवितव्यानि, नो इतराणि,
इत्यादि श्रुतितश्चेत्यर्थः ॥ १ ॥

नन्वस्तु विवेकिनामपि कर्तव्यं लौकिकं वैदिकं कर्म । तथापि तत्फल-
दानायेश्वराभ्युपगमो व्यर्थः कर्मणैव फलनिष्पत्तेस्तस्य तदधिष्ठितत्वा-
सिद्धेश्च । तत्राह—

“न, ईश्वराधिष्ठिते फलनिष्पत्तिः कर्मणा तत्सिद्धेः” ॥२॥

चोऽनुवर्तते । न=कर्मणो जडत्वात्स्वतः फलदातृत्वं नाकिन्वीश्वराधिष्ठिते=
तदधिष्ठानविषयीभूते तस्मिन् फलनिष्पत्तिः=तत्तदभ्युदयादिलक्षणस्य
फलस्य सिद्धिः । कर्मणा च=कर्महेतुना च तत्सिद्धेः=यत्कर्म, तत्सर्व-
पराधिष्ठितं सत् फलदं, यथा मजानाथाधिष्ठितं प्रजाकर्म, तथा चेदं वैदिकं
कर्मेति तस्य=ईश्वराधिष्ठितत्वस्य सिद्धेरित्यर्थः ॥ २ ॥

ननु कस्मादीश्वरः परेषां कर्माण्यधितिष्ठति ? तत्राह—

“स्वोपकारादधिष्ठानं लोकवत्” ॥ ३ ॥

स्वोपकारात्=स्वीयानामुपकारः स्वोपकारः ‘तस्यात्मानुग्रहाभा-
वेऽपि भूतानुग्रहप्रयोजनम्’ इति योगभाष्योक्तेः । तस्मात्=जी-
वोपकृतिमात्रादीश्वरस्याधिष्ठानं=जीवकर्मसुसंबन्धविशेषः=अधिष्ठातृत्वमिति-
यावत् । लोकवत्=यथा लोके कारुणिकस्य प्रजानाथस्य प्रजाकर्मस्वधिष्ठा-
नमित्यर्थः ॥ ३ ॥

ननु यथेश्वरस्य स्वीयोपकारस्तथा स्वापकारोऽपि स्यात्को दोषस्तत्राह—

“लौकिकेश्वरवदितरथा” ॥ ४ ॥

इतरथा=स्वीयोपकारवत्स्वोपकारेऽद्भवति लौकिकेश्वरवत्=लोकसिद्धमने-
श्वरवदपर्याप्तकामः स्यादित्यर्थः ॥ ४ ॥

नन्वात्मानमुपकुर्वाणोऽपि नासौ लौकिकेश्वरवन्मन्तव्यस्तत्राह—

“पारिभाषिको वा” ॥ ५ ॥

वा=आत्मानमुपकुर्वाणोऽपि चेदीश्वरस्तर्हि पारिभाषिकः=स्वपारिभाषा-
मात्रकल्पः स्यान्न सर्वसंमत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

ननु पर्याप्तकामत्वात्तस्य स्वोपकासभावेऽपि रागाभावात्कथमाविष्ठातृत्वं
सिद्ध्येत् ? तत्राह—

“न रागादृते तत्सिद्धिः प्रतिनियतकारणत्वात्” ॥ ६ ॥

न रागादृते=नान्तरेण रागम् । किन्तु करुणालक्षणाद्वागादीश्वरस्य
तत्सिद्धिः=अधिष्ठातृत्वसिद्धिः । कुतः ? प्रतिनियतकारणत्वात्=प्रवृत्तिं प्रति
रागमात्रस्य नियमेन कारणत्वादित्यर्थः ॥ ६ ॥

ननु रागी भवन्तीश्वरो ऽदृश्यति रागस्य दोषत्वात्, तत्राह—

“तद्योगेऽपि न नित्यमुक्तः” ॥ ७ ॥

तद्योगेऽपि=तस्य करुणालक्षणस्य रागस्य योगे=संबन्धे सत्यपि । नित्यमुक्तः=नित्यं क्लेशरमंविपाकाशयैर्विनिर्मुक्तः परमात्मा न=नैव दुष्यतीत्यर्थः ।

तत्रेश्वरस्य क्लेशात्मकां रागो नाभिधीयते । किन्तु करुणात्मकः । तेन तद्योगे सत्यपि न तस्य किञ्चिद् दुष्यति, क्लेशात्मकरागस्यैव दुष्टाहेतुत्वात् । नाप्यधिग्रानृत्वानुपपत्तिः । तादृग् रागाभावेऽपि करुणालक्षणरागस्य सद्भावात्कारणिकानामिवेश्वरस्यापि तदुपपत्तेः । करुणा चास्य भगवतो जगदधिपतेरागन्तुकी न, किन्तु स्वाभाविकी, नित्यत्वादिति न कश्चिदोप इत्यनुसन्धेयम् ॥ ७ ॥

ननु जीव एवेश्वरः संपद्यते, न तदनातिरिक्तः कश्चनेश्वरः, तस्य तत्संपत्तिश्च न स्वभावात्, किन्तु प्रकृतियोगात्, तत्राह—

“प्रधानशक्तियोगाच्चेत्संगापत्तिः” ॥ ८ ॥

प्रधानशक्तियोगात्=प्रधानात्मिका शक्तिःप्रधानशक्तिः=प्रकृतिस्तस्या योगः=संयोगस्तस्मात् चेद्=यादि जीवस्यैश्वर्यं, तदा तस्य संगापत्तिः=निःसंगताभंगापत्तिः स्यादित्यर्थः ॥ ८ ॥

नन्वस्तु तर्हि तत्सत्तामात्राजीवस्यैश्वर्यं, तत्राह—

“सत्तामात्राच्चेत् सर्वैश्वर्यम्” ॥ ९ ॥

सत्तामात्राच्चेत्=प्रधानशक्तेस्तादस्येनविद्यमानता सत्ता, तन्मात्राच्चेदैश्वर्यं, तदा सर्वैश्वर्यं=सर्वेषां समानमैश्वर्यं स्यादित्यर्थः ।

प्रकृतिसत्तायाः सर्वान् प्रत्यविशेषादितिभावः ॥ ९ ॥

ननु समानत्वात्सर्व एवेश्वराः सिध्यन्तु को दोषस्तत्राह—

“प्रमाणाभावात् तत्सिद्धिः” ॥ १० ॥

प्रमाणाभावात्=प्रमाणमत्र प्रत्यक्षम् । तदभावात्तत्सिद्धिः=तस्य=सर्वैश्वर्यस्य=सर्वेषामीश्वरभावस्य सिद्धिर्न=न भवतीत्यर्थः ॥ १० ॥

ननु माम्नु प्रत्यक्षमनुमान भविष्यति, तत्राह—

“संबन्धाभावान्नानुमानम्” ॥ ११ ॥

संबन्धाभावात्=संबन्धोप्याप्ति, तदभावस्तद्गहाभावः, तस्मान्नानुमानम्= अनुमानमपि तत्साधक नेत्यर्थः ॥ ११ ॥

ननु श्रुत्या तर्हि जीवस्य नित्येश्वरभाव सिध्यति, तत्राह—

“श्रुतिरपि प्रधानकार्यत्वस्य” ॥ १२ ॥

श्रुतिरपि=वेदिका श्रुतिरपि प्रधानकार्यत्वस्य=नैविश्वर्ये प्रकृतिकार्यत्वस्य बोधिका विद्यते, न नित्येश्वरभावस्येत्यर्थः ॥ १२ ॥

ननु माम्नु जीव ईश्वरः, विज्ञानात्मकं ब्रह्मैवाविद्याशक्तियोगादीश्वरो भविष्यति, तत्राह—

“ नाविद्याशक्तियोगो निःसंगस्य ” ॥ १३ ॥

अविद्याशक्तियोग =विद्यावाध्या, सदसदिलक्षणा, मायाशक्तिरविद्याशक्तिस्तस्या योगः=सगो नि सङ्गस्य=निष्कान्तसर्वसगस्य ब्रह्मणो न=न सम्भवतीत्यर्थः ।

तदसभवे तु तदसभव एवेतिभावः ॥ १३ ॥

नन्त्रविद्यायोगोऽपि तस्याविद्यक एवाभ्युपगम्यते न पारमार्थिकः, तत्राह—

“ तद्योगे तत्सिद्धावन्योऽन्याश्रयत्वम् ” ॥ १४ ॥

अविद्याया सिद्धायामाविद्यकस्तद्योग सिध्यति, नचाद्याप्यविद्या सिद्धाऽस्मिन्, तद्योगे=अविद्यायोगे सिद्धे सति तत्सिद्धौ=अविद्यासिद्धौ चान्योऽन्याश्रयत्वम्=परस्पराश्रयत्व दूषण स्यादित्यर्थः ॥ १४ ॥

नन्त्रविद्यातद्योगयोर्बीजाङ्कुरवदनादित्वाच्चान्योऽन्याश्रयत्व दोषः, तत्राह—

“ न बीजाङ्कुरवत्सादिसंसारश्रुतेः ” ॥ १५ ॥

बीजाङ्कुरवत्=बीजाङ्कुरयोरिव न=अनादित्वं न । कुतः ? सादिसंसारश्रुते =सादिभूतस्याविद्यातद्योगलक्षणसंसारस्य श्रवणादित्यर्थः ॥ १५ ॥

(१००) सांख्यदर्शनसूत्रवृत्तौ ।

नन्वविधैवासिद्धेति न युक्तम् । विद्यान्यत्वस्यैवाविद्यात्वाद्, तत्राह—

“ विद्यातोऽन्यत्वे ब्रह्मबाधप्रसंगः ” ॥ १६ ॥

विद्यातोऽन्यत्वे=विद्यान्यत्वस्यैवाविद्यात्वे ब्रह्मबाधप्रसंगः=विद्याऽन्यत्वा-
विशेषाद् ब्रह्मणोऽप्यविद्यावद् बाधः प्रसज्येतेत्यर्थः ॥ १६ ॥

विपक्षे दण्डमाह—

“ अबाधे नैष्फल्यम् ” ॥ १७ ॥

अबाधे=ब्रह्मबाधाभावे नैष्फल्यं=विद्याया निष्फलत्वं स्यादित्यर्थः ॥ १७ ॥

ननु विद्याऽन्यत्वं न विद्याभिन्नत्वं विवक्षितम् । अपि च विद्याबाध्य-
त्वम् । तेन न ब्रह्मबाधप्रसंगस्तत्राह—

“ विद्याबाध्यत्वे जगतोऽप्येवम् ” ॥ १८ ॥

विद्याबाध्यत्वे=विद्याबाध्यत्वस्यैवाविद्यात्वे जगतोऽपि=ममश्नस्याप्येवम्=
अनया रीत्याऽविद्यात्वं स्यादित्यर्थः ।

विद्याबाध्यत्वाविशेषादिति भावः ॥ १८ ॥

नन्वस्तु जगतोऽप्यविद्यात्वम् । किं तेन ? तत्राह—

“ तद्रूपत्वे सादित्वम् ” ॥ १९ ॥

तद्रूपत्वे=जगतोऽप्यविद्यास्वरूपत्वे सादित्वं=जगदिवाविद्याया अपि
सादित्वं स्यान्नानादित्वमित्यर्थः ।

तथा च नेष्टसिद्धिरिति भावः ॥ १९ ॥

ननु तत्रापि जीवानां धर्माधर्मादृष्टसिद्धौ तत्फलप्रदाता कश्चिदीश्वरः
मिथ्यति । तदेव नास्ति । कुतस्तत्सिद्धिस्तत्राह—

“ न धर्मापलापः प्रकृतिकार्यवैचित्र्यात् ” ॥ २० ॥

धर्मापलापः=धर्मलक्षणादृष्टस्यापह्नवो न=न संभवति । कुतः ? प्रकृति
कार्यवैचित्र्यात्=प्रकृतिकार्योणां सुखादीनां विचित्रताया दर्शनादित्यर्थः ।

कश्चित्सुखी, कश्चित्सुखितर, कश्चित्सुखितम इति प्रकृतिकार्ष्यवैचि-
न्यान्यथानुपपत्त्या धर्मसिद्धिरिति भाव ॥ २० ॥

ननु स्वभावादेव वैचि-यमस्तु । किमसिद्धेन धर्मेण ? तत्राह—

“श्रुतिलिङ्गादिभिस्तत्सिद्धिः” ॥ २१ ॥

‘पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन’ इत्यादि-
श्रुति । सुखभोगोऽदृष्टमन्यो भोगत्वाद् दुःखभोगावदित्यादिलिङ्गम ।
वादिना योगिप्रत्यक्षमित्येभिस्त्रिभिः प्रमाणैस्तत्सिद्धि = तस्य धर्मस्य
सिद्धिरित्यर्थ ।

स्वभाववैचि-यकल्पन गौरवान्न स्वभावाश्रयण युक्तमिति भाव ॥ २१ ॥

ननु यदस्माकं न प्रत्यक्ष, तत्रास्त्येव तत्राह—

“न नियमः प्रमाणान्तरावकाशात्” ॥ २२ ॥

न नियम = यदस्माकं न प्रत्यक्ष तत्रास्त्येवेति नियमो नाकुत प्रमाणा-
न्तरावकाशात् = अप्रत्यक्षे वस्तुनि प्रमाणान्तरयो शब्दानुमानयोरवकाशस्य =
गोचरत्वस्य सभवादित्यर्थ ॥ २२ ॥

धर्मं प्रसाध्याधर्मं साधयन्नाह—

“उभयत्राप्येवम्” ॥ २३ ॥

उभयत्रापि = धर्मवदधर्मस्येव = पूवात्प्रकारेण श्रुतिलिङ्गादिव प्रमाण
बोध्यमित्यर्थ ॥ २३ ॥

ननु धर्मवदधर्मसाधनं न युक्तम् । अर्थादेव तत्सिद्धेस्तत्राह—

“अर्थात् सिद्धिश्चेत्समानमुभयो” ॥ २४ ॥

अर्थात् सिद्धिश्चेत् = एकस्मिन् सिद्धे तदपरस्य तत्संबन्धितया सिद्धि-
रर्थात्सिद्धिस्तत्र धर्म सिद्धे तत्प्रतिद्वन्दित्वादधर्मस्य सिद्धिश्चेत्तदा समानमु-
भयो = एतद् धर्माधर्मयोरुभयोरपि समानमित्यर्थ ।

अधर्मवद् धर्मेऽपि पर्यानुयोगोऽयं तुल्य इति भाव ॥ २४ ॥

ननु धर्मादिस्वीकारे पुरुषस्य निर्गुणत्वं न स्यात्, तत्राह—

“अन्तःकरणधर्मत्वं धर्मादीनाम्” ॥ २५ ॥

धर्मादीनां=धर्माधर्मसुखदुःखरागद्वेषजानेच्छायत्नादीनामन्तःकरणधर्म-
त्वं=बुद्धिधर्मत्वं न पुरुषधर्मत्वमित्यर्थः ॥ २५ ॥

ननु धर्मादीनामन्तःकरणधर्मत्वे पुरुषे तत्समारोपो वक्तव्यः । समारो-
पितानाञ्च तेषां विवेकजानेनात्यन्तबाधे सत्कार्प्यबाधो न सिध्येत्, तत्राह—

“गुणादीनाञ्च नात्यन्तबाधः” ॥ २६ ॥

गुणादीनाञ्च=उपचारात्कार्प्यकारणप्रयोगस्तद्वाधामात्रेः । वैशेषिकपरि-
भाषय वा प्रयोगोऽयम् । धर्मादीनाञ्च नात्यन्तबाधः=न स्वरूपतो बाध
इत्यर्थः ।

अयस्यौष्ण्यवदात्मनि संसर्गतो बाधाभ्युपगमादिति भावः ॥ २६ ॥

ननु स्वस्य धर्मादिज्ञाने जातेऽपि परस्य तज्ज्ञानं कथं भवेत् ? तत्राह—

“पञ्चावयवयोगात्सुखसंविद्धिः” ॥ २७ ॥

गुणादीनामित्यनुवर्तते । पञ्चावयवयोगात्=पञ्चानां प्रतिजाहेतूदाहरणो-
पनयनिगमनानामवयवानां योगः=मेलनं यस्मिन् परार्थानुमानं तस्माद्
धर्मादीनां सुखसंविद्धिः=सुखेनानायासेन संविद्धिः=ज्ञानं भवतीत्यर्थः ॥ २७ ॥

ननु व्याप्तिसिद्धयधीनजन्म ह्यनुमानम् । सा तावत्कथं भवेत् ? तत्राह—

“नसकृद्ग्रहणात् संबन्धसिद्धिः” ॥ २८ ॥

नसकृद्ग्रहणात्=नैकधेत्यादिवत्समासः, साध्यसाधनयोरसकृत्सहचारग्रह-
णात्संबन्धसिद्धिः=संबन्धो व्याप्तिस्तत्सिद्धिर्भवतीत्यर्थः ॥ २८ ॥

ननु केयं व्याप्तिः ? तत्राह—

“नियतधर्मसाहित्यमुभयोरेकतरस्य वा व्याप्तिः” २९ ॥

उभयोः=साध्यसाधनयोर्दोरेकतरस्य वा=साधनमात्रस्य वा यन्नियत-
धर्मसाहित्यं=नियतम्=अव्यभिचारितं, धर्मतायां साहित्यं, धर्मसाहित्यं=
सहचारः । अव्यभिचारितसंबन्ध इति यावत्सा व्याप्तिरित्यर्थः ।

समव्याप्तिप्रदर्शनार्थमुभयोरिति, विषमव्याप्तिप्रदर्शनार्थमेकतरस्यवेति ग्रहणम् । तत्रानित्यत्वकृतकत्वयोः समव्याप्तिः । धूमस्य च विषमव्याप्तिरिति विवेकः ॥ २९ ॥

ननु नियतधर्मसाहित्यं न व्याप्तिः, अपि च तत्त्वान्तरं, तत्राह—

“ न तत्त्वान्तरं वस्तुकल्पनाप्रसक्तेः ” ॥ ३० ॥

न तत्त्वान्तरं = नियतधर्मसाहित्यातिरिक्तं पदार्थान्तरं वातिर्न । कुनः ? वस्तुकल्पनाप्रसक्तेः = तत्त्वान्तरकल्पनाप्रसगादित्यर्थः ।

धर्मकल्पनापेक्षया धर्मिकल्पने गौरवस्यादिति भावः ॥ २० ॥

ननु नियतधर्मसाहित्यं कौटुम्बिकं विवक्षितं ? तत्राह—

“ निजशक्त्युद्भवमित्याचार्याः ” ॥ ३१ ॥

निजशक्त्युद्भवः = वस्तुनो नैमागकी शक्तिर्निजशक्तिस्त्वयोद्भवः = अभिव्यक्तिर्यस्य, तत्तथाभूतं साहित्यमित्याचार्याः = साख्याचार्याः प्राहुस्तित्यर्थः ।

तत्र स्वभावप्रतिबद्धं व्याप्यम् । यत्र च प्रतिबद्धं तद्व्यापकम् । स्वभावमभिव्यक्तं प्रतिबन्धो व्याप्तिरीति विवेकः ॥ ३१ ॥

“ आधेयशक्तियोग इति पञ्चशिखः ” ॥ ३२ ॥

आधेयशक्तियोगः = आधानं सङ्केतं, तद्विषयीभूता शक्तिः = इदं व्याप्य-व्यापकश्चेदमिति साङ्केतिकी शक्तिराधेयशक्तिः । तल्लक्षणा योगः = वस्तुनो-रव्यभिचारितमबन्धं साहित्यमिति पञ्चशिखः = पञ्चशिखाचार्या इत्यर्थः ३० ॥

ननु स्वरूपशक्तिरेव व्याप्तिरस्तु । किमाधेयशक्त्या ? तत्राह—

“ न स्वरूपशक्तिर्नियमः पुनर्वादप्रसक्तेः ” ॥ ३३ ॥

स्वरूपशक्तिः = वस्तुनो स्वरूपभूता शक्तिः स्वरूपशक्तिर्नियमः = व्याप्तिर्न-न भवति । कुत ? पुनर्वादप्रसक्तेः = षट् कलश इत्यादिवर्तमानरुक्त्यप्रसगा-दित्यर्थः ॥ ३३ ॥

ननु कुतः पौनरुक्त्यं ? तत्राह—

“विशेषणानर्थक्यप्रसक्तेः” ॥ ३४ ॥

शक्तो देवदत्त इत्यादौ विशेषणस्य 'शक्त, इत्यस्यानर्थक्यप्रसक्तेः= निरर्थक्यप्रसंगादिन्यर्थः ।

यदा स्वरूपात्मिका शक्तिः, तदा 'शक्तो देवदत्त, इत्यादौ देवदत्त इत्युक्ते शक्त इत्यप्ययुक्त एव । तदात्मकत्वात् । तथा च पुनस्तत्तमयोगः कलशो घट इत्यादौ कलश इव निरर्थकः । निरर्थक्यप्रसक्तिरेव च पौनरुक्त्यप्रसक्तिरिति भावः ॥ ३४ ॥

ननु स्वरूपशक्तेर्व्याप्तित्वानुपपत्तेरुपलम्भात्पुनर्वादप्रसक्तिर्न दोषस्तत्राह—

“पल्लवादिष्वनुपपत्तेः” ॥ ३५ ॥

पल्लवादिषु=वृक्षादिभ्यदिच्छत्रेषु पल्लवादिषु वर्तमानायाः स्वरूपशक्तेरनुपपत्तेश्च=व्याप्तित्वानुपपत्तेश्चेत्यर्थः ।

तत्र स्वरूपात्मिकायाः शक्तेर्व्याप्तित्वे यथा दूरतो दृष्टिपथमारोहन्तो वृक्षादिसंलग्नाः पल्लवादयो वृक्षादिकमनुमापयन्ति । तथा छिन्ना अप्यनुमापयेयुः । वर्तमानस्वरूपत्वात् । न च ते तथाऽनुमापयन्ति । तस्मात्स्वरूपशक्तिर्न नियम इति भावः ॥ ३५ ॥

ननु मास्तु स्वरूपशक्तिर्व्याप्तिः । निजशक्तयभिव्यक्तो योग एव व्याप्तिरस्तु । कृतमाधेयशक्त्या, तत्राह—

“आधेयशक्तिसिद्धौ निजशक्तियोगः समान-
न्यायात्” ॥ ३६ ॥

आधेयशक्तिसिद्धौ=संकेताभिव्यक्तशक्तेर्व्याप्तित्वसिद्धौ निजशक्तियोगः= निजशक्तयभिव्यक्तो योगोऽपि व्याप्तित्वेन सिद्ध एव । कुतः? समानन्यायात्= युक्तिसाम्यादित्यर्थः ।

तत्र निजशक्तयभिव्यक्तो योगो व्याप्तिरिति सांख्याचार्य्याः । संकेताभिव्यक्तशक्तिलक्षणो योगो व्याप्तिरिति पञ्चशिखाचार्यो इति निवेकः ॥ ३६ ॥

नन्वनुमानं प्रमाणीकर्तुं यथालिङ्गलिङ्गिनोः संबन्धो निरूपितस्तथा
शब्दं प्रमाणीकर्तुं शब्दार्थसंबन्धोऽपि निरूपणीयः, कश्च भवतां शब्दार्थयोः
संबन्धः ? तत्राह—

“वाच्यवाचकभावः संबन्धः शब्दार्थयोः” ॥ ३७ ॥

शब्दार्थयोः=शब्दस्यार्थस्य च मिथो वाच्यवाचकभावः=वाच्योऽर्थो
वाचकः शब्दस्तद्भावः=वाच्यवाचकत्वं तल्लक्षणः संबन्धः=सनातनः
संबन्ध इत्यर्थः ।

अयमेव संबन्धो वृत्तिरित्याख्यायते । तत्र साक्षात्संबन्धः शक्तिवृत्तिः ।
परम्परासंबन्धो लक्षणावृत्तिः । सा च स्वशक्त्यसंबन्धिनिस्वशक्त्यगुणसंबन्धि-
नि च नियतेति बोद्धव्यम् ॥ ३७ ॥

ननु ज्ञातः संबन्धो बोधको भवति नाज्ञात इतितत्संबन्धज्ञप्तिः कथं
स्यात्, तत्राह—

“त्रिभिः संबन्धसिद्धिः” ॥ ३८ ॥

त्रिभिः=आप्तोपदेशः, वृद्धव्यवहारः, प्रसिद्धपदमन्निधानमित्येभिस्त्रि-
भिः संबन्धसिद्धिः=संबन्धस्य=वाच्यवाचकभावलक्षणस्यशब्दार्थसंबन्धस्य
सिद्धिः=ज्ञप्तिर्भवतीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

ननु भवतु त्रिभिः संबन्धसिद्धिः । तथापि तस्मिन्नि नियमः कस्यात् कार्ये
वा कार्याकार्ययोरुभयत्र वा, तत्राह—

“न कार्ये नियम उभयथादर्शनात्” ॥ ३९ ॥

अस्माकं सांख्यानां कार्ये=कार्यबोधके “गामानय शुक्रां दण्डेन” इत्या-
द्यात्मके चोदनावाक्ये नियमः=संबन्धसिद्धिनियमो न=नास्ति। कुतः? उभय-
थादर्शनात्=कार्यबदकार्यबोधके “जगदधिपतिरीश्वरः पुत्रस्ते जातः” इ-
त्याद्यात्मके सिद्धवाक्येऽप्याप्तोपदेशादिना संबन्धसिद्धिदर्शनादित्यर्थः ३९ ॥

नन्वेवं संबन्धसिद्धौ लोके शब्दार्थप्रतीतिर्भवतिऽपि वेदे तदर्थप्रतीतिः
कथं स्यात्, तत्राह—

(१०६) सांख्यदर्शनसूत्रवृत्तौ ।

“लोके व्युत्पन्नस्य वेदार्थप्रतीतिः” ॥ ४० ॥

लोकं=लौकिके शब्दे व्युत्पन्नस्य=आप्तोपदेशादिना गृहीतार्थसंबन्धस्य
वेदार्थप्रतीतिः=वैदिकशब्दानामर्थस्य प्रतीतिः=ज्ञप्तिः संभवतीत्यर्थः ।

यादृशा लौकिकाः शब्दास्तादृशा वैदिका इत्यभ्युपगमादिति
भावः ॥ ४० ॥

ननु लौकिकशब्दानांपीक्षेयत्वादाप्तोपदेशेन, अर्थस्यातीन्द्रियत्वाभा-
वाच्च वृद्धव्यवहारादिना संबन्धसिद्धौ तदर्थप्रतीतिः संभवति । वेदे तद्विप-
र्ययात्संबन्धासिद्धौ तदर्थप्रतीतिः कथं संभवेदित्याशङ्कने ।

“न त्रिभिरपौरुषेयत्वाद् वेदस्य तदर्थस्यातीन्द्रि-
यत्वात्” ॥ ४१ ॥

संबन्धसिद्धिरित्यनुवर्तते वेदस्य=ऋग्यजुःसामाथर्वनाम्नो भगवतो वेद-
न्यापौरुषेयत्वाद्=पुरुषमणीतत्वाभावात्तदर्थस्य=वेदार्थस्य आतीन्द्रियत्वात्=
इन्द्रियगोचरत्वाभावान्नाप्तोपदेशादिभिस्त्रिभिः संबन्धसिद्धिः संभवती-
त्यर्थः ॥

संबन्धसिद्धयसंभवे दूरे तदर्थप्रतीतिसंभव इति भावः ।

तत्रापौरुषेयत्वादाप्तोपदेशासंभवः तदर्थस्यातीन्द्रियत्वाद्बुद्धव्यवहारम-
सिद्धपदसन्निधानयोरसंभवस्तदसंभवेचसंबन्धसिद्धयसंभव इति विवेकः ४१ ॥

तत्रादौ वेदस्यातीन्द्रियार्थत्वं निरस्पाति ॥

“न यज्ञादेः स्वरूपतो धर्मत्वं वैशिष्ट्यात्” ॥ ४२ ॥

न=यदुक्तं तत्र । यतो यज्ञादेः=यज्ञदानतपआदिकर्मणः स्वरूपतः=सा-
क्षाद्धर्मत्वं=वेदार्थत्वमभ्युपगम्यते । वैशिष्ट्यात्=विशिष्टफलजनकत्वादि-
त्यर्थः ॥ ४२ ॥

अपौरुषेयत्वादाप्तोपदेशासंभवं निराकरोति ॥

“निजशक्तिर्व्युत्पत्त्या व्यवच्छिद्यते” ॥ ४३ ॥

निजशक्तिः=वेदानामपौरुषेयत्वेऽपि या स्वाभाविकी शक्ति =शब्दानामर्थैः
स्वाभाविक सवन्ध, सैवात्तरन्तर्वाणिभिरयमस्यार्थ इत्येवरूपया ध्युत्प-
त्त्या=शब्दार्थावबोधकशक्त्या व्यवच्छिद्यते=व्यावर्त्यापदिश्यते इत्यर्थः ।

तथाचाप्तोपदेशादीना त्रयाणा सभवान्नापौरुषेयवदेऽपि सवन्धसिद्धय-
सम्भव । तदसभवाभावे चोपपन्ना लोकवत्तदर्थप्रतीतिरिति भाव ॥ ४३ ॥

ननु यज्ञादे क्रियात्मकत्वेन योग्यत्वात्तत्राप्तोपदेशादिभि संवन्धसिद्धि-
सम्भवेऽप्ययोग्येषु वेदार्थेषु तत्सिद्धि कथं स्यात्, तत्राह—

“योग्यायोग्येषुप्रतीतिजनकत्वात्तत्सिद्धिः” ॥ ४४ ॥

योग्यायोग्येषु=निदर्शनार्थं याग्यपदम् । इन्द्रिययोग्येषु यज्ञादिकर्मस्विव
तदयोग्येष्वर्थेष्वपि पदाना प्रतीतिजनकत्वात्=प्रतीतिजनकत्वसाम्यात्तत्सि-
द्धि =तस्य स्वाभाविकसवन्धस्य सिद्धि =ज्ञप्ति संभवतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

ननु शब्दार्थसवन्धस्य स्वाभाविकत्वे शब्दराशिबेदा अपि स्वाभाविका
स्युस्तत्राह—

“ननित्यत्वं वेदानां कार्यत्वश्च्युतेः ” ॥ ४५ ॥

वेदाना=ऋग्यजु सामार्थवणा चतुणा वेदाना नित्यत्व=स्वाभाविकत्व
न=नभवति । कुत ? कार्यत्वश्च्युते =‘तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतकृचः
सामानि जज्ञिरे । छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मा-
दजायत’ इति तेषा कार्यत्वस्य=ईश्वरजन्यत्वस्य च्युते =श्रवणा-
दित्यर्थः ॥ ४५ ॥

ननु वेदाना कार्यत्वे भारतादिवत्पुरुषप्रणीतत्वमेवाकिन्नस्यात् ?
तत्राह—

“ न पौरुषेयत्वं, तत्कर्तुः पुरुषस्याभावात् ” ॥ ४६ ॥

वेदानामित्यनुवर्तते । वेदाना पौरुषेयत्व=कार्यत्वेऽपि जीवकर्तृकत्व

(१०८) सांख्यदर्शनसूत्रवृत्तौ ।

न=न संभवति। कुतः ? तत्कर्तुः=वेदकर्तुः पुरुषस्य=जीवस्याभावात्=अनु-
पलम्भादित्यर्थः ॥ ४६ ॥

ननु प्राचीनतमेषु धर्ममन्दिरेषु व्यभिचारात्कर्तुंरनुपलम्भो न वेदाना
जीवकर्तृकत्वं प्रतिक्षेप्तुमर्हति । कथं तेषां तदसंभवस्तत्राह—

“ मुक्तामुक्तयोरयोग्यत्वात् ” ॥ ४७ ॥

मुक्तामुक्तयोः=मुक्तस्य जीवस्य निःसङ्गत्वेनामुक्तस्य बद्धस्य सर्वज-
त्वाभावेनायोग्यत्वात्=वेदकरणे योग्यत्वाभावादित्यर्थः ॥ ४७ ॥

ननु येषां कर्ता नोपलभ्यते जीवाश्च न तद्योग्यास्तेषामपौरुषेयत्वा-
न्नित्यत्वं किन्नस्यात्, तत्राह—

“ नापौरुषेयत्वान्नित्यत्वमङ्कुरादिवत् ” ॥ ४८ ॥

अपौरुषेयत्वात्=पुरुषो जीवस्तत्कर्तृकत्वाभावान्नित्यत्वं=वेदानां नित्यत्वं
न=न भवति, तत्रोदाहरणमङ्कुरादिवत् यथाऽङ्गुर्दानां जीवकर्तृकत्वाभावेऽ
पि न नित्यत्वमित्यर्थः ।

यदपौरुषेयं तन्नित्यमिति नियमो नास्ति, अङ्कुरादौ व्यभिचारादिति
भावः ॥ ४८ ॥

नन्वङ्कुरादीनां कार्प्यत्वाजीवकर्तृकत्वमनुमेयं, तत्राह—

“ तेषामपि तद्योगे दृष्टबाधादिप्रसक्तिः ” ॥ ४९ ॥

तेषामपि=सस्यादिवदङ्कुरादीनामपितद्योगे=तस्यजीवकर्तृकत्वस्य योगे=
प्रयोगे दृष्टबाधादिप्रसक्तिः=आदिपदेनादृष्टकल्पनं गृह्यते । दृष्टबाधस्या-
दृष्टकल्पनस्य च प्रसक्तिः स्यादित्यर्थः ॥ ४९ ॥

नन्वेवं तर्हि जीवकर्तृकमेतदीश्वरकर्तृकञ्चेदमिति कथं विज्ञेयं ? तत्राह—

“ यस्मिन्नदृष्टेऽपि कृतबुद्धिरुपजायते तत्पौरुषेयम् ” ॥ ५० ॥

अदृष्टेऽपि=दृष्टिगोचराभावेऽपि तत्कर्तारि यस्मिन्=यद्वस्तुनि कृतबुद्धिः=
जीवेन कृतमित्येषा धीरुपजायते=समुत्पद्यते । तत्=तद्वस्तु पौरुषेयं=जीवक-
र्तृक-मित्यर्थः ।

अत्र तु वेदाङ्गरादौ जीवकर्तृकत्वबुद्धिर्नोपजायते अयोग्यत्वात् । तत्रेश्वरः
वर्तेनि मन्तव्यम् ॥ ५० ॥

ननु वेदानामीश्वरोक्तत्वे परत प्रामाण्य किं न स्यात्, तत्राह—

“निजशक्त्यभिव्यक्तेः स्वतः प्रामाण्यम्” ॥ ५१ ॥

निजशक्त्यभिव्यक्त = शब्दार्थसम्बन्धलक्षणया स्वाभाविक्या शक्त्याऽभि-
व्यक्ते = प्रतिसर्ग भगवतो जगदधिपते प्रादुर्भावाद्देदाना स्वत प्रामाण्य =
स्वार्थसिद्धौ प्रमाणान्तरनिरपेक्षप्रमात्वमित्यर्थः ।

ईश्वरोच्चरितत्वेऽप्यनादित्वात्त्रिजया शक्त्या प्रामाण्य स्वत प्रामाण्य
रूपविषये रवेरिवेति साख्या इति भावः ॥ ५१ ॥

ननु शब्दप्रमाणविषय साग्यानामीदृशं मतमस्तु । भ्रान्तिविषये पु-
नस्तथा कीदृशं मतमित्याकाशायामात्ममतं दिदर्शयिषुरादौ परमतं निरा-
कुर्वन्नाह—

“नासतः ख्यानं नृशृङ्गवत्” ॥ ५२ ॥

असत = शुचिशकलादौ नितान्तात्कीकस्य रजतादे ख्यानम् = इदं रजत-
मित्यादौ भ्रान्तिज्ञाने विषयतया भानं न = नो पपद्यते । अयोग्यत्वात् । नृशृङ्ग-
वत् = यथा नितान्तामतोनृशृङ्गस्य क्वचिदपि ख्यानं नैत्यर्थः ॥ ५२ ॥

नन्वमता रजताद् ग्यानं मास्तु विज्ञानात्मनः सत एव ख्यानमस्तु,
तत्राह—

“न सतो बाधदर्शनात्” ॥ ५३ ॥

ग्यानमित्यनुवर्तेत । सत = शुचिशकलादौ विज्ञानात्मनः रजतादेः
ख्यानम् = इदं रजतमित्यादौ भ्रान्तिज्ञाने विषयतया भानं न = नोपपद्यते ।
कुत ? बाधदर्शनात् = नेदं रजतमित्यादिना तद्बाधस्य दर्शनादित्यर्थः ।

रजतस्य विज्ञानात्मकत्वे शुचिशकलादिवद् बाधो न स्यादिति
भावः ॥ ५३ ॥

(११०) सांख्यदर्शनसूत्रवृत्ती ।

अनिर्वचनीयवादिनं प्रत्याह-

“नानिर्वचनीयस्य तदभावात्” ॥ ५४ ॥

ख्यातमित्यनुवर्तते । अनिर्वचनीयस्य=सदसद्विलक्षणस्य रजतादेः रयानं= भ्रान्तिज्ञाने भानं न=नोपपद्यते। कुतः ? तदभावात्=नादृश्यद्वारगस्यैवाभावादित्यर्थः ॥ ५४ ॥

अन्यथाख्यातिवादं निरम्यति ।

“नान्यथाख्यातिः स्ववचो व्याघातात्” ॥ ५५ ॥

अन्यथाख्यातिः=इदं रजतमित्यादौ पुरोवर्तिनः श्रुतिशकलादेर-
न्यथा=रजताद्यात्मना ख्यातिः=रयानं न=समीचीनं न । स्वव-
चोव्याघातात्=ज्ञेयानुरूपं ज्ञानम् इति स्ववचसो व्याहृतिप्रसंगादि-
त्यर्थः ॥ ५५ ॥

आत्ममतमाह-

“सदसत्ख्यातिर्याथायाधात्” ॥ ५६ ॥

सदसत्ख्यातिः= सांख्यानामस्माकं हृदादी सतः पुरोवर्तिनि चासतो रजतादेः पुरोवर्तिसामान्यांशेनेदमाऽसंसर्गाग्रहात्ख्यातिः=इदं रजतमित्यादौ भ्रान्तिज्ञाने विषयतया भानम् । कुतः ? याथायाधात्=तस्य रजतादेः संसर्गतः पुरोवर्तिनि बोधेऽपि स्वरूपतोऽयाधात्=याथाभावादित्यर्थः ।

अख्यातिवादिनस्तावत्सांख्या इदं रजतमित्यादौ सर्वत्र ज्ञानद्वयमाचक्षते। तिमरादिना प्रमाणदोषेण पुरोवर्तिविशेष्यांशस्याग्रहात्सामान्यांशविषयमि-
दमाकारं सन्निकर्षमात्रजन्यमेकं ज्ञानम् । लंभादिप्रमातृदोषसमीचीनसाह-
य्यादिदोषोद्बुद्धरजतादिसंस्कारमात्रजन्यश्च सद्भजतादिविषयं स्मृत्यात्मकं
द्वितीयम् । तयोश्चद्वयोर्ज्ञानयोः प्रमाणादिदोषवशेन स्वरूपतो विषयतश्चासंसर्गा-
ग्रहलक्षणो ‘मयि भिन्नाविषयं ज्ञानद्वयं जातम्’ इति विवेकप्रतिद्वन्दी योऽयमेकं
ज्ञानमित्यविवेकः, स एव तेषां तद्रूपप्रतिष्ठितत्वात् भ्रमो विपर्ययो मित्या-

ज्ञान, नापर कश्चनपदार्थ । अत एव रजतादिज्ञानस्य विषयो रजतादिदेशान्तरे सन्नपि न पुरोवर्तिनि सन् । तेन नेद रजतमित्यादिना बाधउज्ञानेन देशान्तरे वर्तमानस्य तस्य स्वरूपतोबाधासम्भवात्पुरोवर्तिनि ससर्गतोबाध इति भाव ।

तत्रासत्सदनिर्वाचनीयेति ग्यातित्रय बाह्यानाम् अन्यथाग्याति सदसत्ख्यातिश्चति द्वय वैदिकानाम् । बाधश्च प्रतिपन्नधर्मिणि निषेधबुद्धिविषयत्वमिति विवेक ॥ ५६ ॥

एवं भ्रान्तिविषये स्वमत मद्दर्श्य शब्दविषय तत्पदर्शयितुमादौ परेण समत शब्दस्य स्फोटोत्पत्तकत्व प्रतिषेधाति ।

“ प्रतीत्यप्रतीतिभ्यां न स्फोटोत्पत्तकः शब्दः ” ॥५७॥

शब्द = गौरित्यादिशब्द स्फोटोत्पत्तक = हस्तपादाद्यपयवेभ्यो व्यतिरिक्तोऽखण्डैकमातरवयवीव गकारादिवर्णभ्यो व्यनिरिक्ताऽखण्डैकमर्तिरर्थप्रत्ययहेतु पदादिसज्ञाभाग् गौरित्यादिशब्दविशेष स्फोटस्तदात्पत्तक - तत्स्वरूपो न = न भवति । कुत ? प्रतीत्यप्रतीतिभ्यां = गकारादिवर्णानां प्रतीतेस्तद्व्यतिरिक्तस्य स्फोटस्य चाप्रतीतेरित्यर्थ ॥ ५७ ॥

ननु शब्दस्य स्फोटोत्पत्तकत्वाभावेऽपि नित्यत्व किं न स्यात् ? तत्राह-

“ न शब्दनित्यत्वं कार्य्यताप्रतीतिः ” ॥ ५८ ॥

शब्दनित्यत्व = शब्दस्य = गकारादिवर्णस्य नित्यत्वम् = उपत्तिविनाशशून्यत्व न = न भवति । कुत ? कार्य्यताप्रतीति = उत्पन्नो गकार इत्यादिना तदुत्पादकताप्रतीतेरित्यर्थ ॥ ५८ ॥

शब्दनित्यत्ववादी शकते ।

“ पूर्वसिद्धसत्त्वस्याभिव्यक्तिर्दीपेनेव घटस्य ” ॥५९॥

ननु न कारणव्यापारेण शब्दस्योत्पत्तिर्भवति, येन तस्य नित्यत्व न स्यात् । किंतु पूर्वसिद्धसत्त्वस्य = कारणव्यापारात्पूर्वं सिद्ध सत्त्वं यस्य, तस्याभिव्य-

(११२) सांख्यदर्शनसूत्रवृत्तौ ।

क्तिः= मादुर्भूतिर्दीपेनेवघटस्य=यथा पूर्वसिद्धसत्त्वस्यघटस्य दीपेना-
भिव्यक्तिरित्यर्थः ।

उत्पन्नो गकारो नष्टः ककार इत्यादिप्रतीतिस्तु ध्वन्युपाधिकृता न
स्वतः। कारणव्यापारेण ध्वनेरेवोत्पत्तिविनाशयोरभ्युपगमादिति भावः॥५८॥
परिहरति ।

“ सत्कार्यसिद्धान्तश्चेत्सिद्धसाधनम् ” ॥ ६० ॥

अभिव्यक्त्या नित्यत्वं साधायतस्ते कः सिद्धान्तः। सत्कार्यसिद्धान्तश्चेत्=
कारणव्यापारात्पूर्वं सतः कार्यस्य तेनाभिव्यक्तिरिति ते सिद्धान्तश्चेत्
तदा सिद्धसाधनम्=अस्माकं सिद्धस्यैवैतत्साधनमित्यर्थः ।

तादृशनित्यत्वस्यास्माकं कार्यमात्रे सिद्धत्वादिति भावः ॥ ६० ॥
आत्मादित्वादं प्रतिक्षिपति ।

“ नाद्वैतमात्मनो लिंगात्तद्भेदप्रतीतिः ” ॥ ६१ ॥

आत्मनः =पुरुषात्मनोऽद्वैतम्=ऐक्यं न=न संभवति । कुतः? लिङ्गात्=
सुखदुःखजरामरणादिलिंगात् तद्भेदप्रतीतिः=तस्यपुरुषात्मनोभेदस्य सिद्धे-
रित्यर्थः ।

आत्मैक्ये प्रतिपुरुषं सुखदुःखादिभेदो न स्यादिति भावः ॥ ६१ ॥

ननु मा भूत्सनातीयाद्वैतं, विनार्तीयाद्वैतं भावप्यति, तत्राह-

“ नानात्मनाऽपि, प्रत्यक्षबाधात् ” ॥ ६२ ॥

अद्वैतमात्मन इत्यनुवर्तते। आत्मनोऽनात्मनापि =भोग्येन जगताऽपि ना-
द्वैतम् =नात्यन्ताभेदः संभवति । कुतः ? प्रत्यक्षबाधात् =भेदग्राहकप्रत्य-
क्षेण बाधादित्यर्थः ॥ ६२ ॥

नन्वस्तु तर्हि समुच्चिताभ्यामात्मानात्मभ्यामद्वैतं, तत्राह-

“ नोभाभ्यां तेनैव ” ॥ ६३ ॥

अद्वैतमात्मन इत्यनुवर्तते । नोभाभ्यां=न समुच्चिताभ्यामात्मानात्मभ्याम-
प्यात्मनोऽद्वैतं संभवति । कुतः ? तेनैव=पूर्वोक्तहेतुद्वयेनैवेत्यर्थः ॥ ६३ ॥

नन्वेवमद्वैतमतिपादकश्रुत्या विरोधः स्यात्, तत्राह-

“ अन्यपरत्वमविवेकानां तत्र ” ॥ ६४ ॥

तत्र=अद्वैतमतिपादकश्रुतावन्यपरत्व=द्वैतादन्यदद्वैततत्परत्वम्=आत्माद्वै-
तमतिपादिकत्वमविवेकानां=शास्त्रव्युत्पत्तिशून्यानांमतिभाति न जातविवेका-
नामिति न विरोध इत्यर्थः ।

एतच्चित्कार्यकारणयोर्भेदविवक्षया कचिच्चात्मतयैक्यमतिपादिकत्वमद्वै-
तश्रुतीनामिति भावः ॥ ६४ ॥

नन्वात्मोपादानक जगदात्माभिन्न किं न स्यान्मृदुपादानकस्य मृदभि-
न्नत्वदर्शनात्, तत्राह-

“ नात्माऽविद्या नोभयं जगदुपादानकारणं
निःसङ्गत्वात् ” ॥ ६५ ॥

आत्मोपादानक जगदिति कोऽभिप्रायः ? किमात्ममात्रोपादानकम्, उ-
तात्माश्रिताविद्योपादानकम् ? आहोस्त्रिदात्माविद्योभयोपादानक ? तत्रात्मा
कूटस्थत्वादाविद्याकल्पितत्वादुभयम्=आत्माऽविद्या चेति द्वय निःसङ्गत्वा-
त्=परस्परसगाभावाद् जगदुपादानकारणं न संभवतीत्यर्थः ।

तदभावे कुतस्तदभेद इति भावः ॥ ६५ ॥

आत्माऽद्वैतं निराकृत्य सच्चिदानन्दस्वरूप ईश्वरः, सच्चित्स्वरूपो जीवः,
सती च केवला प्रकृतिरित्यात्ममत दृढीकर्तुं पराभिमत जीवात्मनः पुरुषस्य
तावदानन्दरूपत्व निराचष्टे ।

“ नैकस्यानन्दचिद्रूपत्वे द्वयोर्भेदात् ” ॥ ६६ ॥

एषस्य=पतिशरीरमेकस्य=जीवात्मनः पुरुषस्येतियावदानन्दचिद्रूपत्वे=
सुखमानन्दो ज्ञान चित्तदुभयस्वरूपत्वन=नभवति । कुतः ? द्वयोः=सुखज्ञा-
नयो रूभयो भेदात्=भेदेनावगभादित्यर्थः ।

(११४) सांख्यदर्शनसूत्रवृत्तौ ।

यथाऽऽत्मनोज्ञानं स्वरूपं, तथा चेदानन्दोऽपि । तदा तयोर्भेदेनावगमो न स्यात् । तदभिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्वनियमात् । भवति च दुःखानुभववेत्तायां सुखानुभवेन तद्भेदावगमः । ततो भवति प्रतिपत्तिः “ ज्ञानवन्नात्मनः स्वरूपमानन्दः ” इति भावः ॥ ६६ ॥

ननु पुरुषस्यानन्दरूपत्वाभावे कदाचिदस्यात्मनिजायमानः “ सुखमहम स्मीति सुखप्रत्ययो नोपपद्येत-तत्राऽह

“ दुःखनिवृत्तेर्गौणः ” ॥ ६७ ॥

दुःखनिवृत्तेः=कस्यचित्तीव्रतरदुःखस्य निवृत्तेर्गौणः=जायमानःसुखप्रत्ययो गौणो=भाक्तो मन्तव्य इत्यर्थः ।

दुःखाभावंहि तदा सुखं प्रत्येतीति भावः ॥ ६७ ॥

ननु कथन्तर्हि मुक्तयवस्थायामात्मनः केचिदानन्दरूपतामाचक्षते तत्राह-

“ विमुक्तिप्रशंसा मन्दानाम् ” ॥ ६८ ॥

मन्दानां=कर्तारिषष्टायम् । अत्र वैदिकसिद्धान्तानभिज्ञा मन्दास्तेषां सा विमुक्तिप्रशंसा=श्रुतिस्मृतिविरुद्धा मुक्तयवस्थायामानन्दरूपत्वेनात्मनः स्तुतिरित्यर्थः ।

मनोवैभवं निराकरोति ।

“ न व्यापकत्वं मनसः करणत्वादिन्द्रियत्वाद्वा ” ॥ ६९ ॥

मनसो व्यापकत्वं=विभुत्वं न=न सम्भवति । कुतः ? करणत्वात्=साक्षात् क्रियासाधकत्वाद्वास्यादिवदिन्द्रियत्वाद्वा चक्षुरादिवदित्यर्थः ॥ ६९ ॥

किञ्च-

“ सक्रियत्वाद्गतिश्रुतेः ” ॥ ७० ॥

न व्यापकत्वं मनसइत्यनुवर्तते । गतिश्रुतेः = मनःसहकृतस्यात्मनो लोकान्तरे गमनश्रुतेर्भनसःसक्रियत्वात्=सक्रियत्वावगमाच्च तस्य व्यापकत्वं सम्भवतीत्यर्थः ॥ ७० ॥

ननु मास्तु मनसो व्यापकत्वम् । अणुत्वं भविष्यति, तत्राह-

“न निर्भागत्वं तद्योगाद् घटवत्” ॥ ७१ ॥

मनस इत्यनुवर्तते । मनसो निर्भागत्वं=भागोऽवयवस्तद्विहितत्वं=निखय-
वत्वम्=अणुत्वमिति यावन्न=न सम्भवति । कुतः ? तद्योगात्=भागयोगस्तद्यो-
गस्तस्मात्=सावयवत्वात् । घटवत्=यथा घटस्यसावयवत्वाच्चाणुत्वमि-
त्यर्थः ॥ ७१ ॥

ननु मनसो नित्यत्वात्कथं सावयवत्व, तत्राह—

“प्रकृतिपुरुषयोरन्यत्सर्वमनित्यम्” ॥ ७२ ॥

जीवेश्वरोभयपरोऽत्र पुरुषशब्द, साख्याना पदार्थत्रयस्यैव नित्यत्वाभ्यु-
पगमात्, स्पष्टमन्यत् ।

मनसोऽपि प्रकृतिपुरुषान्यत्वान्न नित्यत्वमिति भावः ॥ ७२ ॥

नन्वजीश्वरस्य भागयोगाभावेऽपि पुम्प्रकृत्योर्भागयोग, किं न स्यात्,
तत्राह—

“न भागलाभो भोगिनो निर्भागत्वश्च्युतेः” ॥ ७३ ॥

भोगिनः=जीवात्मनः पुम्प्रस्य प्रधानस्य च भागलाभः=भागयाग =
सावयवत्वमिति यावन्न=न सम्भवति । कुत ? निर्भागत्वश्च्युतेः=“अजो
नित्यः शाश्वतोऽयम्” “अजामेकाम्” इति निखयवत्वस्य श्रवणा-
दित्यर्थः ॥ ७३ ॥

परस्य मुक्तिं निराकुन्ते ।

“नानन्दाभिव्यक्तिर्मुक्तिर्निर्धर्मत्वात्” ॥ ७४ ॥

आनन्दाभिव्यक्तिः=ससारावस्थायामनभिव्यक्तस्यानन्दस्याभिव्यक्ति =
मोक्षावस्थायां प्रादुर्भूतिर्मुक्तिः=कैवल्यं न=न सम्भवति । कुत ? निर्धर्मत्वात्=
आत्मनस्तादृग्धर्मानाश्रयत्वाभ्युपगमादित्यर्थः ॥ ७४ ॥

नन्वस्तु तद्विशेषगुणोच्छित्तिर्मुक्तिस्तत्राह—

“न विशेषगुणोच्छित्तिस्तद्वत्” ॥ ७५ ॥

(११६) सांख्यदर्शनसूत्रवृत्तौ ।

मुक्तिरित्यनुवर्तते । तद्वत्=आनन्दाभिव्यक्तिवद् विशेषगुणोच्छ्रित्तिः=आत्ममनःसंयोगेनजातानांज्ञानादिविशेषगुणानामुच्छ्रित्तिः=निवृत्तिरपि मुक्तिर्न=न संभवतीत्यर्थः ।

मनःसंयोगसत्त्वेतदुच्छ्रित्तेरसंभवादितिभावः ॥ ७५ ॥

नन्वस्तु तर्हि निरन्तरोर्ध्वगतिरेव मुक्तिस्तत्राह—

“ न विशेषगतिर्निष्क्रियस्य ” ॥ ७६ ॥

मुक्तिरित्यनुवर्तते । विशेषगतिः=लोकसिद्धगतिव्यावर्तनाय विशेषपदम् । निरन्तरोर्ध्वगतिरपि मुक्तिर्न । कुतः ? निष्क्रियस्य=स्वतःक्रियारहितस्य गत्यसंभवादित्यर्थः ॥ ७६ ॥

जैनमुक्तिं दूषयित्वा बौद्धमुक्तिं दूषयति ।

“ नाकारोपरागोच्छ्रित्तिः क्षणिकत्वादिदोषात् ” ॥ ७७ ॥

मुक्तिरित्यनुवर्तते । आकारोपरागोच्छ्रित्तिः=आत्मनि क्षणिकविज्ञाने यो विषयाकारणामुपरागः=तदासनालक्षणः संबन्धविशेषस्तस्योच्छ्रित्तिः=उच्छेदोऽपि मुक्तिर्न=न संभवति । कुतः ? क्षणिकत्वादिदोषात्=आदिपदेन तदुच्छेदोपायाभावस्यसंग्रहः । क्षणिकत्वादिदोषात्तस्याः पुरुषार्थत्वानुपपत्तेरित्यर्थः ।

सर्वस्य क्षणिकत्वात्का मुक्तिः ? कस्य वा मुक्तिः स्यादिति भावः ॥ ७७ ॥

नन्वस्तु तर्हि सर्वोच्छ्रित्तिर्मुक्तिस्तत्राह—

“ न सर्वोच्छ्रित्तिरपुरुषार्थत्वादिदोषात् ” ॥ ७८ ॥

मुक्तिरित्यनुवर्तते । सर्वोच्छ्रित्तिः=सर्वस्य=विषयोपरागस्य तदाश्रयक्षणिकविज्ञानात्मनोर्जीवस्यचोच्छ्रित्तिरपि मुक्तिर्न=न संभवति । कुतः ? अपुरुषार्थत्वादिदोषात्=आदिपदेनात्मोच्छेदासंभवदोषस्यसंग्रहः, पुरुषार्थत्वाभावादिदोषसंगगादित्यर्थः ॥ ७८ ॥

अन्यवादिनं बौद्धं निररुषति ।

“एवं शून्यमपि” ॥ ७९ ॥

मुक्तिरत्यनुवर्तते । एव=पथाऽपुरुषार्थत्वादिदोषात् सवाञ्छित्तिर्न मुक्ति-
रव शून्यमपि=जानेतेयात्मकनिखिलमपञ्चनागोऽपि मुक्तिर्न सभवती-
त्यर्थ ॥ ७९ ॥

देशविशेषादिलाभो मुक्तिरिति मत व्युदस्यति ।

“संयोगाश्च वियोगान्ता इति न देशादिलाभोऽपि” ॥ ८० ॥

मुक्तिरित्यनुवर्तते । च=यस्मात्सयोगा =सर्वे माप्तिरक्षणा सबन्धा वियो-
गान्ता =विभागसोमान इति=अस्माद्देशादिलाभोऽपि=प्रकृष्टदेशधनाङ्गनादि-
माप्तिरपि मुक्तिर्न=न सभवतीत्यर्थ ॥ ८० ॥

जीवस्य परमात्मयोगो मुक्तिरिति मत दूषयति ।

“न भागियोगो भागस्य” ॥ ८१ ॥

सयोगाश्च वियोगान्ता इत्यपि मुक्तिरित्यनुवर्तते । भागस्य=ईश्वरां-
शस्य जीवस्य भागियोग =ईश्वरयोगोऽपि मुक्तिर्न सभवति । सयोगाना वियो-
गातन्वनिर्णयादित्यर्थ ।

निरञ्जस्य चान्तवाशासभवाद्, भावेवासावयवत्वपसगादीपाधिकस्य
च प्रत्याग्यानाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ ८१ ॥

नन्वस्तु तर्ह्यणिमादियोगो मुक्तिस्तत्राह-

“नाणिमादियोगोऽप्यवश्यं भावित्वात्तदुच्छित्तेरितर-
योगवत्” ॥ ८२ ॥

मुक्तिरित्यनुवर्तते । अणिमादियोगोऽपि=अणिमा, लधिमा, महिमा,
माप्ति, प्राकाम्य, वशित्वम्, ईशितृत्वम् यत्र कामावसायित्वमित्यणिमा-
द्यष्टविधैश्वर्यमाप्तिरपि मुक्तिर्न। कुत ? तदुच्छित्तेरवश्यभावित्वात्=तस्याणि-
मादियोगस्योच्छित्ते =वियोगस्यावश्यभावित्वात्=आवश्यकत्वात् इतरयो-
गवत्=यथैश्वर्यान्तरयोगस्योच्छित्तेरवश्यभावित्वमित्यर्थ ॥ ८२ ॥

नान्विन्द्रादिपदयोगस्तर्हि मुक्तिरस्तु, तत्राह-

“नेन्द्रादिपदयोगोऽपि तद्वत्” ॥ ८३ ॥

मुक्तिरित्यनुवर्तते । तद्वत्=अणिमादिप्राप्तिवत्तदुच्छित्तेरवश्यंभावित्वादि-
न्द्रादिपदयोगोऽपि=इन्द्रबृहस्पतिप्रजापत्यादिपदप्राप्तिरपि मुक्तिर्नैत्यर्थः ॥ ८३ ॥

ननु ‘घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणीन्द्रियाणि भूतेभ्यः’
इति नैयायिका वैशेषिकाश्च मन्यन्ते । सांख्यानामत्र कः सिद्धान्तः ? तत्राह—
“न भूतप्रकृतित्वमिन्द्रियाणामाहङ्कारिकत्वश्रुतेः” ॥ ८४ ॥

सांख्यानामस्माकमिन्द्रियाणां=घ्राणादीनामिन्द्रियाणां भूतप्रकृतित्वं=भूतो
पादानकत्वं न । किन्त्वहंकारोपादानकत्वमाकुतः ? आहंकारिकत्वश्रुतेः=ते
षामहंकारकार्यत्वश्रवणादित्यर्थः ।

नैयायिका वैशेषिकास्तु यस्मादिन्द्रियाणां भौतिकत्वमाहुस्तत्स्वयमग्रे
वक्ष्यति ॥ ८४ ॥

नन्वेवं तदुक्तपदार्थनियमोऽपि भवतां न स्यात्, तत्राह—

“न षट्पदार्थनियमस्तद्बोधान्मुक्तिः” ॥ ८५ ॥

षट्पदार्थनियमः=द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषमवायानां षण्णां पदार्थानां
नियमः=नियतिरस्माकं सांख्यानां न=नास्ति, न वा तद्बोधात्=तेषां षण्णां
पदार्थानांबोधात्=विवेकमत्ययान्मुक्तिः=त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिलक्षणं कैव-
ल्यमित्यस्माकं नियमः । किन्तु पञ्चविंशतितत्त्वानां बोधादित्यर्थः ॥ ८५ ॥

अतिदिशति ।

“षोडशादिष्वप्येवम्” ॥ ८६ ॥

एवं=यथा वैशेषिकोक्तेषु षट्सु पदार्थेषु तद्बोधान्मुक्तौ च सांख्यानाम
स्माकं नियमो न, तथा षोडशादिष्वपि=नैयायिकादिमोक्तेषु-प्रमाण-प्रमेयसं-
शय-प्रयोजन-दृष्टान्त-सिद्धान्ताऽवयव-तर्क-निर्णय, वाद-जल्प-वितण्डा-हेत्वा

भास-च्छल-नाति-निग्रहस्थानदिषुपदार्थेष्वपि, तद्वोधान्मुक्तौ च बोद्धव्य इत्यर्थः ।

आदिशब्देन मीमांसकोक्ताः पदार्थाः संगृह्यन्ते ॥ ८६ ॥

वैशेषिकैकदेशिमोक्तंत्रसरेणुनित्यत्वं प्रत्याह-

“ नाणुनित्यता, तत्कार्यत्वश्रुतेः ” ॥ ८७ ॥

अणुनित्यता=अणूनां=परमाणुनाम्नाऽभ्युपगतानांत्रसरेणूनां नित्यता=नित्यत्वं न=न संभवति । कुतः ? तत्कार्यत्वश्रुतेः=तेषां प्रकृतिकार्यत्वस्य श्रवणादित्यर्थः ।

इदमत्र बोध्यम् । यद्यपि सांख्या अप्येतादृक्परमाणून् मन्यन्ते तथापि तेषां वैशेषिकैकदेशिवन्न ते नित्याः । किन्तु पञ्चतन्मात्रकार्यभूता इति ॥ ८७ ॥

ननु निरवयवाः परमाणवः कथमनित्याः स्युः ? तत्राह-

“ न निर्भागत्वं कार्यत्वात् ” ॥ ८८ ॥

निर्भागत्वं=निरवयवत्वं न=भवदभ्युपगतपरमाणूनां न संभवति।कुतः ! कार्यत्वात्=जन्यत्वाद् घटवदित्यर्थः ॥ ८८ ॥

केवलरूपनिबन्धनं बहिरिन्द्रियैर्द्रव्यप्रत्यक्षनियमं निरस्यति ।

“ न रूपनिबन्धनात्प्रत्यक्षनियमः ” ॥ ८९ ॥

रूपनिबन्धनात्=रूपमात्रादिमिमांसकप्रत्यक्षनियमः=बाह्यद्रव्यप्रत्यक्षस्य नियमो न=न भवति । कुतः ? अणुकादेरपिप्रत्यक्षत्वमसङ्गादित्यर्थः ॥ ८९ ॥

“ अणुमहर्दीर्घं ह्रस्वमिति चतुर्विधं परिमाणमिति वैशेषिकोक्तं परिमाणचतुर्विध्यं द्वैविध्येनचरितार्थयन्नाह ।

“ न परिमाणचतुर्विध्यं द्वाभ्यां तद्योगात् ” ॥ ९० ॥

परिमाणचतुर्विध्यम्=अणुमहर्दीर्घं ह्रस्वमिति परिमाणस्य चतुःप्रकारत्वं न=युक्तं न । किन्तु द्विप्रकारत्वम् । कुतः ? द्वाभ्यां तद्योगात्=अणुमहत्परिमाणाभ्यामेव तस्य परिमाणचतुर्विध्यस्य सर्वत्र प्रतिपादनसंभवादित्यर्थः ।

मध्यादिवद्भस्वदीर्घयोरपि महत्परिमाणवान्तरभेदत्वेनैवोपपत्तोरिति भावः ।

तत्राणुपरिमाणमाकाशस्य कारणं शब्दतन्मात्रलक्षणगुणविशेषं वर्जयित्वा भूतेन्द्रियाणां मूलकारणेषु सत्त्वादिगुणेषु मन्तव्यमिति भाष्यम् ॥ ९० ॥

इदानीं स्वमतेन प्रत्यभिज्ञायाः सामान्यविषयत्वमुपपादयिष्यन् तदप-
लापिनं बौद्धं प्रत्याचक्षाण आह—

“ अनित्यत्वेऽपि स्थिरतायोगात्प्रत्यभिज्ञानं
सामान्यस्य ” ॥ ९१ ॥

प्रत्यभिज्ञानं=स एवायमित्यादिप्रत्यभिज्ञानं सामान्यस्य=विषयत्व पष्ठव-
र्थः । अनुगतधर्मविशेषःसामान्यं, तद्विषयमवगन्तव्यम् । कुतः ? अनित्य-
त्वेऽपिस्थिरतायोगात्=तस्यप्रकृतिपुरुषाभ्यामन्यत्वेन नित्यत्वाभावेऽपि चिर-
स्थायित्वाभ्युपगमादित्यर्थः ॥ ९१ ॥

नन्वस्तु सामान्यविषयं प्रत्यभिज्ञानं, किं तेन ? तत्राह—

“ न तदपलापस्तस्मात् ” ॥ ९२ ॥

तस्मात्=प्रत्यभिज्ञाविषयत्वात्तदपलापः=तस्यसामान्यस्यापद्धवो न=न
संभवतीत्यर्थः ॥ ९२ ॥

नन्वतद्व्यावृत्तिरूपमेव सामान्यं न किञ्चित्त्वान्तरं, तत्राह—

“ नान्यनिवृत्तिरूपत्वं भावप्रतीतिः ” ॥ ९३ ॥

सामान्यस्येत्यनुवर्तते । घटत्वादिसामान्यस्यान्यनिवृत्तिरूपत्वं=घटादि-
भ्योऽन्ये पटादयस्तदभावस्वरूपत्वं न=न संभवति । कुतः ? भावप्रतीतिः=
तस्य “ स एवायं घट ” इति भावत्वेन शोभेरित्यर्थः ॥ ९३ ॥

नन्वस्तु तर्हि सादृश्यनिबन्धनमेवैतत्प्रत्यभिज्ञानं न सामान्यनिबन्धनं,
तत्राह—

“ न तत्त्वान्तरं सादृश्यं, प्रत्यक्षोपलब्धेः ” ॥ ९४ ॥

सादृश्य=भवदभ्युपगत सादृश्य तत्त्वान्तर=भूयाऽवयवसामान्यार्तिरिक्त
पदार्थान्तर न=न भवति । कुत ? मत्यक्षोपलब्धे,=गोसदृशो गवय इत्यादि-
वत्सएवाय घट इत्यादौ सर्वत्र भूयोऽवयवसामान्यमैव मत्यक्षणोपलब्धे-
रित्यर्थ ॥ ९४ ॥

ननु सापेक्षमतीतिविषयभूत सादृश्य कथ सामान्यताऽतिरिक्त तत्त्वान्तर न स्यात्तत्राह-

“ निजशक्तयभिव्यक्तिर्वा वैशिष्ट्यात्तदुपलब्धेः ” ॥ ९५ ॥

सादृश्यमित्यनुवर्तते । वा=अथवा निजशक्तयभिव्यक्ति =वस्त्वन्तरदर्शन-
सापेक्षा वस्तुन स्वाभाविस्या शक्तेरभिव्यक्ति =अभिव्यक्ता स्वाभाविकी श-
क्तिरितियावत्सादृश्य मन्तव्यम् । न तत्त्वान्तरम् । कुत ? वैशिष्ट्यात्तदुपलब्धे =
तादृशशक्तिसबन्धोऽत्र वैशिष्ट्यम् । तस्मात्तस्य सादृश्यस्य प्रतीतिरित्यर्थ ।

तत्तत्पदार्थनिष्ठस्तादृशशक्तिभेद एव सर्वत्र सादृश्यमतीतिविषयो न
तत्त्वान्तरमिति भाव ॥ ९५ ॥

ननु सादृश्यस्य शक्तिरूपत्वकल्पन न युक्तम् । सज्ञासज्ञिसबन्धग्रहहेतु-
त्वेन पृथक् तत्सिद्धेस्तत्राह-

“ न सज्ञासज्ञिसबन्धोऽपि ” ॥ ९६ ॥

वैशिष्ट्यात्तदुपलब्धेरित्यनुवर्तते । सज्ञासज्ञिसबन्धोऽपि =विषयण विषयिण
लक्षयति । गवयादिशब्द सज्ञा, तदथा व्यक्तिविशेष सज्ञा, तत्सबन्धग्रहोऽपि
न=सादृश्यहेतुको न । कुत ? वैशिष्ट्यात्तदुपलब्धे =आप्तापदेशादिसबन्धोऽत्र
वैशिष्ट्यम् । तस्मात्तस्य सबन्धस्य प्रतीतिरित्यर्थ ॥ ९६ ॥

सप्रति दिक्कालादीना सबन्धो निय इति मतमपाकरोति ।

“ न सबन्धनित्यतोभयान्नित्यत्वात् ” ॥ ९७ ॥

सबन्धनित्यता=दिक्कालादीना सबन्धस्य नित्यत्व न=न सम्भवति ।
कुत ? उभयान्नित्यत्वात्=दिक्कालयोर्वा कालाकाशयोर्वा सबन्धधर्मिणोरुभ-
यो प्रकृतिपुरुषान्यत्वेन नित्यत्वाभावादित्यर्थ ॥ ९७ ॥

ननु संबन्धिनामनित्यत्वेऽपि तत्संबन्धो नित्यः किं न स्यात् ?

तत्राह—

“नाजः संबन्धो धर्मिग्राहकमानबाधात्” ॥ ९८ ॥

१ संबन्धः=संबन्धिनामनित्यत्वे सति संयोगादिलक्षणस्तत्संबन्धोऽनः= नित्यो न=न संभवति । कुतः ? धर्मिग्राहकमानबाधात्=धर्मिणः=संबन्धस्य ग्राहकं यन्मानं=प्रमाणं तेनैव तन्नित्यत्वस्य बाधात्=अभावनिश्रयादित्यर्थः ।

यो यः संबन्धः स सर्वः कादाचित्कविभागपूर्वक इति संबन्धं ग्राहयत्प्रमाणं तदजत्वाभावमपि ग्राहयतीति भावः ॥ ९८ ॥

नन्वेवम् 'इहेदभिनि यतः कार्यकारणयोः स समवायः' इति वैशेषिकोक्तः समवायसंबन्धोऽपि नित्यो न स्यात्तत्राह—

“न समवायोऽस्ति प्रमाणाभावात्” ॥ ९९ ॥

समवायः=समवायाख्यः कश्चित्संबन्धो नास्ति=न विद्यते । कुतः ? प्रमाणाभावात्=तत्साधकप्रमाणानुपलम्भादित्यर्थः ।

तदाख्यः सम्बन्धोऽस्माकं नास्ति दूरे तन्नित्यत्वमिति भावः ॥ ९९ ॥

ननु कथं तत्साधकप्रमाणाभावः प्रत्यक्षानुमानयोरेव तत्र प्रमाणत्वात्, तत्राह—

“उभयत्राप्यन्यथासिद्धेर्न प्रत्यक्षमनुमानं वा” ॥ १०० ॥

प्रत्यक्षं=शुक्लः पट इत्यादिप्रत्यक्षमनुमानं वा=विशिष्टबुद्धिः विशेषण-विशेष्यसंबन्धविषया, विशिष्टबुद्धित्वात्, दण्डीपुरुष इति विशिष्टबुद्धिवादि-त्याद्यनुमानं वा न=तत्र प्रमाणं न भवति । कुतः ? उभयत्राप्यन्यथासिद्धेः=प्रमाणद्वयेऽपि स्वरूपसंबन्धेनेवोपपत्तेरित्यर्थः ।

प्रमाणद्वय स्वरूपसंबन्ध गोचरयति । न समवायसंबन्धमिति भावः
इदमत्र बोध्यम् यहि वैशेषिका नैयायिकाश्च समवायसंबन्धमाचक्षते तमेव
साख्या योगाश्च स्वरूपसंबन्ध वैदान्तिकाश्च तादात्म्यसंबन्धं व्याचक्षते
इति न वैदिकदर्शनानां कश्चिन्मिथो विरोध इति ॥ १०० ॥

सर्वथाऽनुमेया क्रियेति बौद्धस्त मत्याह—

“नानुमेयत्वमेव क्रियाया नेदिष्ठस्य तत्तद्वतोरेवापरो-
क्षमतीतिः” ॥ १०१ ॥

क्रियायाः=कर्मणोऽनुमेयत्वमेव=केवलसयोगविभागलिङ्गकानुमानविष-
यत्वमेव न=न मन्तव्यम् । कुत ? नेदिष्ठस्य=भ्रतिनिकटवर्तिन पुरुषस्य
तत्तद्वतोरेव=क्रियाक्रियावतोरुभयोरप्यपरोक्षमतीति =चलतीति प्रत्यक्षोपलब्धे
रित्यर्थः ॥ १०१ ॥

समप्रधानाना क्षित्यादिष्वभूताना पारिणामः स्थूलो देह इत्येकदेशि-
नस्तान् निराकरोति ।

“न पाञ्चभौतिकं शरीरं, बहूनामुपादानायोगात्” ॥ १०२ ॥

शरीर=स्थूल शरीर पाञ्चभौतिक= पञ्चानासमप्रधानाना क्षित्यादिभू-
ताना कार्य्यं न=न भवति । कुत ? बहूना=भिन्नजातीयाना बहूनामुपादानायो-
गात्=एक कार्य्यं प्रति समप्रधानभावेनोपादानत्वासंभवादित्यर्थ ।

सन्तूना बहुत्वेऽपि समानजातीयत्वान्नदोष इति द्रष्टव्यम् ॥ १०२ ॥

स्थूलमेवैक शरीरमिति बाह्यास्तान् प्र याह—

“न स्थूलमिति नियम आतिवाहिकस्यापि विद्यमान-
त्वात्” ॥ १०३ ॥

स्थूलमिति नियम = स्थूलमेवैकशरीरमिति नियमो न = नापपद्यते ।
कुत ? आतिवाहिकस्यापि=नीवात्मान पुरुष देहाद्देहान्तरमतिवाहयतीत्या-
तिवाहिक=भूक्ष्म शरीरम् । तस्यापि विद्यमानत्वात्=स्थूलाभ्यन्तरे सत्त्वा-
दित्यर्थ ।

लोकवल्लोकान्तरेऽपि निराश्रयस्य पुंसो गमनासंभवात्स्थूलादन्यदाति-
वाहिकं शरीरमभ्युपेतव्यमिति रहस्यम् ॥ १०३ ॥

अप्राप्तार्थप्रकाशकानीन्द्रियाणीति बोद्धास्तान् पराजयते ।

“नाप्राप्तप्रकाशकत्वमिन्द्रियाणामप्राप्तेःसर्वप्राप्तेर्वा” १०४

इन्द्रियाणां=चक्षुरादिज्ञानेन्द्रियाणामप्राप्तप्रकाशकत्वम्=आत्मासम्बद्धा-
र्थावभासकत्वं न=न संभवति । कुतः ? अप्राप्तेः=प्राप्तिरत्र ज्ञानम् । व्यव-
हितवस्तुज्ञानाभावात्, सर्वप्राप्तेर्वा=व्यवहिताऽव्यवहितसर्ववस्तुज्ञानमसंगादे-
त्यर्थः ॥ १०४ ॥

नन्वेवं चक्षुरिन्द्रियस्य तेजसत्वमेव सिद्ध्येत्, नाहङ्कारिकत्वम् । लो-
के तेजस एव विषयप्रकाशार्थं किरणरूपेण विषयदेशापसर्पणदर्शनात्,
तत्राह—

“ न तेजोऽपसर्पणात्तेजसं चक्षुर्वृत्तितस्तत्सिद्धेः ” ॥ १०५ ॥

तेजोऽपसर्पणात्=दूरदेशस्थविषयप्रकाशार्थं किरणरूपेण तेजसोऽपसर्पण-
दर्शनाच्चक्षुः=चक्षुरिन्द्रियं तेजसं=तेजःकार्यं न=न संभवति । कुतः ?
वृत्तितस्तत्सिद्धेः=तेजसत्वाभावेऽपितस्यशरीरमपरित्यज्यवृत्तिविशेषेण विष-
यदेशापसर्पणोपपत्तेरित्यर्थः ।

यत्स्वाश्रयमपरित्यज्य बहिरपसर्पति, तत्तेजसमिति नियमो नास्ति ।
प्राणानामतेजसत्वेऽपि नासाग्रतो बहिरपसर्पणदर्शनादिति भावः ॥ १०५ ॥

ननु तद्वृत्तेरेवासिद्धत्वात्कथं वृत्तितस्तत्सिद्धिस्तत्राह—

“ प्राप्तार्थप्रकाशलिङ्गाद्वृत्तिसिद्धिः ” ॥ १०६ ॥

प्राप्तार्थप्रकाशलिङ्गात्=इन्द्रियैः प्राप्तस्य=संबद्धस्यार्थस्य=विषयस्य जाय-
मानो यः प्रकाशः=अर्थाकारःमत्ययस्तद्भ्रक्षणाद्भिन्नाद्वृत्तिसिद्धिः=चक्षुरादी-
नां तेषां वृत्तेः सिद्धिर्भवतीत्यर्थः ।

आत्मासंबद्धमर्थाभिन्द्रियाणि न प्रकाशयन्ति, प्रकाशभ्रानुभवसिद्धः ।

स एषान्यथानुपपन्नः संबन्धमयोजिकां वृत्तिं साधयति । तत्सिद्धौ च सुतरां नतस्तासिद्धिरिति भावः ॥ १०६ ॥

ननु सा किं विस्फुलिङ्गादिवच्चक्षुरादिभागविशेषो वा रूपादिवत्तद्वृत्तविशेषो वा, तत्राह—

“भागगुणाभ्यां तत्त्वान्तरं वृत्तिःसंबन्धार्थं सर्पतीति” १०७

वृत्तिः=चक्षुरादीन्द्रियाणां विषयैः संबन्धमयोजिका वृत्तिर्भागगुणाभ्यां= तद्विभक्तांशो भागः, गुणः प्रसिद्धो रूपादिस्ताभ्यां द्वाभ्यां तत्त्वान्तरम्= अन्यः पदार्थः=आहङ्कारिकश्चाक्षुषादिपरिणामविशेष इति यावत् । कुतः ? संबन्धार्थं सर्पतीति=हेत्वर्थक इति । यस्मादेषा संबन्धार्थम्=इन्द्रियार्थ-संयोगाय सर्पति=विषयदेशं गच्छतीत्यर्थः ।

वृत्तेर्विभक्तांशत्वे तद्वारा चक्षुरादीनामर्थसंबन्धो न भवेत्, गुणत्वे चा क्रियत्वात्स्वयं न सर्पत्संबन्धाति सर्पति च । तस्माद्वाभ्यांताभ्यां तत्त्वान्तरं वृत्तिरिति भावः ॥ १०७ ॥

ननु चक्षुरादीनां द्रव्यत्वे वृत्तिभिर्विषयदेशोपगमनं संभवति नाहंकारिकत्वे । लोके द्रव्यस्यैव तथात्वदर्शनात्, तत्राह—

“न द्रव्यनियमस्तद्योगात्” ॥ १०८ ॥

न=सांख्यानामस्माकं द्रव्यत्वात् क्रियानियमो न । किन्तु तद्योगात्=क्रियोगाद् द्रव्यनियमः=यत्क्रियायोगि तद्द्रव्यमिति नियम इत्यर्थः ।

तथा चेन्द्रियाणामाहंकारिकत्वेऽपि नद्रव्यत्वव्याघात इति भावः ॥ १०८ ॥

नन्वत्राहङ्कारिकाणि सन्त्यपीन्द्रियाणि देशान्तरे भौतिकानि भविष्यन्ति । देशभेदवत्कार्यभेदस्यापि संभवात्, तत्राह—

“न देशभेदेऽप्यन्योपादानताऽस्मदादिवन्नियमः” ॥ १०९ ॥

इन्द्रियाणामिति शेषः । चक्षुरादीन्द्रियाणां देशभेदेऽपि=आह्लादिदेशविशेषेऽपि=देशान्तरेऽपीतियावदुपादानता=अहंकारातिरिक्तभूतोपादानता=

(१२६) सांख्यदर्शनसूत्रवृत्तौ ।

भौतिकत्वमिति यावन्न=नास्ति । किन्त्वस्मदादिवन्नियमः=अत्रेव सर्वत्र
तेषामाहङ्कारिकत्वनियम इत्यर्थः ॥ १०९ ॥

नन्वेवं तर्हि कथं वैदिकानां दर्शनान्तरे “भूतेभ्य इति भौतिकत्वव्यपदेशः ? तत्राह—

“ निमित्तव्यपदेशात्तद्व्यपदेशः ” ॥ ११० ॥

निमित्तव्यपदेशात्=उपष्टम्भकत्वान्निमित्तभूतेषु तेजआदिभूतेषूपदानतो-
पचारो निमित्तव्यपदेशस्तस्मात्तद्व्यपदेशः=भौतिकत्वव्यपदेश इत्यर्थः ।

यथेन्धनोपष्टम्भेन तदनुगतात्तेजसो जायमानो वह्निरिन्धनादह्निरि-
ति व्यपदिश्यते । तथा तेजआदिभूतोपष्टम्भेन तदनुगतादहंकाराज्जाय-
मानानीन्द्रियाणि भूतेभ्य इति व्यपदिश्यन्ते । नोपादानताऽभिभायादिति
न दर्शनान्तरविरोध इतिभावः ॥ ११० ॥

अण्डजनरायुजस्वेदजोद्भिज्जमिति चतुर्विधं शरीरमिति केचित्, तान्
प्रत्याह—

“ ऊष्मजाण्डजजरायुजोद्भिज्जसाङ्कल्पिकसांसिद्धिक
श्चेति न नियमः ” ॥ १११ ॥

हेत्वर्थकश्चकारः । सर्वेषां भौतिकत्वं समानमिति सूचनाय समाहारः।य-
स्मादूष्मजाण्डजजरायुजोद्भिज्जसाङ्कल्पिकसांसिद्धिकम्=ऊष्मणो जातं कृमि-
दंशादिशरीरमूष्मजम् । अण्डाज्जातं पक्षिसरीसृपादिशरीरमण्डजम् । गर्भवेष्टनं
चर्म जरायुस्तस्माज्जातंमनुजगवादिशरीरंजरायुजम् । भूमिमुद्भिद्य जातं
तरुगुल्मादिशरीरमुद्भिज्जम् । सृष्ट्यादौ प्रजापतिसङ्कल्पाज्जातमार्ष शरीरं
साङ्कल्पिकम् । योगसाधनाज्जाता सिद्धिः संसिद्धिस्ततोजात योगिनां
यथाकर्म शरीरं सांसिद्धिकमिति षड्विधं शरीरमिति=अस्मान्नियमः=
चतुर्विधमेव स्पृष्टं शरीरमिति नियमो न=न संभवतीत्यर्थः ॥ १११ ॥

नन्वेषु सर्वेषु लोके पार्थिवत्वव्यपदेशदर्शनात्कथं “ पञ्चमौतिको देह ” इति तृतीये सूत्रितं, तत्राह—

“ सर्वेषु पृथिव्युपादानमसाधारण्यात्तद्व्यपदेशः
पूर्ववत् ” ॥ ११२ ॥

यतोऽत इति शेषः । यस्मात् सर्वेषु=पूर्वोक्तेषु षड्विधशरीरेष्वसाधार-
ण्यात्=साधान्यात्पृथिव्युपादानं=भूमिरूपादानकारणमितराणि च जलादीनि
साधारण्यात्, अतस्तद्व्यपदेशः=शरीरेषु तेषु पार्थिवत्वव्यपदेशः । तत्रोदाहरण
पूर्ववत्=यथेन्द्रियेष्वहङ्कारिकत्वव्यपदेश इत्यर्थः ॥ ११२ ॥

ननु शरीराणां भौतिकत्वे तदन्तर्वर्तिनः प्राणस्यापि भौतिकत्व किं न
स्यात् ? तत्राह—

“ न देहारम्भकस्य प्राणत्यागिन्द्रियशक्तितस्त
त्सिद्धेः ” ॥ ११३ ॥

देहारम्भकस्य= शरीरोत्पादकस्य भूतपञ्चकस्य प्राणत्व=प्राणोत्पादकत्व
न=नास्ति । कुतः ? इन्द्रियशक्तितः=इन्द्रियाणांशक्तिविशेषात्तत्सिद्धेः=तस्य
प्राणस्योत्पत्तेरित्यर्थः ॥ ११३ ॥

नन्वेतानि शरीराणि भोक्ता जीवः कदाऽधितिष्ठति ? तत्राह—

“ भोक्तुरधिष्ठानाद्भोगायतननिर्माणमन्यथापूति-
भावप्रसङ्गात् ” ॥ ११४ ॥

भोक्तुः=जीवात्मनः पुरुषस्याधिष्ठानात्=अधिष्ठात्रधिष्ठेयभावलक्षणःसम्ब-
न्धविशेषोऽधिष्ठानं, तस्मात्सतो भोगायतननिर्माणं=भौतिकाभ्यां शुक्रशोनि-
ताभ्यां भोगायतनस्य=शरीरस्य निर्माणम्=आरम्भो भवति । अन्यथा=पुर-
स्तात्तदाधिष्ठानाभावे पूतिभावप्रसङ्गात्=मृतशरीरवच्छुक्रशोणितयोस्तयोः पूति
त्वमसत्तेरित्यर्थः ॥ ११४ ॥

ननु परमात्मनोऽधिष्ठानात्कार्यमात्रारम्भश्रुतेः कथमुच्यते भोक्तुरधिष्ठानाद्भोगायतननिर्माणं, तत्राह—

“ भृत्यद्वारा स्वाम्यधिष्ठितिर्नैकान्तात् ” ॥ ११५ ॥

भृत्यद्वारा=परमात्मना सर्वदाभरणीयत्वाद्भृत्यो जीवात्मा पुरुषः । तद्वारा तत्र स्वाम्यधिष्ठितिः=स्वामिनः=परमात्मनोऽधिष्ठानम् । ‘ ये आत्मनि तिष्ठन् ’ इति श्रुतेः । नैकान्तात्=न साक्षादित्यर्थः ।

भोक्तारं जीवात्मानं पुरुषमधिष्ठाय जगदधिपतिरीश्वरस्तदाधिष्ठितं भोग्यनातमधितिष्ठतीति भावः ।

यद्वा ननु जीवात्मनः पुरुषस्य कूटस्थत्वेन स्वतो व्यापाराभावात्कथं तत्र तस्याधिष्ठानं स्यात् ? तत्राह । भृत्यद्वारा=भृत्यतुल्यमत्र बुद्धिसत्त्वमधानं सूक्ष्मं शरीरम् । तद्वारा तत्र स्वाम्यधिष्ठितिः=स्वामिनः पुरुषस्याधिष्ठानं नैकान्तात्=न साक्षादित्यर्थः ॥ ११५ ॥

नन्वेवं परमात्मनोऽप्यधिष्ठातृत्वेन सन्निहिततरत्वाद् बुद्धिसत्त्वसरूपतावत्तत्सरूपताऽपि जीवात्मनः स्यात्, तत्राह—

“ समाधिसुषुप्तिमोक्षेषु ब्रह्मरूपता ” ॥ ११६ ॥

भोक्तुरित्यनुवर्तते । जीवात्मनः पुरुषस्य जाग्रदादौ बुद्धिसत्त्वसरूपतावत्समाधिसुषुप्तिमोक्षेषु=समाधिर्योगः, सुषुप्तिर्निद्रा, मोक्षो विदेहकैवल्यम् । समाधिश्च सुषुप्तिश्च मोक्षश्च, ते तथा, तेषु ब्रह्मरूपता=परमात्मसरूपता भवतीत्यर्थः ।

यथाहिजाग्रदादौ बुद्धिधर्मान् दुःखादीन् धारयन् जीवोऽयं बुद्धिरूपः सम्पद्यते यत्रेदमुक्तं भवति ‘ ध्यायतीव लेलायतीव । वृत्तिसारूप्यामितरत्र ’ इत्यादीति । तथैव समाधिसुषुप्तिमोक्षेषु निर्दुःखादीन् ब्रह्मधर्मान् धारयन् तत्स्वरूपानन्दमुपभुञ्जानो ब्रह्मरूपः सद्यते । न तद-

भेदमापद्यते । 'येदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसासह ।
बुद्धिश्च न विचेष्टते तामाहुः परमां गतिम्' 'सिता सोम्य
तदा सम्पन्नो भवति' 'जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य
महिमानमिति वीतशोकः । निरञ्जनः परमं साम्यमु-
पैति' 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्
न बिभेति कदाचन' इत्यादिश्रुतेरिति मन्तव्यम् ॥ ११६ ॥

ननु ब्रह्मरूपतातौल्ये समाधिसुषुप्तिभ्यां मोक्षस्य विशेषो न स्यात्,
तत्राह—

“ द्वयोः सर्वाजमन्यत्र तद्धतिः ” ॥ ११७ ॥

ब्रह्मरूपत्वमित्यनुवर्तते । द्वयोः=समाधिसुषुप्तयोः सर्वाज=क्लेशकर्मादि-
वासनान्तेन बन्धबीजेन सहित ब्रह्मरूपत्वम्, अन्यत्र=मोक्षे तु तद्धतिः=तस्य
बन्धबीजस्य हानं भवतीत्यर्थः ।

बन्धबीजहानाहानाभ्यां विशेष इति भावः ॥ ११७ ॥

ननु समाधिसुषुप्ती दृष्टे न मोक्षस्तत्राह—

“ द्वयोरिव त्रयस्यापि दृष्टत्वात् न तु द्वौ ” ॥ ११८ ॥

द्वयोरिव=समाधिसुषुप्तयोरिवत्रयस्यापि=तृतीयस्यमोक्षस्यापिदृष्टत्वात्=
श्रुतिस्मृतिभ्यामवगतत्वात् न तु द्वौ=न समाधिसुषुप्ती एव स्तोऽपि च
मोक्षोऽप्यस्तीत्यर्थः ॥ ११८ ॥

ननु समाधी क्लेशकर्मादिवासनायाः कौण्ड्यात्सर्ववृत्तिविलये जीवात्मनः
पुरुषस्य ब्रह्मरूपत्वमस्तु । सुषुप्ती पुनस्तदभावात्कथमस्य ब्रह्मरूपता स्यात्,
तत्राह—

“ वासनयाऽनर्थख्यापनं द्रोपयोगेऽपि न, निमित्तस्य
प्रधानबाधकत्वम् ” ॥ ११९ ॥

१ कठो. व. ६+१० । २ छा म ६ गं ८+१ । ३ मुं ३ खं. १-२-३ ।
४ तै. व. व. अनु. १+१ । ५ तै व ३ अनु. ४-१ ।

(१३०) सांख्यदर्शनसूत्रवृत्तौ ।

दोषयोगेऽपि=यथा समाधौ तथा निद्रादोषयोगेऽपि=सुषुप्तावपीति-
यावद् वासनया=क्लेशकर्मादिवासनयाऽनर्थख्यापनम्=आत्मातिरिक्तार्थानु-
भावनं न=न संभवति । कुतः? यतो निमित्तस्य=सुषुप्तिप्रति निमित्तभूतस्य-
निद्रादोषस्य प्रधानबाधकत्वं=ख्यातिं प्रति प्रधानं कारणं वासना, तद्बाध-
कत्वं=तद्भिभावकत्वमस्तीत्यर्थः ।

तथा च समाधिब्रह्मसुप्तावपि वासनाकौण्ड्यात्सर्ववृत्तिविलये ब्रह्मरूपता
संभवतीति भावः ॥ ११९ ॥

यत्नेनेष्वादिक्षेपे जायमानादाद्यकर्मणो वेगाख्यः संस्कारो जायते ततः
कर्म, ततश्च संस्कारः, पुनरप्येवमितिनैयायिकैकदेशनस्तान्निरा-
कुर्वन्नाह-

“ एकः संस्कारः क्रियानिर्वर्तको न तु प्रतिक्रियं
संस्कारभेदा बहुकल्पनाप्रसक्तेः” ॥ १२० ॥

एकः=आद्यकर्मनिर्वर्त्यः प्रथम एव संस्कारः=वेगाख्यः संस्कारः-
क्रियानिर्वर्तकः=यावदिष्वादिपतनंतावत्क्रियासन्तानस्य जनको, नतु प्रति-
क्रियं=क्रियां क्रियां प्रति संस्कारभेदाः=वेगाख्यसंस्कारभेदाः सन्ति । कुतः?
बहुकल्पनाप्रसक्तेः=बहुसंस्कारकल्पनाप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ १२० ॥

ननु यदुक्तमुद्भिज्जं भोक्तृशरीरं, तन्न युक्तम् । तत्र शरीरत्वमयोर्जि-
काया बाह्यबुद्धेरनुपलम्भात्तत्राह-

“ न बाह्यबुद्धिनियमो वृक्षगुल्मलतौषधिवनस्पतिनृ-
णधीरुधादीनामपि भोक्तृभोगायतनत्वं पूर्ववत्” ॥ १२१ ॥

बाह्यबुद्धिनियमः=बहिरिन्द्रियजन्यं बाह्यवस्तुविषयं ज्ञानं बाह्यबुद्धिः सा
यत्र, तदेव भोक्तृशरीरमिति नियमो न=न भवति । किन्तु ज्ञानमात्रम्, अतो
वृक्षादिर्वारुधन्तानामप्यन्तःसंज्ञत्वाद्भोक्तृभोगायतनत्वं=भोक्तृशरीरत्वं पू-
र्ववत्=ऋषभनादिबन्धन्तव्यमित्यर्थः ।

तत्र पुष्पाज्जायमानफलाश्चूनादयस्तरवो वृक्षाः, गुल्माकाराः सोमलता-
मभृतयो गुल्मलताः, ओषधयः फलपाकान्ता घ्रीहियवादयः, पुष्पादृत जाय-
मानफलाः पनसोदुम्बराश्चत्थादयो वृक्षविशेषा बनस्पतयः, नहमभृतीनि तृणा-
नि, शाखादिभिर्विस्तृता लता वीरुधः, फलहीनाः केवलपुष्पिणो वृक्षविशेषा
आदिपदार्था इति विवेकः ॥ १२१ ॥

तत्र श्रुतिस्मृती प्रमाणयति ।

“ स्मृतेश्च ” ॥ १२२ ॥

वृक्षादीनां भोक्तृभोगायतनत्वमित्यनुवर्तते। श्रुतिसमुच्चयाय चः ‘ अंस्य
यदेकां शाखां जीवो जहात्यथ सा शुष्यति’ इत्यादिश्रुतेः
‘ शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावर्तां नरः । वाचकैः पक्षि-
मृगतां मानसैरन्त्यजातिताम्’ इत्यादिस्मृतेश्च वृक्षादीनां भोक्तृभो-
गायतनत्वमित्यर्थः ॥ १२२ ॥

ननु वृक्षादीनां भोक्तृभोगायतनत्वे तेषां लौकिकवैदिककर्माधिकारिता-
ऽपि स्यात्तत्राह—

“ न देहमात्रतः कर्माधिकारिता, वैशिष्ट्यश्रुतेः ” ॥ १२३ ॥

देहमात्रतः=शरीरमात्रात्कर्माधिकारिता=लौकिकवैदिककर्माधिकारित्वं
न=कस्यचिन्न भवति । कुतः ? वैशिष्ट्यश्रुते =मनुष्यत्वब्राह्मणत्वादिवैशिष्ट्य-
स्यापि तत्र श्रवणादित्यर्थः ॥ १२३ ॥

ननु समाने देहे कुत एष भेदः ? तत्राह—

“ त्रिधा त्रयाणां व्यवस्था कर्मदेहोपभोगदेहोभय-
देहाः ” ॥ १२४ ॥

यत इति शेषः । यस्मात् त्रयाणाम्=उत्तममध्यमाधमानां सर्वदेहिनां
कर्मदेहोपभोगदेहोभयदेहा इति त्रिधा=त्रिमकारा व्यवस्था=देहव्यवस्थे-
त्यर्थः ।

तत्र ब्रह्मचारिवानप्रस्थानां कर्मदेहः।पश्चादिस्थावरान्तानामुपभोगदेहः।
गृहस्थानामुभयदेह इति विवेकः ।

यद्यपि ब्रह्मादिस्तम्भान्तानां सर्वेषामुपभोगदेहत्वतौल्यात्रिधा विभागो
न संभवति, तथापि प्राधान्येनैष विभाग इति विज्ञेयम् ॥ १२४ ॥

ननु चतुर्थाश्रमिणः शरीरं न गणितं, तत्राह-

“ न किञ्चिदप्यनुशयिनः ” ॥ १२५ ॥

अनुशयिनः=मारब्धकर्मावशेषोऽनुशयः, स विद्यते यस्य, तस्य=त्यक्तस-
र्वकर्मणो विवेकवतः संन्यासिनः किञ्चिदपि=पूर्वोक्तेषु त्रिविधशरीरेषु किमपि
शरीरं न=नास्तीत्यर्थः ।

उपदेशादिकन्तु तस्य स्वाभाविकी लीलति सर्वमवदातम् ॥ १२५ ॥

ज्ञानेच्छाकृत्यादयो बुद्धिसत्त्वगुणास्तादात्म्यात्पुरुषे व्यपदिश्यमाना बु-
द्धिसत्त्वपरिणामविशेषत्वादित्या इति सिद्धान्तः। तत्रैकस्मिन् कस्मिंश्चि-
दाश्रये तेषामनित्यत्वदर्शनेऽप्याश्रयान्तरे नित्यत्वं भविष्यति, किमवशेषेण
सर्वत्रानित्यत्वाभ्युपगमेनेति परेणाशङ्किते प्राह-

“ न बुद्ध्यादिनित्यत्वमाश्रयविशेषेऽपि बह्विवत् ” ॥ १२६ ॥

आश्रयविशेषेऽपि=एकाश्रयवदाश्रयान्तरेऽपि बुद्ध्यादिनित्यत्वं=बुद्धिर्ज्ञा-
नम् । आदिपदेनेच्छाकृत्यादिसंग्रहः । तेषां ज्ञानेच्छाकृत्यादीनां नित्यत्वम्=
उत्पत्तिविनाशशून्यत्वं न=न संभवति । बह्विवत्=यथा महानसादावेकआ-
श्रयेऽनित्यत्वेन दृष्टस्य बह्वेराश्रयान्तरे न नित्यत्वमित्यर्थः ॥ १२६ ॥

ननु ज्ञानादयो न बुद्धिसत्त्वगुणाः किन्तु जीवगुणाः, जीवाश्च नित्या
इति तद्वृणा अपि नित्याः किं न स्युस्तत्राह-

“ अश्रयासिद्धेश्च ” ॥ १२७ ॥

न बुद्ध्यादिनित्यत्वमित्यनुवर्त्तते । पक्षे पक्षतावच्छेदकाभाव आश्रया-
सिद्धिः । पक्षश्चात्र जीवगुणानुद्ध्यादयः, तेषां जीवगुणत्वस्यासिद्धेश्च न
नित्यगुणत्वेन हेतुना नित्यत्वं सिध्यतीत्यर्थः ।

अत्र वृत्त्यात्मनो ज्ञानस्य नित्यत्व प्रतिपिध्यते न स्वरूपभूतस्य
ज्ञानस्येति द्रष्टव्यम् ॥ १२७ ॥

सांसिद्धिक शरीरमित्युक्तम् । तदुपपत्तये योगसिद्धीरभ्युपाययति ।
“योगसिद्धयोऽप्यौषधादिसिद्धिवन्नापलपनीयाः” १२८ ॥

औषधादिसिद्धिवत्=आदिनामणिमन्त्रतणासि सगृह्यन्ते । तत्प्रयोगेण
जायमानरोगहरणादिसिद्धिवद् यागसिद्धयोऽपि=योगाभ्यासेन जायमाना-
अणिमादिसिद्धयोऽपि नापलपनीया =नापद्भोतुमर्हा सन्तीत्यर्थ ।

औषधादिसिद्धिवत्ता अप्यभ्युपगन्तव्या इति भाव ॥ १२८ ॥

सम्प्रति परमनिराकरणाध्यायमुपसहस्रन्ते पुरुषसिद्धिप्रतिकूल-
तया भूतचैतन्यवादिन चार्वाक मत्याचष्टे ।

“ न भूतचैतन्यं प्रत्येकादृष्टेः सांहत्येऽपि च सांह-
त्येऽपि च ” ॥ १२९ ॥

अध्यायपरिसमाप्तिपरावृत्ता । भिन्नक्रमश्च । भूतचैतन्य=भूताना=
वियन्मरुतेनोऽभ्युपगृथिवीना चैतन्य=प्रत्येक चेतनत्व न=न दृश्यते।प्रत्येका-
दृष्टेश्च=एकेकस्मिन्नदर्शनाच्च सांहत्येऽपि=देहाकारेण परिणत तत्सघातेऽपि
चैतन्य न युक्तमित्यर्थ ।

तृतीयाध्यायेचेद स्वसिद्धान्तविधयोक्तम् । अत्र च परमनिराकर-
णायेति न पौनरुक्त्यमिति भाष्यम् ॥ १२९ ॥

स्वसिद्धान्त दृष्टीकर्तु परसिद्धान्तनिर्णय ।

प्रसङ्गाच्चात्मसिद्धान्त पञ्चमेऽस्मिन्निरूपित ॥ १ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रजज्ञाचाप्यादासीनवर्षात्मारामभगवत्पादक्षिप्पहरिप्रसा
दकृताया सारव्यमूत्रवृत्तौ परमतनिर्जयायाय पञ्चम ॥ ५ ॥

अथ षष्ठाऽध्यायः ।

पञ्चमाध्यायेन परसिद्धान्तं निराकृत्य चतुर्भिःपूर्वाध्यायैर्निरूपित-
स्यात्मसिद्धान्तस्य स्थूणानिखननन्यायेन पुनः स्थिरीकर्तुं षष्ठाध्यायमारभ-
माणः पूर्वन्तावदात्मास्तित्वमाह—

“ अस्त्यात्मा, नास्तित्वसाधनाभावात् ” ॥ १ ॥

आत्मा=देहेन्द्रियादिसंघातद्रष्टा जीवात्मा पुरुषोऽस्ति=विद्यते । कुतः ?
नास्तित्वसाधनाभावात्=तत्रास्तित्वसाधकस्य हेतोरनुपलम्भादित्यर्थः ॥ १ ॥

ननु नास्माभिरात्मा मतिषिध्यते, किन्तु तस्यदेहादिव्यतिरिक्तत्वं,
तत्राह—

“ देहादिव्यतिरिक्तोऽसौ वैचित्र्यात् ” ॥ २ ॥

असौ=जीवात्मा पुरुषो देहादिव्यतिरिक्तः=देहादिप्रकृत्यन्तेभ्यस्तत्त्वेभ्यो
भिन्नो भवितुमर्हति । कुतः ? वैचित्र्यात्=ततो विलक्षणत्वादित्यर्थः ॥ २ ॥

व्यतिरिक्तत्वे हेत्वन्तरमाह—

“ षष्ठीव्यपदेशादपि ” ॥ ३ ॥

देहादिव्यतिरिक्तोऽसावित्यनुवर्तते । ममेदं शरीरं ममेयं बुद्धिरित्यादि-
भेदव्यपदेशादपि देहादिव्यतिरिक्तोऽसौ पुरुष इत्यर्थः ॥ ३ ॥

ननु शिलापुत्रकस्य शरीरं, पुरुषस्य चैतन्यं, राहोःशिर इत्यादिव्य-
पदेशवदयमपि गौणो व्यपदेशो न मुख्यस्तत्राह—

“ न शिलापुत्रवद्धर्मिग्राहकमानवाधात् ” ॥ ४ ॥

शिलापुत्रवत्=शिलापुत्रकस्य शरीरमित्यादिवत्त=ममेदं शरीरमित्यादि-
व्यपदेशो गौणो न । कुतः ? धर्मिग्राहकमानवाधात्=धर्मिणः=जीवात्मनः पुरु-
षस्य ग्राहकं=शरीरादिभ्यो भेदेनानुभावकंयन्मानं=प्रत्यक्षानुमानशब्दल-
क्षणं ममाणं, तेन वाधात्=भेदगौणत्वस्य वाधनादित्यर्थः ।

शिलापुत्रादौ तु न तद्वाहकमानेन भेदगौणत्वबाध इति भावः ॥४॥
नन्वस्तु देहादिव्यतिरिक्त पुमान्, तथापि दुःखिनस्तस्य कृतकृत्यता
कथं स्यात् ? तत्राह—

“ अत्यन्तदुःखनिवृत्त्या कृतकृत्यता ” ॥ ५ ॥

अत्यन्तदुःखनिवृत्त्या=अन्तमतिक्रान्ता त्रिविधदुःखनिवृत्तिरत्यन्तदुःख-
निवृत्तिस्तथैवास्य कृतकृत्यता=कृतकार्यता=कृतार्थत्व भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

ननु कस्मादस्य दुःखात्यन्तनिवृत्त्यैव कृतकृत्यता, न सुखावाप्त्या,
तत्राह—

“ यथा दुःखात्क्लेशः पुरुषस्य न तथा सुखादभि-
लाषः ” ॥ ६ ॥

यत इति शेषः । यस्मात्पुरुषस्य=भोक्तुर्जीवात्मनो यथा=येन प्रका-
रेण दुःखात्=दुःखसंबन्धात्क्लेशः=तद्विषयोद्देशस्तथा=तेनमकारेण सुखा-
त्=सुखसंबन्धादभिलाषः=तद्विषयः कामो न=न भवतीत्यर्थः ।

सुखाभिलाषतो दुःखदेषस्य बलीयस्त्वान्तदत्यन्तनिवृत्तिरेवोत्कटेच्छा-
विषयत्वात् परमपुरुषार्थो न सुखावाप्तिरिति भावः ॥ ६ ॥

ननु कस्मादस्य दुःखनिवृत्तिवत्सुखमाभिलाषगोचरो न भवति, तत्राह—

“ कुत्रापि कोऽपि सुखीति ” ॥ ७ ॥

इतिर्हती। यस्मात्कुत्रापि=ब्रह्माण्डमध्ये कश्चिदेव कोऽपि=ब्रह्मादिस्तम्ब-
पर्यन्ताना जीवाना मध्ये कश्चिदेव सुखी=सुखभागभवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

नन्वेतेन सुखस्य दीर्घभ्यगायात नाभिलाषाविषयत्व, तत्राह—

“ तदपि दुःखशबलमिति दुःखपक्षे निःक्षपन्ते
विवेचकाः ” ॥ ८ ॥

तदपि=ब्रह्माण्डमध्ये कदाचित्कुत्रचित्कस्यचित्कथंचिज्जायमान सुखमापि
विवेचका =विवेकिनो जना दुःखपक्षे=दुःखकोटौ निःक्षपन्त=व्यवस्थापय-
न्ते। कुत ? दुःखशबलमिति=हेत्वर्थक इति । यतो दुःखसम्पन्नमित्यर्थः ।

यथा विषसंसृष्टमन्नं बुद्धस्याभिलाषगोचरो न भवति तथैव दुःखश-
बलत्वात्सुखमपि दुःखनिवृत्तिवदस्यमुमुक्षुपुरुषस्याभिलाषगोचरो न भव-
तीति भावः ॥ ८ ॥

ननु केवला दुःखनिवृत्तिरपि परमपुरुषार्थो न संगच्छते; लोके सुखी-
स्यां दुःखी न स्यामिति दुःखनिवृत्तिवत्सुखस्याप्यभिलाषविषयत्वदर्शनादि-
त्याशङ्क्य दुःखात्यन्तनिवृत्त्या ब्रह्मानन्दोपभोगावश्यंभावादभिलाषोपपत्तेर-
दोष इति तात्पर्येण समाधान आह-

“ सुखलाभाभावादपुरुषार्थत्वमिति चेन्न द्वै-
विध्यात् ” ॥ ९ ॥

ननु सुखलाभाभावात्=मुक्ता सुखावाप्त्यभावादपुरुषार्थत्वं=केवलदुःख-
निवृत्तेरपि पुरुषार्थत्वं न स्यादिति चेन्न द्वैविध्यात्=दुःखात्यन्तनिवृत्तिरूप-
तया परमपुरुषार्थस्यैकप्रकारत्वेऽपि तदविनाभूतेन ब्रह्मानन्दोपभोगेन तस्य
द्विप्रकारत्वाभ्युपगमादित्यर्थः ।

इदमत्रबोधयम् । यद्यपि सांख्यानं दुःखात्यन्तनिवृत्तिरेवैकः परमपुरु-
षार्थो न सुखावाप्तिः, तेषां जायमानसुखमात्रस्य प्राकृतत्वेन दुःखशबलतया
दुःखवत्परिहार्यत्वात् । तथापि ते मुक्त्यवस्थायां जीवात्मनः पुरुषस्य ब्रह्मा-
नन्दोपभोगं मन्यन्ते ‘ सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा
विपश्चिता ’ ‘ आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न विभेति कुतश्चन ’
इत्यादिश्रुतेः । स च दुःखात्यन्तनिवृत्तिवन्नस्वतन्त्रः कश्चित्पुरुषार्थः, पुरु-
षपुरुषकारेण तस्य साक्षात्साध्यत्वाभावात् । किन्तु दुःखात्यन्तनिवृत्तौ सि-
द्धायामवश्यंभावित्वात्तन्त्रांतरायकः, तेनद्वैविध्ये सत्यपि प्रधानतः परम-
पुरुषार्थस्यैकत्वान्न पूर्वापरविरोध इति ॥ ९ ॥

ननु साध्याना दुःखमात्रस्य बुद्धिधर्मत्वेनात्मनिष्ठत्वासिद्धेः कथं तन्नि-
वृत्तिरपि परमपुरुषार्थं स्यादिति शकते ।

“निर्गुणत्वमात्मनोऽसङ्गत्वादिश्रुतेः” ॥ १० ॥

नन्वात्मन = नोवात्मन पुरुषस्य निर्गुणत्व=दुःखादिनिखिलगुणसबन्ध-
शून्यत्व स्वतः सिद्धमस्ति । कुत ? असङ्गत्वादिश्रुतेः=‘असङ्गो ह्ययं
पुरुषः’ इत्यादिना तस्यासङ्गत्वादिश्रवणादित्यर्थः ।

यस्य यत्सबन्धो न भूतो न भवति न भाविता, तस्य तन्निवृत्तिः कथम-
भ्यर्थनीया स्यादिति भावः ॥ १० ॥

समाधत्ते ।

“परधर्मत्वेऽपि तत्सिद्धिरविवेकात्” ॥ ११ ॥

परधर्मत्वेऽपि=दुःसादेर्बुद्धिसत्त्वधर्मत्वऽप्यविवेकात्=पूर्वाकलक्षणादवि-
वेकाद्बुद्धिसत्त्वतादात्म्यापत्त्या तत्सिद्धिः =तस्य दुःखादेः पुरुषनिष्ठत्वसि-
द्धिरस्तीत्यर्थः ।

यथा बद्धितादात्म्याल्लाहस्य दाहादिमत्त्व, तथा पुरुषस्यापि बुद्धिसत्त्व-
तादात्म्याद्दुःसादिमत्त्वमस्ति, तन्न तस्य तदन्तनिवृत्तिः परमाभ्यर्थनी-
येति भावः ॥ ११ ॥

नन्वस्त्वविवेकमूलरूपस्य दुःखादिगुणजातमविवेकं पुनः किं-
मूलकं ? तत्राह—

“अनादिरविवेकोऽन्यथादोषद्वयप्रसक्तेः” ॥ १२ ॥

अविवेकः=पूर्वाकलक्षणोऽविवेकोऽनादि=आदि=कारण, तन्नविद्यते
यस्य, स तथा । कुत ? अन्यथा दोषद्वयप्रसक्तेः=अन्यथा=सादित्वे दोषद्वय-
प्रसक्तेः=स्वोत्पत्तौ कारणान्तरापेक्षायामनवस्था, तदनपेक्षणेचमुक्तस्या-
पिपुनर्वन्ध इति दोषद्वयस्य प्रसगादित्यर्थः ॥ १२ ॥

नन्वनादिश्वेदविवेकस्तर्हि नित्यः सेत्स्यति, तत्राह—

“ न नित्यः स्यादात्मवदन्यथाऽनुच्छित्तेः ” ॥ १३ ॥

अनादिरविवेक इत्यनुवर्तते। अनादिः सन्नप्यविवेको न नित्यः स्यात्= प्रागभावन्नित्यो न भवेत् । अन्यथा=नित्यत्वेत्वात्मवदनुच्छित्तिः=यथाऽऽत्मनो नित्यत्वान्नाशो न भवति। तथाऽविवेकस्यापि नाशो न स्यादित्यर्थः १३॥

ननु किन्नाशस्तर्ह्यविवेकः ? तत्राह—

“ प्रतिनियतकारणनाशयत्वमस्य ध्वान्तवत् ॥ १४ ॥

अस्य=प्रविवेकस्यप्रतिनियतकारणनाशयत्वम्=अविवेकनाशं प्रतिनियतं- कारणं विवेकस्तत्राशयत्वं, ध्वान्तवत्=यथा ध्वान्तस्य=तमसःस्वनाशं प्रति नियतकारणेनालोकेन नाशयत्वमित्यर्थः ॥ १४ ॥

ननु ध्वान्तालोकयोरन्वयव्यतिरेकाभ्यां नाशयनाशकभवनियमोऽवगम्यते न विवेकाविवेकयोस्तत्राह—

“ अत्रापि प्रतिनियमोऽन्वयव्यतिरेकात् ” ॥ १५ ॥

अत्रापि=ध्वान्तालोकयोरिव विवेकाविवेकयोरपि प्रतिनियमः=नाशयनाशकभवनियमोऽन्वयव्यतिरेकात्=विवेकसत्त्वेऽविवेकनाशसत्त्वम् । विवेकासत्त्वेऽविवेकनाशासत्त्वमित्यन्वयव्यतिरेकादवगन्तव्य इत्यर्थः ।

शुक्तिरजतादौ तथा दर्शनादिति भावः ॥ १५ ॥

नन्वेवं विवेकेनाविवेकनाशेऽपि बन्धनिवृत्तौ किमायातं, यत्कृते पुरुषस्य महान् भयत्नस्तत्राह—

“ प्रकारान्तरासंभवाद्दिवेक एव बन्धः ” ॥ १६ ॥

प्रकारान्तरासंभवात्=प्रथमाध्यायोकानामविवेकातिरिक्तानां स्वभावादि- बन्धप्रकाराणामसंभवाद्दिवेक एव बन्धः=बन्धकत्वाद्बन्ध इत्यर्थः ॥ १६ ॥

नन्वविवेकस्य बन्धत्वे तन्निवृत्तिरूपाया मुक्तेर्विवेकसाध्यत्वेन कार्य्य-
त्वापत्तौ विनाशावश्यंभावान्मुक्तस्यापि पुनर्बन्धयोगोदुर्वारणः प्रसज्येत
तत्राह—

“ न मुक्तस्य पुनर्बन्धयोगोऽप्यनावृत्तिश्च्युतेः ” ॥ १७ ॥

अपि=मुक्तेर्विवेकसाध्यत्वेऽपि मुक्तस्य=मुक्तपुरुषस्य पुनर्बन्धयोगः=पुन-
रविवेकसंबन्धो न=न भवति। कुतः? अनावृत्तिश्च्युतेः=“ न च पुनरावर्तते,
न च पुनरावर्तते ” इत्यादिना तस्यापुनरावृत्तिश्रवणादित्यर्थः ॥ १७ ॥

ननु श्रुतिरुक्ता न युक्तिस्तत्राह—

“ अपुरुषार्थत्वमन्यथा ” ॥ १८ ॥

अन्यथा=मुक्तस्यापि पुनर्बन्धयोगेऽपुरुषार्थत्वं=मुक्तेः परमपुरुषार्थत्वं न
स्यादित्यर्थः ।

भाषि क्षयानुसन्धानादिति भावः ॥ १८ ॥

युक्तयन्तरमाह—

“ अविशेषापत्तिरुभयोः ” ॥ १९ ॥

उभयोः=बद्धमुक्तयोर्द्वयोरविशेषापत्तिः=अविशेषत्वं=तुल्यत्वमापद्येते-
त्यर्थः—

मुक्तस्य पुनर्बन्धयोगे संसारितो विशेषो न स्यादिति भावः ॥ १९ ॥

ननु का सा मुक्तिर्यद्वाभादस्य पुनरावृत्तिर्न भवति? तत्राह—

“ मुक्तिरन्तरायध्वस्तेर्न परः ” ॥ २० ॥

अन्तरायध्वस्तेः=अन्तरायोऽविवेकस्तस्य ध्वस्तिः=विवेकेनध्वंसस्त-
स्मात्परः=अन्यः पदार्थो मुक्तिर्न=न भवतीत्यर्थः ।

अविवेकनिवृत्तिर्मुक्तिरिति भावः ॥ २० ॥

ननु दुःखात्यन्तनिवृत्तिर्मुक्तिरिति पुरस्तादुक्तम् । इदानीमन्तरायध्व-
स्तिर्मुक्तिरित्युक्तौ विरोधः स्यात्, तत्राह—

“ तत्राप्यविरोधः ” ॥ २१ ॥

तत्रापि=अन्तरायध्वस्तिर्मुक्तिरित्युक्तावप्यविरोधः=विरोधोनास्तीत्यर्थः।

निमित्तापाये नैमित्तिकापायस्यार्थसिद्धत्वादिति भावः . ॥ २१ ॥

नन्वन्तरायध्वस्तिश्चेन्मुक्तिस्तर्हि सर्वेषां श्रवणमात्रादेव विवेकज्ञाने जाते
सा सेत्स्यति । किं मनननिदिध्यासनादिभिः साधनान्तरैस्तत्राह—

“ अधिकारित्रैविध्यान्न नियमः ” ॥ २२ ॥

अधिकारित्रैविध्यात्=अधिकारिणां=विवेकज्ञानाधिकारिपुरुषाणां त्रैवि-
ध्यात्=उत्तममध्यमाधमभेदेन त्रिप्रकारत्वान्नियमः=श्रवणमात्रादेव सर्वेषां
दृढविवेकज्ञानोदयनियमो नेत्यर्थः ।

असंभावनाविपरीतभावनयोरुपमर्दकत्वादपरोक्षं विवेकज्ञानं दृढमित्या-
ख्यायते । तदेवानादित्वाद्दृढीभूतमविवेकं समूलकापंकषितुं पारयति, नेत-
रत् । तच्च न सर्वेषांश्रवणमात्रादुत्पत्तुमर्हति । शब्दमात्रस्य परोक्षज्ञानो-
पनननस्वाभाव्यात् । किन्तु भगवदनुगृहीतानां पूर्वजन्माभ्यस्तश्रवणमनन-
निदिध्यासनादिसाधनानां केषां चित्पुण्यात्मनामुत्तमानामेवेति भावः॥ २२॥

ननु येषां श्रवणमात्राद्विवेकज्ञानं दृढं नोत्पन्नं, तैस्तद्दाढ्यार्थं किं
विधेयं ? तत्राह—

“ दाढ्यार्थमुत्तरेषाम् ” ॥ २३ ॥

दाढ्यार्थं=श्रवणाज्जायमानस्य विवेकप्रत्ययस्यदृढीभावायोत्तरेषां=
श्रवणादुत्तरेषां मनननिदिध्यासनादीनां दीर्घकालेनरन्तर्प्यसत्कारादिपूर्वकं
नियमेनानुष्ठानं विधेयमित्यर्थः ॥ २३ ॥

नन्वासनाभावे ध्यानादिकं न संभवति तत्र कस्यासनस्य नियमः? तत्राह-

“ स्थिरसुखमासनमिति न नियमः ” ॥ २४ ॥

स्थिरसुखं=यदेवस्थिरं=निश्चलंसत्सुखं=ध्यायिनः सुरावहं, तदेवास-
नम्=आसनपदवाच्यमिति=अतो ध्यानादौ नियमः=कस्य चित्पदमाद्यासन-
विशेषस्य नियतिर्न=नास्तीत्यर्थः ॥ २४ ॥

ननु ध्यानस्य किं लक्षणं ? तत्राह-

“ ध्यानं निर्विषयं मनः ” ॥ २५ ॥

निर्विषयं=यदात्मातिरिक्तसर्वविषयान्निष्क्रान्तं मनः=चाञ्चल्यहेतुविष-
यानुरागाभावादात्मैकप्रत्ययकं चित्तं, तद्ध्यानं=ध्यानपदवाच्यं निदिध्यास-
नमिति यावदित्यर्थः ।

अत्र ध्यानमित्युक्तौ तदवस्थाभेदः समाधिस्तदवस्थाभेदः संप्रज्ञाता-
दिसमाधिरप्युक्तो भवतीति द्रष्टव्यम् ॥ २५ ॥

ननु ध्यानाध्यानयोः पुरुषस्य विशेषाभावात्किञ्चिन्नेनेत्याशंस्य विशेष-
णमाह-

“ उभयथाप्यविशेषश्चैवमुपरागनिरोधाद्विशेषः ” ॥ २६ ॥

उभयथापि=ध्यानादिकं स्यान्न वा स्यादुभयप्रकारेणाप्यविशेषः=पुरुषस्य
विशेषो न भवति, निःसङ्गत्वादन्यथा विकारित्वापत्तोरिति चेत्=यदि शंकरं,
नैवम्=एवं मा शङ्किष्ठाः । कस्मात् ? यस्मादुपरागनिरोधात्=ध्यानादौ
क्लेशकर्मादिनानानिःश्रवणलक्षणस्योपरागस्यापगमाद्विशेषः=पुरुषस्य विशे-
षोऽस्त्येवेत्यर्थः ॥ २६ ॥

ननु निःसङ्गे निर्विकारिणि पुरुषे कथमुपरागस्तत्राह-

“ निःसङ्गेऽप्युपरागोऽविवेकात् ” ॥ २७ ॥

निःसङ्गेऽपि=क्लेशकर्मादिनानाविधवासनावासितबुद्धिसत्त्वसंसर्गरहितेऽपि
पुरुषेऽविवेकात्=सत्त्वपुरुषानन्यताप्रत्ययमात्रलक्षणादविवेकादुपरागः=उक्त-
वासनलक्षणोपरागोऽस्त्येवेत्यर्थः ॥ २७ ॥

ननु कीदृशोऽयं पुरुषस्योपरागः? तत्राह—

“जवास्फटिकयोरिव नोपरागः किन्त्वभिमानः” ॥२८॥

जवास्फटिकयोरिव नोपरागः=यथा जवास्फटिकयोः परस्परसंसर्गात्स्फटिके जवावर्णोपरागो, न तथा सत्त्वपुरुषयोः संसर्गात्पुरुषे वासनोपरागः, किन्त्वभिमानः=बुद्धिसत्त्वतादात्म्यात्पुरुषस्य तद्वासनाभिमान इत्यर्थः ॥२८॥

ननु तन्निरोधः किं ध्यानमात्रेण संभवति, तत्राह—

“ध्यानधारणाभ्यासवैराग्यादिभिस्तन्निरोधः” ॥ २९ ॥

आदिपदेन दोषदर्शन-यमनियमादिसाधनसंग्रहः। दोषदर्शनादिना विषयेषु वैराग्यं, तदनु यमनियमादिविचित्रैर्यसाधनानुष्ठानमभ्यास, स्तदन्वात्मनि चित्तबन्धो धारणा, तदनु पूर्वोक्तलक्षणं ध्यानादिकमित्येवंविधधारणादिसहितेन ध्यानेन तन्निरोधः=तस्योक्तलक्षणोपरागस्य निरोधो भवतीत्यर्थः ॥२९॥

ननु ध्यानादिभिरेभिः किं साक्षादुपरागनिरोधो भवति ? तत्राह—

“लयविक्षेपयोर्व्यावृत्त्येत्याचार्याः” ॥ ३० ॥

पूर्वसूत्रं समग्रमनुवर्तते । पूर्वोक्तैर्ध्यानादिभिर्लयविक्षेपयोः=निद्रावृत्तिलयः, प्रमाणविपर्ययविकल्पस्मृतिलक्षणावृत्तिर्विक्षेपस्तयोर्व्यावृत्त्या=निवृत्त्या=तन्निवृत्तिद्वारेति यावत्तन्निरोधः=वासनानिरोधो भवतीत्याचार्याः=सांख्याचार्या मन्यन्त इत्यर्थः ।

तथा च न पवापरावराध इति द्रष्टव्यम् ॥ ३० ॥

ननु लयविक्षेपयोर्व्यावृत्त्यर्थं क ध्यानादिकं कर्तव्यं ? तत्राह—

“नस्थाननियमश्चित्तप्रसादात्” ॥ ३१ ॥

चित्तप्रसादात्=चित्तप्रसन्नतातो ध्यानादिकं भवति । तस्मात्स्थाननि-
मः=ध्यानाद्यर्थं कस्य चित्स्थानविशेषस्य नियमो न=नास्तीत्यर्थः ।

यत्र चित्तप्रसाद आलक्ष्येत, तत्र ध्यानादिकं कर्तव्यमिति भावः ॥ ३१ ॥

ननु येषां बुद्ध्यादीनां तादात्म्यात्पुरुषस्य तदासनाभिमानस्तेषु मूलकारणता कस्यास्ति ? तत्राह—

“प्रकृतेराद्योपादानताऽन्येषां तत्कार्यत्वश्रुतेः” ॥ ३२ ॥

आद्योपादानता=प्रथमोपादानकारणता=मूलकारणतोति यावत्, प्रकृतेः=त्रिगुणात्मकस्य प्रधानस्य सर्वत्र मन्तव्या । कुतः ? अन्येषां=महदादीनां तेषां तत्कार्यत्वश्रुतेः=‘मायां तु प्रकृतिं विद्यात्’ इत्यादिना प्रकृतिकार्यत्वस्य श्रवणादित्यर्थः ॥ ३२ ॥

ननु पुरुषस्यापिनित्यत्वात्तस्यैवाद्योपादानताऽस्तु, कृतं प्रकृत्या, तत्राह—
“नित्यत्वेऽपि नात्मनो, योग्यत्वाभावात्” ॥ ३३ ॥

आद्योपादानतेत्यनुवर्तते, आत्मनः=पुरुषस्य नित्यत्वेऽपि=प्रकृतिवन्नित्यत्वे सत्यप्याद्योपादानता न=न संभवति । कुतः ? योग्यत्वाभावात्=तदयोग्यत्वादित्यर्थः ।

न केवलं नित्यत्वमेव तद्योग्यत्वप्रयोजकं किन्तु परिणामिनित्यत्वं । पुरुषस्य च नित्यत्वेऽपि परिणामिनित्यत्वाभावान्नतद्योग्यत्वमिति भावः ।

गुणवत्त्वं सङ्गित्वश्वोपादानतायोग्यत्वमिति भाष्यम् ॥ ३३ ॥

ननु केवलात्मनस्तद्योग्यत्वाभावेऽप्यविद्यासहकृतस्य तस्य तद्योग्यत्वसंभवादसिद्धो हे, तत्राह—

“श्रुतिविरोधान्न कुतर्कापसदस्यात्मलाभः” ॥ ३४ ॥

कुतर्कापसदस्य=इत्थं कुतर्केण=कुत्सिततर्केण=वेदविरुद्धेन तर्केणेति यावदात्मानं जगदुत्पादानकारणं मन्वानस्य ते पुरुषाधमस्यात्मलाभः=अखण्डैकरससदात्ममार्तिर्न=न भवेत् । कुतः ? श्रुतिविरोधात्=‘असन्नेव स भवति असद्ब्रह्मेति वेदचेत्’ इत्यादिश्रुतिविरोधादित्यर्थः ।

:(१४४) सांख्यदर्शनसूत्रवृत्तौ ।

त्वया कार्यकारणयोस्तादात्म्यस्याभ्युपेतत्वात्कारणस्यात्मनः स्वरूप-
तोऽसत्त्वाभावेऽपि कार्यात्मनाऽसत्त्वं वक्तव्यं, तदसत्त्वे च कुतस्तल्लभ इति
भावः ॥ ३४ ॥

ननु स्थावरादिपुसर्वेषुक्षित्यादीनामेवोपादानकारणतादर्शनात्कथं स-
र्वत्र प्रकृतेराद्योपादानता, तत्राह—

“पारम्पर्येऽपि प्रधानानुवृत्तिरणुवत्” ॥ ३५ ॥

पारम्पर्येऽपि=स्थावरादिषु साक्षात्कारणत्वाभावेऽपि प्रधानानुवृत्तिः=
प्रधानस्य=प्रकृतेरनुवृत्तिः=तेषु कारणतयाऽन्वयोऽस्त्येव । तत्रोदाहरणमणु-
वत्=यथा वैनाशिकसमयेऽगूनां=परमाणूनां साक्षात्कारणत्वाभावेऽपि सङ्घा-
तादिषु कारणतयानुवृत्तिरित्यर्थः ॥ ३५ ॥

ननु प्रकृतेराद्योपादानत्वे निश्चितेऽपि विभुत्वं कुतो निश्चयं ? तत्राह—

“सर्वत्र कार्यदर्शनाद्विभुत्वम्” ॥ ३६ ॥

प्रकृतेरिति संबन्धः । सर्वत्र कार्यदर्शनात्=सर्वासु दिक्षु सर्वेषु लोकेषु
तदिकारोपलम्भात्मकृतेर्विभुत्वं निश्चेतव्यमित्यर्थः ।

अत्र विभुत्वं सापेक्षं मन्तव्यं, अनिरपेक्षं, तस्य परमात्मन्ये वा भ्युप-
गमादिति दिक् ॥ ३६ ॥

ननु प्रकृतेर्विभुत्वे तस्या जगत्सर्जनानुकूलक्रियायोगो न भवेत् । कथ-
ञ्चित्तद्योगे वा तन्त्वादिवदाद्योपादानकारणता न सिध्येत्, तत्राह—

“गतियोगेऽप्याद्यकारणताऽहानिरणुवत्” ॥ ३७ ॥

गतियोगेऽपि=भगवादिच्छया जगत्सर्जनानुकूलक्रियायोगे सत्यपि प्रकृ-
तेराद्यकारणताऽहानिः=मूलकारणताया हानिर्न भवति । अत्रोदाहरणमणु-
वत्=यथा वैनाशिकसमयेऽगूनां=परमाणूनां सङ्घातादिसर्जनानुकूलक्रियायो-
गेऽपि मूलकारणताया हानिर्नैत्यर्थः ॥ ३७ ॥

ननु प्रकृतेर्गतियोगे द्रव्यत्वावश्यंभावात्पृथिव्यादिषु द्रव्येषु क तस्या
अन्तर्भावो भाविष्यति? तत्राह—

“प्रसिद्धाधिक्यं प्रधानस्य न नियमः” ॥ ३८ ॥

प्रधानस्य=प्रकृतेः प्रसिद्धाधिक्यं=प्रसिद्धेभ्यः पृथिव्यादिद्रव्येभ्योऽधि-
कत्वमस्ति । मूलकारणत्वात् । अतो न नियमः=यद्द्रव्यं तेन प्रसि-
द्धेष्वेवान्तर्भूतव्यमिति नियमो नेत्यर्थः ॥ ३८ ॥

ननु प्रकृतेर्द्रव्यत्वे क्रियावत्सत्त्वादीनामपि तद्धर्मत्वमेव सिध्येद, न
तद्रूपत्वं, गुणत्वात्, तत्राह—

“सत्त्वादीनामतद्धर्मत्वं, तद्रूपत्वात्” ॥ ३९ ॥

सत्त्वादीनां=सत्त्वरजस्तमसां त्रयाणामतद्धर्मत्वं=प्रकृतिधर्मत्व न भवति ।
कुतः? तद्रूपत्वात्=प्रकृतिस्वरूपत्वादित्यर्थः ।

गुणशब्दप्रयोगस्तु तत्र केवलं रज्जुवद्बन्धनहेतुत्वादिति भावः ॥ ३९ ॥

ननु प्रधानस्य जडत्वेनात्मोपभोगाभावात् किमर्थं तस्यैषा सृष्टिः?
तत्राह—

“अनुपभोगेऽपिपुमर्थसृष्टिःप्रधानस्योत्पृक्कुङ्कुमवहन-
वत्” ॥ ४० ॥

प्रधानस्य=प्रकृतेरनुपभोगेऽपि=आत्मोपभोगाभावेऽपिपुमर्थ=पुरुषार्थ
सृष्टिः=जगतः सर्जनम् । तत्रोदाहरणमुत्पृक्कुङ्कुमवहनवत्=यथोत्पृस्यात्मोपभो-
गाभावेऽपि पुरुषार्थं कुङ्कुमवहनमित्यर्थः ॥ ४० ॥

नन्वेकाकिन्याः प्रकृतेः सृष्टिवैचित्र्यं कुतो जातं? तत्राह—

“कर्मवैचित्र्यात्सृष्टिवैचित्र्यम्” ॥ ४१ ॥

कर्मवैचित्र्यात्=प्रकृतेरेकत्वेऽपि सहकारिभूतानां पुरुषकर्मणां वैचित्र्या-
त्सृष्टिवैचित्र्यं=तत्सृष्टिवैचित्र्यं जातमित्यर्थः ॥ ४१ ॥

ननु भवतु कर्मसहकृतात्प्रधानादिविज्ञा सृष्टिः, मलयः पुनः कस्माद्-
विष्यति? न होकस्मात्कारणादिरुद्धकार्यद्वयं घटते । तत्राह—

“ साम्यवैषम्याभ्यां कार्यद्वयम् ” ॥ ४२ ॥

साम्यवैषम्याभ्यां=प्रकृतेरेव समभावविषमभावाभ्यां=सरूपविरूपपरिणामाभ्यामिति यावत्कार्यद्वयं=सृष्टिमलयलक्षणं कार्यद्वयं भवतीत्यर्थः ।

प्रकृतेःसरूपपरिणामात्मलयो विरूपपरिणामाच्चसृष्टिरितिभावः ॥४२॥

ननु कदा पुनः प्रकृतेः पुरुषार्थं सृष्टिर्न भवति? तत्राह-

“विमुक्तबोधात् सृष्टिः प्रधानस्य लोकवत्” ॥ ४३ ॥

विमुक्तबोधात्=विवेके नमुक्तस्यपुरुषस्यविवेकप्रत्ययोदयात्प्रश्नात् प्रधानस्य=कृतकार्यायाःप्रकृतेःसृष्टिः=तंविवेकिपुरुषंप्रतिजगतः सर्जनं न=नभवति, लोकवत्=यथाकृतकार्यस्यलोकस्यनपुनःप्रवर्तनमित्यर्थः ॥ ४३ ॥

ननु प्रकृतेर्व्यापकत्वादन्यान् प्रति भोगार्थमुपसर्पणे मुक्तस्यापि पुनर्भोगो भवेत्, संबन्धाविशेषात्, तत्राह-

“नान्योपसर्पणेऽपि मुक्तोपभोगो निमित्ताभावात्” ॥४४॥

अन्योपसर्पणेपि=अन्यानविवेकिपुरुषान् प्रति प्रकृतेरुपभोगार्थप्रवर्तनेऽपि मुक्तोपभोगः=मुक्तस्य पुनरुपभोगो न=न भवति । कुतः? निमित्ताभावात्=भोगनिमित्तस्याविवेकस्याभावादित्यर्थः ।

अविवेककृतः पुरुषस्योपभोग इति भावः ॥ ४४ ॥

नन्वन्योपसर्पणेऽपीत्येतदयुक्तम्, अद्वैतात्मवादिनामस्माकंपुरुषबहुत्वाभावात्तत्राह-

“ पुरुषबहुत्वंव्यवस्थातः ” ॥ ४५ ॥

पुरुषबहुत्वं=पुरुषाणां=जीवात्मनां बहुत्वं=नानात्वमस्ति । कुतः? व्यवस्थातः=नन्मरणबन्धमोक्षादिव्यवस्थात इत्यर्थः ।

अन्यथा व्यवस्था न स्यादिति भावः ॥ ४५ ॥

ननु पुरुषैकत्वेऽप्युपाधिबहुत्वाद्बहुत्वव्यवस्था सेत्स्यति किं पुरुषबहुत्वाभ्युपगमेन, तत्राह-

“ उपाधिश्चेत्तत्सिद्धौ पुनर्द्वैतम् ” ॥ ४६ ॥

चेत्=यदि जन्ममरणादिव्यवस्थासिद्धिर्चर्यमुपाधिः=अविद्यालक्षणोपाधिः साध्यते, तर्हि मा साध्यताम् । कुतः ? यतस्तत्सिद्धौ=उपाधिसिद्धौ सत्यां पुनर्द्वैतं=पुनस्ते द्वैतं प्रसज्येतेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

ननु साध्यमानाउपाधयोऽपि न परमार्थभूताः, किन्त्वाविद्यंकाः, तेन तत्सिद्धावपि न नः पुनर्द्वैतप्रसङ्गः, तत्राह-

“ द्वाभ्यामपि प्रमाणविरोधः ” ॥ ४७ ॥

अपि=तथापि द्वाभ्याम=अविद्या, पुरुष इति द्वाभ्यामभ्युपगताभ्यां सद्भूतौ प्रमाणविरोधः=अद्वैतसाधकत्वेनाभिमतान् प्रमाणेन विरोधस्तस्यादित्यर्थः ॥ ४७ ॥

किञ्च-

“ द्वाभ्यामप्यविरोधान्नपूर्वमुत्तरञ्चसाधकाभावात् ” ॥ ४८ ॥

द्वाभ्यामप्यविरोधात्=प्रकृतिपुरुषौ चेदविद्यात्मानौ ते, तर्हि द्वाभ्यामप्यस्माकं विरोधाभावात्पूर्वम्=उपाधितो जन्ममरणादिव्यवस्थापपादनं न न सङ्गच्छते । परमार्थतः पुरुषनानात्वाभ्युपगमात् । उत्तरञ्च=तथा पुरुषाद्वैतसाधनमपि न न सङ्गच्छते, साधकाभावात्=पुरुषाद्वैतसाधकप्रमाणाभावादित्यर्थः ॥ ४८ ॥

ननु स्वप्रकाशत एवाद्वितीयपुरुषः सेत्स्यति, किं साधकप्रमाणेन, तत्राह-

“ प्रकाशतस्तत्सिद्धौ कर्मकर्तृविरोधः ” ॥ ४९ ॥

प्रकाशतः=स्वस्यप्रकाशतस्तत्सिद्धौ=तस्य=प्रकाशरूपस्याद्वितीयात्मनः स्वस्य सिद्धौ कर्मकर्तृविरोधः=एकस्मिन् प्रकाश्यप्रकाशकभावसंबन्धासंभवाद् यत्कर्म स एव कर्तेति कर्मकर्तृभावविरोध आपतेदित्यर्थः ।

अस्मन्मतेतुबुद्धिवृत्त्याख्यप्रमाणाद्गीकारान्तद्वारा प्रतिबिम्बरूपस्य स्वस्य बिम्बरूपे स्वस्मिन् सम्बन्धो घटते, यथा सूर्ये जलद्वारा प्रतिबिम्बरूपस्वसंबन्ध इति भाष्यम् ॥ ४९ ॥

(१४८) सांख्यदर्शनसूत्रवृत्तौ ।

नन्वस्तु तर्हि प्रकाशाश्रयतया तत्सिद्धिः ? तत्राह—

“जडव्यावृत्तौ जडं प्रकाशयति चिद्रूपः” ॥ ५० ॥

यत इति शेषः।यस्माज्जडव्यावृत्तः=जाडचधर्मकारुसास्यभूताद्बुद्ध्यादे-
भिन्नो जडं=जडजातं प्रकाशयति=भासयति, तस्माच्चिद्रूपः=चित् प्रकाशो ज्ञा-
नमित्यनर्थान्तरं, प्रकाशस्वरूपः पुरुषो न प्रकाशाश्रय इत्यर्थः ।

तत्र जडव्यावृत्त इति प्रकाशाश्रयत्वंप्रतिपिद्धं, जडं प्रकाशयतीति सर्व-
साक्षित्वमुक्तं, चिद्रूप इति पुरुषस्वरूपं निर्धारितमिति विवेकः ॥ ५० ॥

नन्वेवमद्वैतासिद्धेः “संस्पन्देतिनेति” इति जगन्निषेधेनात्मै-
क्याहयन्त्या श्रुत्या विरोधः किन्न स्यात्, तत्राह—

“न श्रुतिविरोधोरागिणां वैराग्याय तत्सिद्धेः” ॥ ५१ ॥

श्रुतिविरोधः=पुरुषबहुत्वेऽपि जगन्निषेधकश्रुत्या विरोधो न=न भवति ।
कुतः ? रागिणां=विषयासक्तचेतसां वैराग्याय=विषयेषु हेयत्वबुद्ध्युत्पादनाय
तत्सिद्धेः=जगन्निषेधोपपत्तेरित्यर्थः ।

जगतो विरक्तःसन्नात्मानं गृह्णातीति श्रुतेराशय इति भावः ॥ ५१ ॥

ननु जगत्सत्यत्वे कल्पनैषा युज्यते, तदेव कुतः ? तत्राह—

“जगत्सत्यत्वमदुष्टकारणजन्यत्वाद्वाधकाभा-
वात्” ॥ ५२ ॥

जगत्सत्यत्वं=जगतः=महदादिमपञ्चस्यसत्यत्वं=त्रिषु कालेषु विद्यमा-
नत्वमस्ति । कुतः? अदुष्टकारणजन्यत्वात्=निद्रादिदोषयुक्तं कारणं दुष्टका-
रणं, तद्भिन्नमदुष्टकारणं=भगवद्बुद्धिसहकृता प्रकृति स्तज्जन्यत्वं=तदुत्पादेयत्वं,
तस्मात्=भगवद्बुद्धिसहकृतप्रकृतिकारणकत्वात्, वाधकाभावात्=वाधकज्ञान
विषयत्वाभावाच्चेत्यर्थः ।

तत्राद्येन हेतुना स्वप्नार्थसंखर्षादिमादिव्यावृत्तिः, द्वितीयेन शुक्तिरजता-
दिव्यावृत्तिरिति विवेकः ॥ ५२ ॥

ननु वर्तमानकालेसद्भवदपिजगदुत्पत्तेःमाक्कथंसद्भवेव ? तत्राह—

“प्रकारान्तरासंभवात्सदुत्पत्तिः” ॥ ५३ ॥

प्रकारान्तरासंभवाद=प्रथमाध्यायोक्तरीत्या प्रकारान्तरस्य संभवाभावात्सदुत्पत्तिः=सतः=उत्पत्तेःपूर्वं सूक्ष्मरूपेण विद्यमानस्यैव जगतः कारणव्यापारेणोत्पत्तिः=अभिव्यक्तिर्भवतीत्यर्थः ॥ ५३ ॥

ननु जगतः सत्यत्वे पुरुषस्य कर्तृत्वमपि सत्यं किन्न स्यात् ? तत्राह—

“अहंकारः कर्ता न पुरुषः” ॥ ५४ ॥

अहंकारः=चित्तमतिबिम्बसमन्वितमहंकारावस्थापन्नं बुद्धिसत्त्वमेव कर्ता=कर्तृत्वाश्रयो, न पुरुषः=न पुमान्, अपरिणामित्वादित्यर्थः ॥ ५४ ॥

ननु पुरुषस्य कर्तृत्वाभावे भोक्तृत्वमपि न स्यात्, तत्राह—

“चिदवसाना भुक्तिस्तत्कर्माजितत्वात्” ॥ ५५ ॥

भुक्तिः=सुखदुःखयोरनुभूतिश्चिदवसाना=चिति=पुरुषेऽवसान=पर्यवसानं यस्याः सा तथा । कुतः ? तत्कर्माजितत्वात्=अहंकारेणासाञ्जितं पुरुषे कर्म, तत्कर्म, तेनाजितत्वं=संपादितत्वं, तस्मात्=तत्पुरुषीयाहकारकर्तृकर्मजन्पत्वादित्यर्थः ।

यद्यपि कर्तृत्वमिव तत्समकक्षं भोक्तृत्वमपि पुरुषस्य नास्ति, तस्य विशिष्टधर्मत्वात् । तथाप्यहंकारस्य जडत्वेन भोक्तृत्वासंभवात्तदवसानं चित्येवेति भावः ॥ ५५ ॥

नन्वेवं कर्मणामानन्त्याद्भोगार्थचन्द्रादिलोकंगतानां ततः पुनरावृत्तिर्न स्यात्, तत्राह—

“चन्द्रादिलोकेऽप्यावृत्तिर्निमित्तसद्भावात्” ॥ ५६ ॥

चन्द्रादिलोकेऽपि=भूलोकवच्चन्द्रादिलोके गतानामप्यावृत्तिः=तल्लोकोचितकर्मफलभोगानन्तरं पुनरावृत्तिर्भवत्येव । कुतः ? निमित्तसद्भावात्=पुनरावृत्तिर्निमित्तस्याविवेककर्मादेः सत्त्वादित्यर्थः ॥ ५६ ॥

ननु तल्लोकवासिपुरुषोपदेशान्त्र गतानां विवेकेनाविवकादिनष्टे पुनरावृत्तिर्न भविष्यति, तत्राह—

“लोकस्य नोपदेशात्सिद्धिः पूर्ववत्” ॥ ५७ ॥

लोकस्य=तल्लोकवासिपुरुषस्योपदेशात्=उपदेशमात्रात् सिद्धिः=स्वकर्म-
फलोपभोगार्थं तल्लोकं गतानां विवेकज्ञाननिष्पत्तिर्न=न संभवति । पूर्ववत्=
यथा पूर्वस्मिन् भूलोके भोगासक्तचेतस्कृतयोपदेशमात्रान्नविवेकज्ञाननिष्प-
त्तिर्जातेत्यर्थः ॥ ५७ ॥

ननु किमर्थन्तर्हि “चेन्द्रमसो विशुतं, तत्पुरुषोऽमानवः
स एनान् ब्रह्म गमयत्येष देवपथो ब्रह्मपथ एतेन प्रतिप-
द्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते” इति श्रुतिश्चन्द्रादिलोकं
गतानामपुनरावृत्तिमभिधत्ते ? तत्राह—

“पारम्पर्येण तत्सिद्धौ विमुक्तिश्रुतिः” ॥ ५८ ॥

पारम्पर्येण=कथञ्चिद्वैराग्योदयाच्छ्रवणमनननिदिध्यासनाद्यनुष्ठानपरम्प-
र्या तत्सिद्धौ=विवेकज्ञाननिष्पत्तौ सत्यां विमुक्तिश्रुतिः=एषाऽपुनरावृत्ति-
श्रुतिरित्यर्थः ॥ ५८ ॥

ननु सांख्यानां पुरुषस्याणुत्वेऽपिकूटस्थनित्यतया गतिपरिणामासम्भवात्
कथं तस्यकर्मफलोपभोगार्थं देशविशेषस्य लाभो भवेत्, तत्राह—

“गतिश्रुतेश्च व्यापकत्वेऽप्युपाधियोगाद्भोगदेशकाल-
लाभो व्योमवत्” ॥ ५९ ॥

व्यापकत्वेऽपि=यथास्वशास्त्रमनुरुन्धतां विभुवादिनां भवतामात्मनो व्या-
पकत्वेऽपिशरीरोपाधिसम्बन्धाद्देशविशेषस्यलाभः, तथैव गतिश्रुतेश्च=स्मृत्य-
भ्युच्चयार्थेश्च, गतिप्रतिपादिकायाः श्रुतेः स्मृतेश्चवशवर्तिनामस्माकं सां-
ख्यानामुपाधियोगात्=बुद्धिसत्त्वमथानलिङ्गशरीरलक्षणोपाधिसंयोगाद्भोगदे-
शकाललाभः=स्वकर्मफलोपभोगार्थतद्गुचितदेशविशेषस्य कालेन लाभः=माप्तिः

संभवति । तत्रोपाधिसम्बन्धादेकदेशतो देशान्तरस्य लाभमात्रे निदर्शनं व्योमवत्=यथाव्योम्नो घटोदञ्चनाद्युपाधिसंयोगादेकदेशतो देशान्तरस्य लाभ इत्यर्थः ॥ ५९ ॥

ननु यथा पुरुषोपभोगार्थं पूर्वं तदनधिष्ठितस्यैव लोकविशेषस्य सिद्धिर्जायते, तथैव भोगायतनसिद्धिरपि किञ्च जायेत ? तत्राह—

“अनधिष्ठितस्य पूतिभावप्रसंगान्न तत्सिद्धिः” ॥ ६० ॥

तत्सिद्धिः=तच्छब्दे बुद्धिस्थत्वाद्भोगायतनमाचष्टे । भोक्तृपुरुषाधिष्ठानं विना तस्य भोगायतनस्य सिद्धिः=निष्पत्तिर्न=न संभवति । कुतः? अनधिष्ठितस्य=भोक्तृपुरुषानधिष्ठितस्य तद्बीजभूतस्य शुक्रशोणितस्य पूतिभावप्रसङ्गात्=पूतित्वप्रसङ्गेरित्यर्थः ॥ ६० ॥

ननु भोक्तृपुरुषादृष्टवशादपूतित्वप्रसङ्गेस्तत्सिद्धिर्भविष्यति । किंतदाधिष्ठानेनेत्याशङ्क्य समाधत्ते ।

“अदृष्टद्वाराचेदसम्बद्धस्य तदसंभवाज्जलादिवदङ्कुरे” ॥ ६१ ॥

न तत्सिद्धिरित्यनुवर्तते । अदृष्टद्वारा=भोक्तृपुरुषादृष्टद्वारा चेत्=यदि तत्सिद्धिरित्याशङ्क्यते, तर्हि न=नाशङ्क्यम्, कुतः? असम्बद्धस्य=भोगायतनबीजभूते शुक्रशोणिते सम्बन्धरहितस्यादृष्टस्य तदसंभवात्=भोगायतनसिद्धिहेतुत्वासंभवात् । तत्रोदाहरणं जलादिवदङ्कुरे=यथाबीजासम्बद्धस्य जलादेरङ्कुरे हेतुत्वं न संभवतीत्यर्थः ॥ ६१ ॥

किञ्च—

“निर्गुणत्वात्तदसंभवादहंकारधर्मा ह्येते” ॥ ६२ ॥

एते=अदृष्टादयोऽहंकारधर्मा हि=अहंकारावस्थापन्नबुद्धिसत्त्वधर्मा एव

(१५२) सांख्यदर्शनसूत्रवृत्तौ ।

सन्ति न पुरुषधर्माः । कुतः ? तदसंभवाद=तेषां पुरुषधर्मत्वसंभवाभावात् ।
कुतोऽसंभवः ? निर्गुणत्वात्=पुरुषस्य सर्वधर्मासंगित्वाभ्युपगमादित्यर्थः ।

तथा चादृष्टादीनां पुरुषधर्मत्वासंभवात् तत्र तत्संबन्धसंभव इति
भावः ॥ ६२ ॥

नन्वेवन्तर्हि कथमदृष्टादीनां जीवधर्मत्वव्यपदेश ? तत्राह—

“ विशिष्टस्य जीवत्वमन्वयव्यतिरेकात् ” ॥ ६३ ॥

विशिष्टस्य=अहंकारविशिष्टपुरुषस्य जीवत्वं=जीवभावो न तु केवल-
पुरुषस्य । कुतः? अन्वयव्यतिरेकात्=यत्राहंप्रत्ययस्तत्र जीवभावो, यत्र न
तत्र नेत्यन्वयव्यतिरेकादित्यर्थः ॥

वैशिष्ट्यञ्च तच्छायापत्तौ तादात्म्यम् । तेन युक्तो व्यपदेश इति भावः ॥ ६३ ॥

ननु जीवस्य येयं लौकिकवैदिककार्यसिद्धिः सांकेतस्यात्मतन्त्रा, परत-
न्त्रा वा ? तत्राह—

“ अहंकारकर्त्रधीना कार्यसिद्धिर्नेश्वराधीना, प्रमाणा-
भावात् ” ॥ ६४ ॥

अहंकारकर्त्रधीना=पुरुषमतिविम्बसमन्विताहंकारकर्तृतन्त्रा कार्यसिद्धिः=
कार्यं कर्म, तस्य=लौकिकवैदिककर्मणः सिद्धिः=अनुष्ठितिर्विद्यते नेश्वरा-
धीना=न परमात्मतन्त्रा । कुतः ? प्रमाणाभावात्=भोगवत्कार्यसिद्धेरीश्वर-
तन्त्रत्वे प्रमाणाभावादित्यर्थः ।

कर्माणि स्वतन्त्रो, भोगे परतन्त्रो जीव इति भावः ॥ ६४ ॥

ननु यथानेश्वरतन्त्राकार्यसिद्धिस्तथाहंकारकर्तृतन्त्रापि न, किन्तु जीवा
दृष्टतन्त्रा, तत्राह—

“ अदृष्टोद्भूतिवत्समानत्वम् ” ॥ ६५ ॥

अदृष्टोद्भूतिवत्=उद्भूतिरनुष्ठितिः, जीवादृष्टतन्त्रा कर्मानुष्ठितिरित्युक्तिवत्=

इत्युक्तिसमैवेतियावत्पुरुषपुरुषकारतन्त्रा कर्मानुष्ठितिरित्युक्तिः, नास्ति किञ्चि-
दन्तरम् । अपि च समानत्वम्=उक्तिद्वयस्यार्थतस्तुल्यत्वमस्तीत्यर्थः ।

अदृष्टस्यापि पुरुषपुरुषकारसाध्यकर्मत्वाविशेषादिति भावः ॥ ६५ ॥

ननु पुरुषपुरुषकारसाध्यश्चेदखिलकर्म, तदादुःखात्यन्तनिवर्तकं प्रकृ-
तिपुरुषविवेकात्मकमानसंकर्मास्यपुरुषस्ययथाकामंकुतो न जायते ? तत्राह-

“ महतोऽन्यत् ” ॥ ६६ ॥

महतः=अनेकजन्माभ्यासपाटवेन जायमानशुद्धसत्त्वगुणमयसूक्ष्मतमबु-
द्धिसत्त्वतोऽस्यकल्याणभाजःपुरुषोत्तमस्यान्यत्=दुःखफलकेभ्योलौकिकवैदि-
काखिलकर्मभ्योविलक्षणंप्रकृतिपुरुषविवेकात्मकमानसंकर्मोद्भवतीत्यर्थः ।

तथा च पुरुषपुरुषकारसाध्यमपि प्रकृतिपुरुषविवेकदर्शनं बुद्धितत्त्वमा-
लिन्यादस्य पुरुषस्य यथाकामनोत्पद्यते, तस्मान्मुमुक्षुणाऽनेन तच्छोषणो-
पायभूतं यमनियमादिकं यत्नतोऽनुष्ठेयमिति भावः ॥ ६६ ॥

ननु ययोः प्रकृतिपुरुषयोर्विवेकदर्शनादस्य पुरुषस्य तत्संबन्धोच्छित्ति-
पूर्विका दुःखात्यन्तनिवृत्तिः शास्त्रेणोपदिश्यते, तयोः संबन्धः किन्निमित्तकः ?
तत्रैकदेशिमतमाह-

“ कर्मनिमित्तः प्रकृतेः स्वस्वामिभावोऽप्यनादि-
र्धीजाङ्गुरवत् ” ॥ ६७ ॥

प्रकृतेः=उपलक्षणमेतव, बुद्धिसत्त्वात्मिकायाः प्रकृतेः पुरुषस्य च परस्परं
स्वस्वामिभावः=प्रकृतेर्भोग्यत्वात्पुरुषस्य च भोक्तृत्वात्स्वस्वामिभावलक्षणः सं-
बन्धः कर्मनिमित्तः=कर्मनिमित्तकारणम्, स चापि=कर्मनिमित्तोऽपि बीजा-
ङ्गुरवत्=बीजाङ्गुरयोरेवानादिः=प्रवाहकप्रेणकर्मानादित्वादनादिरित्यर्थः ६७

तत्रात्मसंमतं पञ्चशिखाचार्याणां मतमाह-

“ अविवेकनिमित्तो वा पञ्चशिखः ॥ ६८ ॥

प्रकृतेः स्वस्वामिभाव इत्यनुवर्तते । पूर्वतो भेदसूचनाय वाकारः । प्रकृ-

तिपुरुषयोरविवेकनिमित्तकः स्वस्वामिभावलक्षणः संबन्ध इति पञ्चशिखः= पञ्चशिखाचार्य्यो मन्यते इत्यर्थः ॥ ६८ ॥

मतान्तरमाह-

“लिङ्गशरीरनिमित्तक इति सनन्दनाचार्य्यः” ॥६९॥

भ्रूतेः स्वस्वामिभाव इत्यनुवर्तते । प्रकृतिपुरुषयोः स्वस्वामिभावसंबन्धो लिङ्गशरीरनिमित्तक इति सनन्दनाचार्य्यो मन्यत इत्यर्थः ॥ ६९ ॥

उपसंहरति ।

“ यद्वातद्वातदुच्छित्तिःपुरुषार्थस्तदुच्छित्तिः
पुरुषार्थः” ॥ ७० ॥

अध्यायपरिसमाप्त्यर्था वीप्सा । यत्तदिति हेत्वर्थकमव्ययम् । प्रकृतेः स्वस्वामिभाव इत्यनुवर्तते । यतो वा ततो वा=कर्मनिमित्ततो वाऽविवेक- निमित्ततो वा, लिङ्गशरीरनिमित्ततो वा बुद्धिसत्त्वप्रकृतिपुरुषयोः स्वस्वामिभावः संबन्धोऽस्तु । सर्वथाऽपि तदुच्छित्तिः=विवेकज्ञानं विना दुरुच्छे- दस्य तस्य संबन्धस्योच्छेदः पुरुषार्थः=दुःखात्यन्तनिवृत्तिहेतुत्वात्परमपुरु- षार्थ इत्यर्थः ॥ ७० ॥

आत्मास्तित्वादिमोक्षान्तो विषयोऽपूर्वयुक्तिभिः ॥

स्युणान्यायेन तन्त्राख्ये पुनः षष्ठे निरूपितः ॥ १ ॥

कपिलेन मणीतेयं वैदिकी सांख्यकप्रपा ॥

मया हरिप्रसादेन वृत्त्या सम्यक्परिष्कृता ॥ २ ॥

यत्प्रसादादियं वृत्तिर्नित्यं स्थास्यति निश्चला ॥

महोभावेन बन्धोऽसौ विद्यादातेश्वरस्सदा ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य्योदासीनवर्य्या-

त्मारामभगवत्पादाशिष्यहरिप्रसादकृतायां

सांख्यसूत्रवृत्तौ तन्त्राध्यायः षष्ठः ॥ ६ ॥

सांख्यसूत्रवैदिकवृत्तेः शुद्धाशुद्धपत्रम् ।

पृ०	पं०	अशुद्धम्	शुद्धम्
१५	३	कस्याप्यमनु	कस्याप्यनु
२२	१६	तेषा	तत्र सत्त्वं प्रकाशः, रजः क्रिया, आवरणं तमः, तेषाश्चमीषा
६१	८	व्यारेत्	व्याहरेत्
८५	१६	परहस	परमहस
८५	११	नीजि	जिजी
८८	४	स्तेन	तेन
१०६	१५	निरस्पति	- निरस्यति
१०७	१६	सर्व	सर्व
१०८	३	वेदाना	वेदाना
१०९	७	प्रमात्व	प्रमाणत्व
१११	२७	त्पादकता	त्पाद्यता
१२१	१६	सज्ञा	संज्ञा
१३७	१	साख्यानां	सांख्याना
१४२	८	दोषदर्शनयमनियमादि साधन सद्ब्रह्मः	दोषदर्शनादि सद्ब्रह्मः
१४२	१५	नपवापरावराधइ	न पूर्वापरविरोध इ

कचिद् तकारस्यद्विस्वमद्वित्वश्च स्वयमूह्यम्—

